

1

1

उ० श्रीगणेशाय नमः श्रीमद्गोपालमानसश्रीलक्ष्मणपदानुगन्नीलकंठो भावदीपं करोत्युद्योगपर्वणि १ गोपालनारायणलक्ष्मणाख्यधीरेशगंगाधरनीलकंठाः चिंतामणिः सांबशिवश्च
१ पूज्यादिशंतु सर्वे गुरवो मतिं मे २ भारते सारमुद्योगमिति वृद्धानुशासनं अतो विशालतमस्यास्य व्याख्यानमुपपद्यते ३ अभिमन्योः स्वपक्षाः पाण्डवपाण्डवाद्याः तस्यैव विवाहं कृत्वा मुदिताश्च

श्रीवेदव्यासाय नमः नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमं देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् १ वैशंपायन उवाच कृत्वा विवाहं तु
कुरुप्रवीरास्तदाभिमन्योर्मुदितस्वपक्षाः विश्रम्य रात्रावुषसि प्रतीताः सभां विराटस्य ततोऽभिजग्मुः २ सभा तु सा मत्स्यपतेः समृद्धा
मणिप्रवेकोत्तमरत्नचित्रा न्यस्तासना माल्यवती सुगंधा तामभ्ययुस्ते नरराजवृद्धाः अथासनान्याविशतां पुरस्तादुभौ विराटद्रुपदौ न
रेंद्रौ वृद्धाश्च मान्याः पृथिवीपतीनां पितामहो रामजनार्दनौ च ३ पांचालराजस्य समीपतस्तु शिनिप्रवीरः सह रौहिणेयः म
त्स्यस्य राज्ञस्तु सुसन्निकृष्टौ जनार्दनश्चैव युधिष्ठिरश्च ४ श्रीवेदव्यासाय नमः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्ववह्निनिशेषः १ मणयो मुक्ताप्रवालाद्यः तेषां प्रवेको जात्यादिरूपः समूहः तेन उत्तमरत्नैः हीरपद्मरागाद्यैश्च चित्रा मणिः स्त्रीपुंसयोः स्यज्जातौ मुक्तादिकेऽश्मनि मेदिनी २ आविशतां
सुपविष्टौ पित्रा वसुदेवेन ३ रौहिणेयः बलरामः ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ राम०
१

८ संघट्टिताः संनद्धीकृताः महार्थे सारार्थे महोदर्यं श्रेष्ठफलं ९ अक्षकर्मणां द्यूतक्रीडायां निकृत्या छलेन समयः पणः १० समस्थैः सम्यक्पृथिव्यप्तेजांसि सतवाय्वाकाशौ उभ

सुताश्च सर्वे द्रुपदस्य राज्ञो भीमार्जुनौ माद्रवतीसुतौ च प्रद्युम्नशांबौ च युधिप्रवीरौ विराटपुत्रैश्च सहाभिमन्युः ५ सर्वे च शूराः पितृभिः समाना
वीर्येण रूपेण बलेन चैव उपाविशन्द्रौपदेयाः कुमाराः सुवर्णचित्रेषु वरासनेषु ६ तथोपविष्टेषु महारथेषु विराजमानाभरणांबरेषु र
राज सा राजवती समृद्धा ग्रहैरिव द्यौर्विमलैरुपेता ७ ततः कथास्ते समवाययुक्ताः कृत्वा विचित्राः पुरुषप्रवीराः तस्थुर्मुहूर्तं परिचिंतयंतः कृष्णं
नृपास्ते समुदीक्षमाणाः ८ कथांतमासाद्य च माधवेन संघट्टिताः पांडवकार्यहेतोः ते राजसिंहाः सहितास्त्वशृण्वन्वाक्यं महार्थं च महो
दयं च ९ श्रीकृष्ण उवाच सर्वैर्भवद्भिर्विदितं यथायं युधिष्ठिरः सौबलेनाक्षवत्यां जितो निकृत्यापहृतं च राज्यं वनप्रवासे समयः कृ
तश्च १० शक्तैर्विजेतुं तरसा महीं च सत्ये स्थितैः सत्यरथैर्यथावत् पांडोः सुतैस्तद्व्रतमुग्ररूपं वर्षाणि षट् सप्त च चीर्णमग्र्यैः ११ त्रयो
दशश्चैव सुदुस्तरोयमज्ञायमानैर्भवतां समीपे क्लेशानसह्यान्विविधान्सहद्भिर्महात्मभिश्चापि वने निविष्टं १२ ॥ ॥ ॥

पत्रच्चकुंठितोरथो येषां तैः रितिमध्यमपदलोपेनसमासः सत्यं रथवद्वोढुं योग्यं येषां पाठांतरे सत्यैर्वक्रपिर्यैः १२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रामं०

उ० वक्ष्येत यात्प्रमिच्छेत् ततः भावश्चार्थः १५ अनामयं कुशलं १६ यत्तु धनादिकं स्वयमेव समाहृतं न तु पित्रादिभिः १९ पारयित्वेति पाठे समाप्य २० अतो राज्यार्थविप्रदानात् का

२

एतैः परैश्च नियोगयुक्तैरिच्छद्भिरासंसकुलेन राज्यं एवं गते धर्मसुतस्य राज्ञो दुर्योधनस्यापि च यद्धितं स्यात् १३ तच्चिंतयध्वं कुरुपुंगवा नो ध
र्मं च युक्तं च यशस्करं च अधर्मयुक्तं न च कामयेत राज्यं सुराणामपि धर्मराजः १४ धर्मार्थयुक्तं तु महीपतित्वं ग्रामेपि कस्मिंश्चिदयं बुभूषेत
पित्र्यं हि राज्यं विदितं नृपाणां यथापकृष्टं धृतराष्ट्रपुत्रैः १५ मिथ्योपचारेण यथा ह्यनेन कृच्छ्रं महत्प्राप्तमसह्यरूपं न चापि पार्थो विजितो र
णे तैः स्वतेजसा धृतराष्ट्रपुत्रैः १६ तथापि राजा सहितः सुहृद्भिरभीप्सतेनामयमेव तेषां यत्तु स्वयं पाण्डुसुतैर्विजित्य समाहृतं भूमिप
तीन् प्रपीड्य १७ तत्स्वार्थयंते पुरुषप्रवीराः कुंतीसुता माद्रवतीसुतौ च बालास्त्विमे तैर्विविधैरुपायैः संप्रार्थिता हंतुममित्रसंघैः १८
राज्यं जिहीर्षद्भिरसद्भिरुग्रैः सर्वं च तद्वो विदितं यथावत् तेषां च लोभं प्रसमीक्ष्य वृद्धं धर्मज्ञतां चापि युधिष्ठिरस्य १९ संबंधितां चापि
समीक्ष्य तेषां मतिं कुरुध्वं सहिताः पृथक् च इमे च सत्येभिरताः सदैव तं पालयित्वा समयं यथावत् २० अतोन्यथा नैकृतवर्तमाना ह
न्युः समेतान्धृतराष्ट्रपुत्रान् तैर्विप्रकारं च निशम्य राज्ये सुहृज्जनास्तान्निवारयेयुः २१ ॥ ॥ ॥ ॥

यैः राज्यलाभनिमित्तं तैः धार्तराष्ट्रैः कृतं विप्रकारं अपकारं निशम्य ज्ञात्वा तान् अपांडवान् २१ २१ ॥ ॥

एम०

२

यदिस्मानवाप्स्यथः तद्धितिपितानकौरवानहन्युः इमेपांडवाः २२ २५ कृष्णवाक्यंप्रथमः १ अर्धराज्यस्यवित्तस्यतस्यकृतेअर्धस्यराज्यस्यार्थी २ राज्यं ३

युद्धेनवाधेयुरिमांस्तथैवतैर्वध्यमानायुधितांस्तहन्युः तथापिनेमेल्पतयासमर्थास्तेषांजयायेतिभवेन्मतंवः २३ समेत्यसर्वेसहिताः सुहृद्भिस्तेषांवि
नाशायपतेपुरेव दुर्योधनस्यापिमतंयथावन्नज्ञायतेकिंनुकरिष्यतीति २३ अज्ञायमानेचमतेपरस्यनकिंसमारभ्यतमेमतंवः यस्मादितोगच्छत्वथ
मेशीलः शुचिः कुलीनः पुरुषोऽप्रमत्तः २४ दूतः समर्थः प्रशमायतेषांराज्यार्धदानायपुधिष्ठिरस्य निशम्यवाक्यंतज्जनार्दनस्यधर्मार्थयुक्तंमधु
रंसमंच २५ समाहृदेवाक्यमथाग्रजोस्यसंपूज्यवाक्यंतदतीवराजन् इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणि १ बलदेवउवाच श्रुतंभवद्भिर्गदपूर्व
जस्यवाक्यंयथाधर्मवदर्थवच्च अजातशत्रोश्चहितंहितंचदुर्योधनस्यापितथैवराज्ञः अर्धंहिराज्यस्यविसृज्यवीराः कुंतीसुतास्तस्यकृतेयतंते प्र
दायचार्धंधृतराष्ट्रपुत्रः सुखीसहास्माभिरतीवमोदेत २ लब्ध्वाहिराज्यंपुरुषप्रवीराः सम्यक्प्रवृत्तेषुपरेषुचैव ध्रुवंप्रशांताः सुखमाविशेयुस्ते
षांप्रशांतिश्चहितंप्रजानां ३ ॥ ॥

वलं च तद्राज्यं नीतिशास्त्रं तेऽभवन् प्रधानं येषां श्रुतेन कालेन च वृद्धाः वृत्ता इति पाठस्तु तं कालवृत्तं सर्वसंहारत्वं यैस्ते ६ समागतेषु सभायामिति शेषः ७ वाक्यमेवाह सर्वास्विति

दुर्योधनस्यापि मतं च वेत्तुं वक्तुं च वाक्यानि युधिष्ठिरस्य । प्रियं च मे स्याद्यदि तत्र कश्चिद्व्रजेच्छमार्थं कुरुपाण्डवानां ४ स भीष्ममामंत्र्य कुरु
प्रवीरं वैचित्रवीर्यं च महानुभावं द्रोणं सपुत्रं विदुरं कृपं च गांधारराजं च ससूतपुत्रं ५ सर्वे च ये न्ये धृतराष्ट्रपुत्रा वलप्रधाना निगमप्रधा
नाः स्थिताश्च धर्मेषु यथा स्वकेषु लोकप्रवीराः श्रुतकालवृद्धाः ६ एतेषु सर्वेषु समागतेषु पौरेषु वृद्धेषु च संगतेषु ब्रवीतु वाक्यं
प्रणिपातयुक्तं कुंतीसुतस्यार्थकरं यथा स्यात् ७ सर्वास्ववस्थासु च ते न कोप्या ग्रस्तो हि सोऽर्थो वलमाश्रितैस्तैः । प्रियाभ्युपेतस्य युधि
ष्ठिरस्य द्यूते प्रमत्तस्य हृतं च राज्यं ८ निवार्यमाणश्च कुरुप्रवीरैः सर्वैः सुहृद्भिर्ह्ययमप्यतज्ज्ञः । स दीव्यमानः प्रतिदीव्य चैनं गांधार
राजस्य सुतं मताक्षं ९ हित्वा हि कर्णं च सुयोधनं च समाह्वयद्देवितुमाजमीढः । दुरोदरास्तत्र सहस्रशो ये युधिष्ठिरो यान्विष
हेत जेतुं १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सर्वथापि ते पांडवा न कोप्याः भवद्भिरिति शेषः सोऽर्थो ग्रस्तः वनवासादिप्रतिज्ञानिस्तीर्णैस्तैरित्यर्थः वलं सत्यपालने सामर्थ्यं पूर्वं कोपिता अपि अधुना अतः
परं न कोप्या इति भावः ८ अयं युधिष्ठिरः अतज्ज्ञः द्यूतस्यानभिज्ञः १०

११ संरंभमाणाः हठंकुर्वाणाः १२ ईसामोपायेसोर्थः अनयः न १४ १५ वनदेववाक्यंद्वितीयः फादृशआत्माप्रद्दः पायोवाताहृशंप्रदूपांपंवाभायते १ २ फलाफ

उत्तरुत्पतानसौवलमेवचापंसमाह्रूयतेनजितोकृष्णपं सदीप्यमानः पतिदेवनेनअक्षेषुनित्यंतपराङ्मुखेषु ११ संरंभमाणोविजितः प्रमत्यमत्रा पराधः शकुनेर्नकश्चित तस्मात्प्रणाममेववचोब्रवीतवैचित्रवीर्यवहुमानमयुक्तं १२ तथाहिशकोथतणष्टपत्रः स्वार्थेनियोगेकुप्रत्ययेणातेन अ पुहमाकांकृतकौरवाणांमाममेवदुर्योधनमाह्वयध्वं १३ सामात्ति तोपोर्थकोभवेतयुद्धेनयोभविताने हसोर्थः १४ वैशंपायनउवाच एवंब्रु वत्येवमधुप्रवीरे सहसोत्सपात तच्चापिवाक्यंपरानिघनसमस्मारदेवोकामिदंसमन्यः १५ इत्युद्योगपर्वणि सात्यकिरुवाच यादृशः पुरु षस्यात्मातस्मातादृशंसप्रभाषते यथाहृपोंतरात्मातेतथाहृपंप्रभाषते १ संतिवैपुरुषाः शूराः संतिकापुरुषास्तथा उभावेतौदृढौपक्षौ दृश्येतेपुरुषान्प्रति २ एकस्मिन्नेवजायेतेकुलेक्लीवमहावलौ फलाफलवतीशाखेयथैकस्मिन्वनस्पतौ ३ नाभ्यसूयामितेवाक्यंब्रुवतोलां गलध्वज येतुश्रृण्वंतितेवाक्यंतानसूयामिमाधव ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ८२

लवतीस्पोल्कूआर्षः स्टवीमवर्गीवा ३ तेनवाक्यंतत्रापराधः शकुनेर्नकश्चिदितिपूर्वोक्तं कौरवपक्षपातयुक्तं ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

शितिप्रवीरः ४

यथाः स्वद्दंद्वते त्र्यासक्तिरहितमिवधर्मेजयः धर्मनिमित्तंजयः कुतः किंतस्त्र्यधर्ममूलकस्वनेषांजयस्त्वर्थः ७ प्रणिपतेतशरणागतोभवेत पणांकृत्वावनवासप्रतिज्ञांनिस्तीर्य ८ पैताम

कथंहिधर्मराजस्यदोषमल्पमिति ब्रुवन लभतेपार्थिवन्मध्येव्याहर्तमकुतोभयः ५ समाहूयमहात्मानंजितवंतोक्षकोविदाः अनक्षज्ञंयथाश्र
द्धंतेषुधर्मेजयः कुतः ६ यदिकुंतीसुतंगेहेक्रीडंतंभ्रातृभिः सह अभिगम्यजयेयुस्तेतत्तेषांधर्मतोभवेत समाहूयतुराजानंक्षत्रधर्मरतंस
दा ७ निकृत्याजितवंतस्तेकिंतुतेषांपरंशुभं कथंप्रणिपतेच्चायमिहकृत्वापणंपरं ८ वनवासाद्विमुक्तस्तुप्राप्तः पैतामहंपदं यद्ययंपा
पवित्तानिकामयेतयुधिष्ठिरः ९ एवमप्ययमत्यंतंपरान्नार्हतियाचितुं कथंचधर्मयुक्तास्तेनचराज्यंजिहीर्षवः १० विवृत्तवासान्कौंते
यान्प्राहुर्विदिताइति अनुनीताहिभीष्मेणद्रोणेनविदुरेणच ११ नव्यपयच्छंतिपांडूनांप्रदातंपैतृकंवसु अहंतुतान्निशितैर्बाणैरनुनीय
रणेपरान १२ पातयिष्यामिकौंतेयस्यमहात्मनः अथतेनव्यवस्यंतिप्रणिपातायधीमतः १३ गमिष्यंतिसमहामात्यायमस्यसदनंप्रति
नहितेयुयुधानस्यसंरब्धस्ययुयुत्सतः १४ वेगंसमर्थाः संसोढुंवज्रस्येवमहीधराः कोहिगांडीवधन्वानंकश्चचक्रायुधंयुधि १५ ॥ ॥

पारदपो:२

ह्मिनित्यापत्यम्पत्वंसचिवं १० विहिताज्ञातचर्यायामितिशेषः अनुनीताः परिमितः कालएतेरतिवाहितइति प्रधंयुधि १५ ॥ ॥ ॥ ॥

पमः शरीरात्प्राणानामुद्गन्ता कालः आयुः परिच्छेदकर्त्ता १६ पांडवेयान्पांडवीद्रौपदीतत्सखान्‌ धुंधपीगलकूराशीषंनात्स्त्रीम्योठगितिक्क १७ पांडूनांपांडुतस्मानांपांडवानो १८ नस

मंचापिविषयेतत्कुद्रंकस्त्वमीमंदुरासदं पमौचदृष्टधन्वानौपमकालोपमद्युती विराटद्रुपदौवीरौयमकालोपमद्युती १६ कोजितौविषुरासौदंदृष्ट
द्युम्नंचपार्षतं पंचैतानपांडवेयांश्चद्रौपद्याः कीर्तिवर्धनान्‌ १७ समत्वमाणानपांडूनांसमवीर्यानमहोत्कटान्‌ सौभद्रंचमहेष्वासममरैरपिदुः
सहं १८ गदप्रद्युम्नसांवाश्चवालसर्पानलोपमान्‌ तेवयंधृतराष्ट्रस्यपुत्रंशकुनिनासह १९ कर्णंचैवनिहत्याजौविजेष्यामपांडवं नाधर्मोवि
द्यतेकश्चिछत्रून्हत्वाततायिनः २० अधर्मस्मयशस्यंचशात्रवाणांप्रयाचनं हृदयानुगतस्तेषः कामस्तेकुरुश्रेष्ठमतंद्रिताः २१ निरुद्धस्यधृतराष्ट्रेणाग
त्नंपाप्नोतपांडवः अथपांडुसुतोराज्यंलप्सतेवायुधिष्ठिरः २२ निहताबाणोसर्वेवस्स्वप्स्यंतिवसधातले इतिमहाभारतेउद्योगपर्वणि द्रुपदउवाच
एवमेतन्महाबाहोभविष्यतिनसंशयः नहिदुर्योधनोराज्यंमधुरेणप्रदास्यति १ अनुवर्त्स्यतितंचापिधृतराष्ट्रः सुतप्रियः भीष्मद्रोणौचकार्पण्या
त्मौर्ख्याद्राधेयसौबलौ २ बलदेवस्यवाक्यंतममज्ञानेनयुज्यते एतद्धिपुरुषेणाग्रेकार्यंसुनयमिच्छता ३ नतस्यवाच्योमृदुवचोधार्त्तराष्ट्रःक
थंचन नहिमार्दवसाध्योसौपापबुद्धिर्मतोमम ४

पांडवस्य २२ तृतीयः मधुरेणसाम्ना १ कार्पण्यात्तत्तद्दैन्यात्‌ मौर्ख्याद्दैन्यात्‌ २ ज्ञानेज्ञानवतांसमानेनयुज्यते आयुक्तमित्यर्थः एतद्वस्यमाणं ३ ४॥

उ०
५

पूर्वाभिपन्नाः पूर्वसहायार्थकृताः पूर्वंयोद्धं नः पूर्वयोद्धनावेररणायसमतं ९ १० १२ १६

गरैभमाहवंकुर्याज्ञेयुती कां समाचरेत मद्दुर्योधनेवाक्यंयोऽय पामापचेतसि ५ मद्रवैमगपतेपापोभाष्यमाणा [illegible] मशक्तिजं
जितमर्थं विजानीयात्वुधोमार्जवेमति ६ एतच्चैवकरिष्यामो यत्नश्च क्रियतामिह यच्छापयाममित्रेभ्योवलान्यद्योजयंतनः ७
शल्यस्यवृहत्केतोश्च जयत्तेनसवाविभो कैकयानांवमवेषांहूतागछंतशीघ्रगाः ८ सचदुर्योधनोनूनंप्रेषयिष्यतिसर्वशः पूर्वा
भिपंनाः सेतश्चभजंतेपूर्वयोस्कं ९ तत्वरध्वंनोद्राणांपूर्वमेवप्रवोरने महद्धिकार्यवोढव्यमितिमेवर्ततेमतिः १० शल्यस्य
प्रेष्यतांशीघ्रंयेचतस्यानुगान्नृपाः भगदत्तायराज्ञेचपूर्वसागरवासिने ११ अमितौजसेतथोग्रायापहार्दि[illegible]क्यातकायच दीर्घप्र
ज्ञायशूरायरोचमानायवाविभो १२ आनीयतांवृहंतश्च सेनाविंदुश्च पार्थिवः सेनजित्प्रतिविंध्यश्चचित्रवर्मासवास्तुकः १३
वाह्लीकोमुंजकेशश्चवैद्याधिपतिरेवच सुपार्श्वश्चसुवाहुश्चपौरवश्चमहारथः १४ शकानांपह्लवानांचदरदानांचयेनृपाः
सुरारिश्चनदीजश्चकर्णवेष्टश्चपार्थिवः १५ नीलश्चवीरधर्माचभूमिपालश्चवीर्यवान् दुर्जयोदंतवक्रश्चरुक्मीचजनमेजयः १६

एम०
५

चतुर्थः समाप्तः उपपन्नमिदं १ २ २ २ २ २ ॥ ॥

आषाढो वायुवेगश्च पूर्वपाली च पार्थिवः भूरितेजा देवकश्च एकलव्यः सहात्मजैः १७ कारूषकाश्च राजानः क्षेमधूर्तिश्च वीर्यवान कांबोजा ऋ
षिका ये च पश्चिमानूपकाश्च ये १८ जयत्सेनश्च काश्यश्च तथा पंचनदा नृपाः क्राथपुत्रश्च दुर्धर्षः पर्वतीयाश्च ये नृपाः १९ जानकिश्च सुश
र्मा च मणिमान्पोतिमत्स्यकः पांशुराष्ट्राधिपश्चैव धृष्टकेतुश्च वीर्यवान २० तुंडश्च दंडधारश्च बृहत्सेनश्च वीर्यवान अपराजितो निषादश्च श्रेणिमा
न्वसुमानपि २१ बृहद्बलो महौजाश्च बाहुः परपुरंजयः समुद्रसेनो राजा च सह पुत्रेण वीर्यवान २२ उद्भवः क्षेमकश्चैव वाटधानश्च पार्थिवः श्रुताय
श्च दृढायुश्च शाल्वपुत्रश्च वीर्यवान २३ कुमारश्च कलिंगानामीश्वरो युद्धदुर्मदः एतेषां प्रेष्यतां शीघ्रमेतद्धि मम रोचते २४ अयं च ब्राह्मणो विद्वान्म
म राजन्पुरोहितः प्रेष्यतां धृतराष्ट्राय वाक्यमस्मिन्समर्प्यतां २५ यथा दुर्योधनो वाच्यो यथा शांतनवो नृपः धृतराष्ट्रो यथा वाच्यो द्रोणश्च रथिनां
वरः २६ इत्युद्योगपर्वणि वासुदेव उवाच उपपन्नमिदं वाक्यं सोमकानां धुरंधरे अर्थसिद्धिकरं राज्ञः पांडवस्यामितौजसः १ एतच्च पूर्वकार्यं
नः सुनीतिमभिकांक्षतां अन्यथा ह्याचरन्कर्म पुरुषः स्यात्सुबालिशः २ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

उ०
६

संवंधकं तल्पमिति पांडवेषु कुंतीद्वारा कुरुषु दुर्योधनकन्यापाःसांवेनाहाराणात ६ वचः संदेशवाक्यं ७ ८ प्रेषयित्वा दूतमिति शेषः ९ तिष्ठानाशे निष्ठा

किंतु संवंधकं तल्पमस्माकं कुरुपांडुषु यथेष्टं वर्तमानेषु पांडवेषु च तेषु च ३ ते विवाहार्थमानीता वयं सर्वे तथा भवान् कृ
ते विवाहे मुदिता गमिष्यामो गृहान् प्रति ४ भवानहं कृतमोराज्ञां वयमाचरितेन च । शिष्यवत्ते वयं सर्वे भवामेह न संशयः ५ भ
वतं धृतराष्ट्र सुसततं वृद्धमन्यते आचार्ययोः सखा चासि द्रोणस्य च कृपस्य च ६ स भवान् प्रेषयत्वद्य पांडवार्थकरं वचः सर्वे
षां निश्चितं तेन प्रेषयिष्यति यद्भवान् ७ यदि तावच्छमं कुर्यान्न्यायेन कुरुपुंगवः न भवेत् कुरुपांडूनां सौभ्रात्रेण महान् क्षयः ८
अथ दर्पान्वितो मोहान्न कुर्याद् धृतराष्ट्रजः अन्येषां प्रेषयित्वा च पश्चादस्मान् समाह्वयेः ९ ततो दुर्योधनो मंदः सहामात्यः स
बांधवः निश्चमापत्स्यते मूढः क्रुद्धे गांडीवधन्वनि १० वैशं० ततः सत्कृत्य वार्ष्णेयं विराटः पृथिवीपतिः गृहान् विसर्जयामास
सगणं सहबांधवं ११ द्वारकां तु गते कृष्णे युधिष्ठिरपुरोगमाः चक्रुः सांग्रामिकं सर्वं विराटश्च महीपतिः १२ ततः संप्रेषयामास विराटः
सह बांधवैः सर्वेषां भूमिपालानां द्रुपदश्च महीपतिः १३

निष्पत्तिनाशं तयाज्ञानिर्वहणे ऐबुचेति विग्रहः १०।११।१२।१३

एम०
६

१८ पंचमः १ वैद्याः विद्यावंतः कृतबुद्धयः सिद्धांतज्ञाः १ १ १ ॥ ॥

वचनात्कुरुसिंहानांमत्स्यपांचालयोस्तुते समाजग्मुर्महीपालाः संभवद्दृष्टमहाबलाः १४ ततस्तुतांपांडुपुत्राणांसमागच्छन्महद्बलं
धृतराष्ट्रस्ततास्तापिसमानिन्युर्महीपतीन १५ समाकुलामहीराजनकुरुपांडवकारणात तदासमभवत्कृत्स्नासंप्रयाणेमहीक्षितां
१६ संकुलंतदाभूमिश्चतुरंगबलान्विता बलानितेषांवीराणामागच्छंतिततस्ततः १७ चालयंतीवगांदेवींसपर्वतवनामिमांततः प्रज्ञावयो
वृद्धंपांचाल्यः स्वपुरोहितं १८ कुरुभ्यःप्रेषयामासयुधिष्ठिरमतेस्थितः इतिश्रीउद्योगपर्वणिपुरोहितयाने द्रुपदउवाच भूतानांप्राणि
नःश्रेष्ठाः प्राणिनांबुद्धिजीविनः बुद्धिमत्सुनराःश्रेष्ठानरेष्वपिद्विजातयः १ द्विजेषुवैद्याःश्रेयांसोवैद्येषुकृतबुद्धयः कृतबुद्धिषुकर्त्ता
रः कर्तृषुब्रह्मवादिनः २ सभवानकृतबुद्धीनांप्रधानइतिमेमतिः कुलेनचविशिष्टोसिवयसाचश्रुतेनच ३ प्रज्ञयासदृशश्चासि
शुक्रेणांगिरसेनच विदितंचापितेसर्वंयथावृत्तःसकौरवः ४ पांडवश्चयथावृत्तः कुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः धृतराष्ट्रस्यविदितेवंचि
ताःपांडवाःपरैः ५ विदुरेणानुनीतोपिपुत्रमेवानुवर्तते शकुनिर्बुद्धिपूर्वंहिकुंतीपुत्रंसमाह्वयत ६ ॥ ॥ ॥ ॥ उ० २

३०

एतस्मिन्नंतरेशत्रुभिन्नानामकीकरणोव्याहृतेनेष्विसर्थिः लंबमानेविलंबंकुर्वाणो १२ १९ दृष्टः ॥ ॥

अनकृतंमतात्कृः सनकृतचकृतेत्स्थितंमूर्धि तेनतथावंचयित्वातधर्मराजंयुधिष्ठिरं ७ नकस्यांचिदवस्थायांराज्ञोदास्यंतिवैस्वयं भवांस्तु
धर्मसंयुक्तंधनराष्ट्रंब्रुवन्वचः ८ मतांस्थितस्यपोधानांक्षवमावर्त्तीपिष्यति विदुरस्थापितह्यर्थंमाक्षपिष्यतितावकं ९ भीष्मद्रोण
कृपादीनांमेवंसंजनपिष्यति अमात्येषुचभिन्नेषुयोधेषुविमुखेषुच १० पुनरेकत्रकरणांतेवांकर्मभविष्यति एतस्मिन्नंतरेयार्थः
एवमेकाग्रहृदयः ११ सेनाकर्मकरिष्यंतिदृष्ट्वाणांवैवसंवयं भिद्यमानेषुचस्वेषुलंबमानेतथात्वपि १२ नतथातेकरिष्यंतिसेनाक
र्मनसंशयः एतस्ययोजनंचाग्रप्रधानेनोपलभ्यते १३ संगतापाथतएषस्थकुर्याद्धर्मविचक्षणः समवानधर्मयुक्तस्त्वधर्मंपतिंसमावान ५५
१४ कृपालुषुपरिक्लेशान्पांडवीयानकारितेयन हृदेषुकुलधर्मंचमृवंदृष्टीरेष्ठितं १५ बिभेत्स्यंतिमानोमेषामितिमेनात्रसंसंशयः नच
५३ तेभ्योभयंत्तिब्राह्मणोत्र्यमिवेदवित १६ इतकर्मणियुक्तश्चस्थविश्वविशेषतः समवानवध्ययोगेनमहूर्त्तेनजयेनच १७ कौरवेयानव
याताश्वकौंतेयसार्थमिहृपे वैशं० तथानुशिष्टः प्रययोद्रुपदेनमहात्मना पुरोधावृत्तसंपन्नोनगरंनागसाह्वयं १८ शिष्टैःपरिवृ
तोविद्वाननीतिशास्त्रार्थकोविदः पांडवानांहितार्थायकौरवानप्रतिजग्मिवान १९ इतिसेनोद्योगेपुरोहितयाने ॥ ॥ ॥ ॥ एम॰

पुरो १ २ आगमयामासाज्ञातवान् ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १३
मा ३

वैशंपायन० पुरोहितं ते प्रस्थाप्य नगरं नागसाह्वयं हतान प्रस्थापयामास पार्थिवेभ्यस्ततस्ततः १ प्रस्थाप्य हस्तिनान तत्र द्वारकां पुरु
षर्षभः स्वयं जगाम कौरव्यः कुंतीपुत्रो धनंजयः २ गते द्वारवतीं कृष्णे बलदेवे च माधवे सहवृष्ण्यंधकैः सर्वैर्भोजैश्च शतशस्तदा
३ सर्वमाख्याप पर्यास पांडवानां विचेष्टितं धृतराष्ट्रात्मजो राजा गूढैः प्राणिहितैश्चरैः ४ स श्रुत्वा माधवं वं यांतं सदश्वैरनिलोपमैः बले
नेनातिमहता द्वारकामभ्यपात्सरी ५ तमेव दिवसं चापि कौंतेयः पांडुनंदनः आनर्तनगरीं रम्यां जगामाशु धनंजयः ६ तौ गत्वा पुरुषव्याघ्रौ नं ४
द्वारकां कुरुनंदनौ समं ददृशतः कृष्णं शयानं चाभिजग्मतुः ७ ततः शयाने गोविंदे प्रविवेश सुयोधनः ३ छीर्षतश्च कृष्णस्य निषसा
द वरासने ८ ततः किरीटी तस्यानु प्रविवेश महामनाः पश्चाच्चैव स कृष्णस्य प्रह्वोतिष्ठत्कृतांजलिः ९ प्रतिबुद्धः स वार्ष्णेयो ददृशी
ग्रे किरीटिनं सत्पोः स्वागतं कृत्वा यथावत्प्रतिपूज्य तौ १० तदागमनजं हेतुं पप्रच्छ मधुसूदनः ततो दुर्योधनः कृष्णमुवाच प्रहसन्निव ११
विग्रहेस्मिन्भवान्साह्यं मम दातुमिहार्हति समं हि भवतः सख्यं मम चैवार्जुनेपि च १२ १२ तथा संबंधकं तुल्यमस्माकं त्वयि माधव
अहं चाभिगतः पूर्वं त्वामद्य मधुसूदन १३ द्रुतः २

३०
८

१६ प्रधारणंईक्षितप्रदानंकास्यप्रदानेप्रधारणमितिविज्ञः पूर्वमर्हः १७ १८ क्तः कनिष्ठत्वादित्यर्थः १७ १८ १९ २३

ग्रथ २

पूर्वंचाभिगतंसंतोभजंतेपूर्वसारिणः त्वंचश्रेष्ठतमोलोकेसततामधुसूदनः सततंसमंतश्चैवसद्वृत्तमनुपालय कृष्णउवाच भ
वानभिगतःपूर्वमत्रमेनास्तिसंशयः दृष्टस्तुप्रथमंराजन्मयापार्थोधनंजयः १५ तवपूर्वाभिगमनात्पूर्वंचाप्यस्यदर्शनात
साहाय्यमुभयोरेवकरिष्यामिसुयोधन १६ प्रवारणंतुबालानांपूर्वंकार्यमितिश्रुतिः तस्मात्प्रवारणंपूर्वमर्हःपार्थोधनं
जयः १७ मत्संहननतुल्यानांगोपानामर्बुदंमहत् नारायणाइतिख्याताः सर्वेसंग्रामयोधिनः तेवायुधिदुराधर्षाभवंत्वेक
स्यसैनिकाः अयुध्यमानःसंग्रामेन्यस्तशस्त्रोहमेकतः १९ आभ्यामन्यतरंपार्थयत्तेहृद्यतरंमतं तद्वृणीतांभवानग्रेप्रवा
र्यस्त्वंहिधर्मतः २० वैशंपायनउवाच एवमुक्तस्तुकृष्णेनकुंतीपुत्रोधनंजयः अयुध्यमानंसंग्रामेवरयामासकेशवं २१ ना
रायणममित्रघ्नंकामाज्जातमजंनृषु सर्वक्षत्रस्यपुरतोदेवदानवयोरपि २२ दुर्योधनस्तुतत्सैन्यंसर्वमावरयत्तदा सहस्राणांसह
स्रंतुयोधानांप्राप्यभारत कृष्णंचापहृतंज्ञात्वासंप्रापपरमांमुदं २३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ॥ राम०

ग्र२ नं मां१

अपत्यंतरिक्तंकृतं २४ २५ २६ २७ २८ ३० ३१ ३४ ॥

दुर्योधनस्तुतत्सैन्यंसर्वमादायपार्थिवः ततोभ्ययाद्भीमवलोरौहिणेयंमहावलं २४ सर्वेचागमनेहेतुंसतस्मैसम
वेदयत् प्रत्युवाचततःशौरिर्धार्त्तराष्ट्रमिदंवचः २५ वलदेवउवाच विदितंतेनरव्याघ्रसर्वंभवितुमर्हति यन्मयोक्तंविरा
वैवाहिकेतदा २६ निगृह्योक्तोहृषीकेशस्त्वदर्थंकुरुनंदनः मयासंबंधकंतुल्यमितिराजन्पुनःपुनः २७ नचतद्वाक्यमु
क्तंवैकेशवःप्रत्यपद्यत नचाहमुत्सहेकृष्णंविनास्थातुमपिक्षणं २८ नाहंसहायःपार्थस्यनापिदुर्योधनस्यवै इतिमेनि
श्चिताबुद्धिर्वासुदेवमवेक्ष्यह २९ जातोसिभारतेवंशेसर्वपार्थिवपूजिते गच्छयुध्यस्वधर्मेणक्षात्रेणभरतर्षभ ३० वैशंपायन
उवाच इत्येवमुक्तस्तुतदापरिष्वज्यहलायुधं कृष्णंचापहृतंज्ञात्वायुद्धान्मेनेजितंजयं ३१ सोभ्ययात्कृतवर्माणंधृतराष्ट्र
सुतोनृपः कृतवर्माददौतस्यसेनामक्षौहिणींतदा ३२ एतेनसर्वसैन्येनभीमेनकुरुनंदनः हृतःपरिययौहृष्टःसुहृदःसं
प्रहर्षयन् ३३ ततःपीतांवरधरोजगत्स्रष्टाजनार्दनः गतेदुर्योधनेकृष्णःकिरीटिनमथाब्रवीत् अयुध्यमानःकांबुद्धिमास्था
याहंवृतस्त्वया ३४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

उद्योगप० २

उ० ९

ति२ ष१ ह२

अर्जुन उवाच भवान्समर्थस्तान्सर्वा[illegible]न्निहंतुं नात्र संशयः निहंतुमहमप्येकः समर्थः पुरुषर्षभ ३५ भवांस्तु कीर्त्तिमांल्लोके तद्यशस्त्वां ग
मिष्यति यशस्कामो ह्यहं भयार्थीतस्मान्निमया वृतः ३६ सारथ्यं तत्त्वया कार्यमिति मे मानसं सदा चिरात्रमिति तं कामं तद्वान कर्त्तुमर्हसि ३७ वासुदेव उ
वाच उपपन्नमिदं पार्थ यत्स्पर्धसि मया सह [illegible] सारथ्यं ते करिष्यामि कामः संप
द्यतां तव ३८ वैशं० एवं प्रमुदितः पार्थः कृष्णेन सहितस्तदा वृतो दाशार्हप्रवरैः पुनरायाद्युधिष्ठिरं ३९ इति उद्योगे पुरोहितयाने
वैशंपायन उवाच शल्यः श्रुत्वा तु दूतानां सैन्येन महता वृतः अभ्ययात्पांडवान्राजन्सहपुत्रैर्महारथैः १ तस्य सेनानिवेशोभूदध्यर्धमिव योजनं
तथा हि विपुलां सेनां बिभर्त्ति स नरर्षभः २ अक्षौहिणीपती राजन्महावीर्यपराक्रमः विचित्रकवचाः शूरा विचित्रध्वजकार्मुकाः ३ विचि
[illegible]त्राभरणाः सर्वे विचित्ररथवाहनाः विचित्रस्रग्धराः सर्वे चित्रांबरविभूषणाः ४ स्वदेशवेषाभरणा वीराः शतसह[illegible]स्रशः तस्य सेनाप्र
णेतारो बभूवुः क्षत्रियर्षभाः ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एम० ९

येनपत्रेदेशेतत्त्रयमो ६७ ८ द्विरुक्तः द्दद्दाने:स्मरूपं १६ त ॥

न्यर

ग्रथपन्निवमत्तानिकंपयन्निवमेदिनी शनैर्विश्रामयन्सेनांसपर्योयेनपांडवाः ६ ततोदुर्योधनः कृत्वामहात्मानंमहारथं उ
पायांतमभिदुर्लपमानचभारत ७ कारयामासशत्नार्थेनसदुर्योधनःसाभाः रमणीयेषुदेशेषुरत्नचित्राः स्वलंकृताः ८ शिल्पि
भिर्विविधैश्चैवक्रीडास्तत्रशयोजिताः तत्रमाल्यानिमांसानिमद्यंपेयंचसत्कृतं ९ कूपाश्चविविधाकारामनोहर्षविवर्धनाः वा
प्यश्चविविधाकाराश्चोद्दनानिगृहाणिच १० सत्ताःसभाःसमासाद्यदृश्यमानोयथामरः दुर्योधनस्ससविचैर्वैर्दशेस्समंततः ११ त्र्या देमो ४
जगामसभामग्नांदेवावसथवर्चसं सतत्रविषयैर्युक्तःकाम्यारोरतिमानुषैः १२ मेनेभ्यधिकमात्मानमवमेनेपुरंदरं पवृत्तमततःदे
ष्यानपत्दृष्टाःकृत्रिपर्थमः १३ युधिष्ठिरस्यपत्पाः केतचक्रुःसभाइमाः त्र्यानीयतांसभाकाराः पदेयाहीहिमेमताः १४ प्रसादमेयांदासामि
कुंतीपुत्रानुमम्पतां दुर्योधनायतत्सर्वकथयंतिस्मविस्मिताः १५ संपत्दृष्टोपदाशस्पोदिद्वित्सरपिनीवितं गूढोदुर्योधनस्तत्रदर्शयामास
मात्मनं १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

३०
१०

२२ गच्छस्व शत्रुहि स्वपुरं त्वरामं उपसर्यं वैराटनगरस्य प्रदेशविशेषं स्कंधवारं सेनानिवेशर्छनं २५

म१

तं दृष्ट्वा महाराज श्वशुरात्मा यत्नं च तत्परं ते परिष्वज्याब्रवीन्मीन इष्टार्थो गृह्यतामिति २७ दुर्योधनउवाच सत्यवान्भव कल्याण वरो वै मे प्रदीयतां सर्वसेना
प्रणेता वै भवान्भवितुमर्हति २८ वैशंपायनउवाच कृतमित्यब्रवीच्छल्यः किमन्यत्क्रियतामिति कृतमित्येव गांधारिः प्रत्युवाच पुनः पुनः २९
शल्यउवाच गच्छ दुर्योधन पुरं स्वकमेव नरर्षभ अहं गमिष्ये द्रष्टुं वै युधिष्ठिरमरिंदमं ३० दृष्ट्वा युधिष्ठिरं राजन्क्षिप्रमेष्ये नराधिप अवश्यं चापि
४४ द्रष्टव्यः पांडवः पुरुषर्षभः ३१ दुर्योधनउवाच क्षिप्रमागम्यतां राजन्पांडवं वीक्ष्य पार्थिव त्वय्यधीनाः स्म राजेंद्र वरदानं स्मरस्व नः ३२
शल्यउवाच क्षिप्रमेष्यामि भद्रं ते गच्छस्व स्वपुरं नृप परिष्वज्य तथान्योन्यं शल्यदुर्योधनावुभौ ३३ स तथा शल्यमामंत्र्य पुनरायात्स्वकं पुरं शल्यो
जगाम कौंतेयानाख्यातुं कर्म तस्य तत् ३४ उपप्लव्यं स गत्वा तु स्कंधावारं प्रविश्य च पांडवानथ तान्सर्वान्शल्यस्तत्र ददर्श ह ३५ समेत्य च महाबा
हुः शल्यः पांडुसुतैस्तदा पाद्यमर्घ्यं च गां चैव प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ३६ ततः कुशलपूर्वं हि मद्रराजोरिसूदनः प्रीत्या परमया युक्तः समाश्लिष्य युधि
ष्ठिरं ३७ ॥ ॥

राम०
१०

क्ष्माविजितिभीमेपिहृस्मस्तासीदितिगम्यते २८ ३५ वदान्यः मंजुलवाक् वदान्योवल्गुवागपीत्यमरः ३६ पारितंनिस्तीर्णं ३७ तंत्रंप्रधानेसिद्धान्तेइतिमेदिनी

तथाभीमार्जुनौहृष्टौत्वद्वीपौचयमावुभौ आसनेचोपविष्टश्चशल्यः पार्थमुवाचह २८ कुशलंराजशार्दूलकच्चित्तेकुरुनंदनअ
रण्यवासाद्दिष्ट्यासिविमुक्तोजयतांवर २९ सुदुष्करंकृतंराजन्निर्जनेवसतात्वया भ्रातृभिः सहराजेंद्रकृष्णयाचानयासह ३० अज्ञातवासं
घोरंचवसतादुष्करंकृतं दुःखमेवकुतः सौख्यंभ्रष्टराज्यस्यभारत ३१ दुःखस्यैतस्यमहतोधार्तराष्ट्रकृतस्यवै अवाप्स्यसिसुखंराजन्हत्वा
शत्रून्परंतप ३२ विदितंतेमहाराजलोकतंत्रंनराधिप तस्माल्लोभकृतंकिंचित्तवतातनविद्यते ३३ राजर्षीणांपुराणांमार्गमवि
ष्ठभारत दानेतपसिसत्येचभवतातयुधिष्ठिर ३४ क्षमादमश्चसत्यंचअहिंसाचयुधिष्ठिर अद्भुतश्चपुनर्लोकस्त्वयिराजन्प्रतिष्ठिताः ३५ कौ 3
मृदुर्वदान्योब्रह्मण्योदाताधर्मपरायणः धर्मास्तेविदिताराजन्बहवोलोकसाक्षिकाः ३६ सर्वंजगदिदंतातविदितंतेपरंतप दिष्ट्या
कृच्छ्रमिदंराजन्पारितंभरतर्षभ ३७ दिष्ट्यापश्यामिराजेंद्रधर्मात्मानंसहानुगं निस्तीर्णदुष्करंराजंस्त्वांधर्मनिचयंप्रभो ३८ ॥ ॥

३०
११

४६ प्रतीपं प्रसंगप्रतिकूलं अहितं परिणामविरुद्धं ४७ ४८ ४९॥ ६७

वैशंपायन उवाच ततः स कथयामास दुर्योधनसमागमं तच्च शुश्रूषितं सर्वं वरदानं च भारत ३९ युधिष्ठिर उवाच सुकृतं
ते कृतं राजन् प्रहृष्टेनांतरात्मना दुर्योधनस्य यद्वीर त्वया वाचा प्रतिश्रुतं ४० एकं त्विच्छामि भद्रं ते क्रियमाणं महीपते राजन्न
कर्तव्यमपि कर्तुमर्हसि सत्तम ४१ मम त्ववेक्षया वीर शृणु विज्ञापयामि ते भवानिह महाराज वासुदेवसमो युधि ४२ कर्णार्जुनाभ्यां
संप्राप्ते द्वैरथे राजसत्तम कर्णस्य भवता कार्यं सारथ्यं नात्र संशयः ४३ तत्र पाल्योऽर्जुनो राजन् यदि मत्प्रियमिच्छसि तेजोवधश्च ते
कार्यः सौतेरस्मज्जयावहः ४४ अकर्तव्यमपि ह्येतत्कर्तुमर्हसि मातुल शल्य उवाच शृणु पांडव भद्रं ते यद्ब्रवीषि दुरात्मनः तेजो
वधनिमित्तं मां सूतपुत्रस्य संयुगे ४५ अहं तस्य भविष्यामि संग्रामे सारथिर्ध्रुवं वासुदेवेन हि समं नित्यं मां स हि मन्यते ४६ तस्या
हं कुरुशार्दूल प्रतीपमहितं वचः ध्रुवं संकथयिष्यामि योद्धुकामस्य संयुगे ४७ यथा स हृतदर्पश्च हृततेजाश्च पांडव भविष्यति
सुखं हंतुं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ४८ एवमेतत्करिष्यामि यथा तात त्वमात्थ मां यच्चान्यदपि शक्ष्यामि तत्करिष्यामि ते प्रियं ४९

मे ३

राम०
११

५० मम्यैहं ५५ उद्योगेत्वष्टमः कार्थं १ १ १ १ १ ॥ ॥ ७ ॥

पश्वदुःखंत्वयाप्राप्तंद्यूतेवैकृष्णयासह पुरुषाणिचवाक्यानिसूतपुत्रकृतानिवै ५० जरासुरात्परिक्लेशः कीचकाच्चमहाद्युते
द्रौपद्याधिगतंसर्वंदमयंत्यायथाशुभं ५१ सर्वंदुःखमिदंवीरसुखोदर्कंभविष्यति नात्रमन्युस्त्वयाकार्योविधिर्हिबलवत्तरः ५२
दुःखानिहिमहात्मानःप्राप्नुवंतियुधिष्ठिर दैवैरपिहिदुःखानिप्राप्तानिजगतीपते ५३ इंद्रेणश्रूयतेराजन्सभार्येणमहा
त्मनाअनुभूतंमहद्दुःखंदेवराजेनभारत ५४ इत्युद्योगपर्वणि युधिष्ठिरउवाच कथमिंद्रेणराजेंद्रसभार्येणमहात्मना दुःखं
प्राप्तंपरंघोरमेतदिच्छामिवेदितुं १ शल्य० शृणुराजन्पुरावृत्तमितिहासंपुरातनं सभार्येणयथाप्राप्तंदुःखमिंद्रेणभारत
२ त्वष्टाप्रजापतिर्ह्यासीद्देवश्रेष्ठोमहातपाः सपुत्रंवैत्रिशिरसमिंद्रद्रोहात्किलासृजत ३ ऐंद्रंसप्रार्थयत्स्थानंविश्वरूपोमहा सं ४
द्युतिः तैस्त्रिभिर्वदनैर्घोरैःसूर्येंदुज्वलनोपमैः ४ वेदानेकेनसोधीतेसुरामेकेनचापिबत् एकेनचदिशःसर्वाःपिबन्निवनिरीक्ष
ते ५ सतपस्वीमृदुर्दांतोधर्मेतपसिचोद्यतः तपस्तस्यमहत्तीव्रंसुदुश्चरमरिंदम ६ नसदृष्ट्वास्यतपोवीर्यंसत्यंचामिततेजसः विषाद
मगमच्छक्रइंद्रोयंमाभवेदिति ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१० हावाः शृंगारचेष्टाः भावाः चित्तविकाराः हर्षादयः तैर्युक्ताः ११ १५ सौष्टवं सौंदर्यं प्रहर्षेण लब्धभोगोस्मीति तेषां १६ १७ १८

उ० १२

कथं सज्जेषु भोगेषु न चरत्येन्महत्तपः विवर्धमानस्त्रिशिराः सर्वं हि भुवनं ग्रसेत ८ इति संचिन्त्य बहुधा बुद्धिमान्भरतर्षभ आ
ज्ञापयत्सोप्सरसस्त्वष्टपुत्रप्रलोभने ९ यथा स सज्जेत्त्रिशिराः कामभोगेषु वै भृशं क्षिप्रं कुरुत गच्छध्वं प्रलोभयत मा चिरं १०
शृंगारवेषाः सुश्रोण्यो हारैर्युक्ता मनोहरैः हावभावसमायुक्ताः सर्वाः सौंदर्यशोभिताः ११ प्रलोभयत भद्रं वः शमयध्वं भयं
मम अस्वस्थं ह्यात्मनात्मानं लक्षयामि वरांगनाः भयं तन्मे महाघोरं क्षिप्रं नाशयताबलाः अप्सरस ऊचुः तथा यत्नं करिष्यामः
शक्र तस्य प्रलोभने यथा नावाप्स्यसि भयं तस्माद्बलनिषूदन १३ निर्दहन्निव चक्षुर्भ्यां योसावास्ते तपोनिधिः तं प्रलोभयितुं देव
गच्छामः सहिता वयं १४ यतिष्यामो वशे कर्तुं व्यपनेतुं च ते भयं शल्य उवाच इन्द्रेणास्तास्त्वनुज्ञाता जग्मुस्त्रिशिरसोन्तिकं तत्र
ना विविधैर्भावैर्लोभयंत्यो वरांगनाः १५ नित्यं संदर्शयामासुस्तथैवांगेषु सौष्टवं नाभ्यगच्छत्प्रहर्षं ताः स पश्यन्सुमहातपाः
: १६ इन्द्रियाणि वशे कृत्वा पूर्णसागरसंनिभः तास्तु यत्नं परं कृत्वा पुनः शक्रमुपस्थिताः १७ कृतांजलिपुटाः सर्वा देवराज
मथाब्रुवन न स शक्यः सुदुर्धर्षो धैर्याच्चालयितुं प्रभो १८ ॥ ॥ ॥ ॥

राम० १२

२६ वर्द्धकिः तक्षाः २९ नभविष्यति नंक्ष्यति २० २१ ३० ३१

क्षितमति २ वृ१

पन्नेकार्यमहाभागक्षिप्तंतारस्तंतरं संपूज्याप्सरसः शक्रोविसर्ज्यमहामतिः १९ चिंतयामासतस्यैववधोपायंपुरंदरः सतस्मी
चिंतयन्वीरोदेवराजः प्रतापवान् २० विनिर्द्दिमानववेत्रिशिरसोभवत वज्रमस्यक्षिपाम्यद्यसक्षिप्रंनभविष्यति २१ शत्रुः प्र
बुद्ध्यावि ३ वृद्धोनोपेक्ष्योदुर्बलोपिबलीयसा शास्त्रंनिश्चित्यसकृत्वाबुद्धिंवधेदृढां २२ अथवैश्वानरनिभंघोररूपंभयावहं मुमोचवज्रंसंक्रु
द्धः शक्रस्त्रिशिरसंप्रति २३ सपपातहतस्तेनवज्रेणादृढमाहतः पर्वतस्येवशिखरंप्रणुन्नंमेदिनीतले २४ तंतुवज्रहतंदृष्ट्वाश
न४ यानमचलोपमं नशर्मलेभेदेवेंद्रोदीपितस्तस्यतेजसा २५ हतोपिदीप्ततेजाः सजीवंनिवहिदृश्यते घातितस्यशिरांस्याजौतानीवंतीवा
द्भुतानिवै २६ ततोतिभीतगात्रस्तुशक्रआस्तेविचारयन् अथाजगामपरशुस्कंधेनाहायवर्धकिः २७ तदरण्यंमहाराजयत्रा
स्तेसौनिपातितः सभीतस्तत्रतक्षाणंघटमानंशचीपतिः २८ अपश्यदब्रवीच्चैनंसत्वरंपाकशासनः क्षिप्रंछिंधिशिरांस्यस्यकुरु
ष्ववचनंमम २९ तक्षोवाच महास्कंधोभृशंत्वेषपरशुर्नभविष्यति कर्तुंचाहंनशक्यामिकर्मसद्भिर्विगर्हितं ३० इंद्र उ० माभैस्त्वं
शीघ्रमेतद्धिकुरुष्ववचनंमम मत्प्रसादाद्धितेशस्त्रंवज्रकल्पंभविष्यति ३१ ॥ ॥ ॥ ॥

३० तक्ष्णोवाच कंभवंतमहंविघ्नंघोरकर्माणमघवै एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंतत्त्वेनकथयस्वमे ३३ इंद्रउवाच अहमिंद्रोदेवराजस्तक्षन्विदितम
१३ स्तुते कुरुष्वैतद्यथोक्तमेतत्कर्मात्वंविचारय ३३ तक्ष्णोवाच क्रूरेणानापत्रपसेकथंशक्रेहकर्मणा ऋषिपुत्रमिमंहत्वाब्रह्महत्याभयं
नते ३४ शक्रउवाच पश्चादहंकरिष्यामिपावनार्थंसुदुश्चरं शत्रुरेषमहावीर्योवज्रेणनिहतोमया ३५ अद्यापिचाहमुद्विग्नस्तक्ष
न्नस्माद्बिभेमिवै क्षिप्रंछिंधिशिरांसित्वंकरिष्येनुग्रहंतव ३६ शिरःपशोस्तेदास्यंतिभागंयज्ञेषुमानवाः एषतेनुग्रहस्तक्षन्क्षिप्रंकुरु ६४
ममप्रियं ३७ शल्यउवाच एतच्छ्रुत्वाततस्तक्षामहेंद्रवचनात्तदा शिरांस्यथत्रिशिरसःकुठारेणाच्छिनत्तदा ३८ निकृत्तेषुततस्तेषुनिष्क्रा
मन्नंडजास्त्वथ कपिंजलास्तित्तिराश्चकलविंकाश्चसर्वशः ३९ येनवेदानधीतेस्मपिबतेसोममेवच तस्माद्वक्त्राद्विनिष्पेतुः क्षिप्रं
तस्यकपिंजलाः ४० येनसर्वादिशोराजन्पिबन्निवनिरीक्षते तस्माद्वक्त्राद्विनिष्पेतुस्तित्तिरास्तस्यपांडव ४१ यत्सुरापंततस्यासीद्वक्त्रंत्रि
शिरसस्तदा कालविंकाःसमुत्पेतुःश्येनाश्चभरतर्षभ ४२ ततस्तेषुनिकृत्तेषुविज्वरोमघवानथ जगामत्रिदिवंहृष्टस्तक्षापिस्व
गृहान्ययौ ४३ मेनेकृतार्थमात्मानंहत्वाशत्रुंसुरारिहा त्वष्टाप्रजापतिःश्रुत्वाशक्रेणाथहतंसुतं ४४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
राम०
१३

४६ उपस्पृश्यआचम्य ४७ अपावृत्यमुखंसंपार्य ४८ ४९ ५० ५१ ॥ ७

क्रोधसंरक्तनयनस्त्विदंवचनमब्रवीत् त्वष्टोवाच तप्यमानंतपोनित्यंक्रान्तंदान्तंजितेन्द्रियं विनापराधेनयतः पुत्रंहिं
सितवान्मम ४५ तस्माच्छक्रविनाशायवृत्रमुत्पादयाम्यहं लोकाः पश्यंतुमेवीर्यंतपसश्चबलंमहत् ४६ सचपश्यतुदेवेंद्रो
दुरात्मापापचेतनः उपस्पृश्यततः क्रुद्धस्तपस्वीसमहायशाः ४७ अग्नौहुत्वासमुत्पाद्यघोरंशत्रुमुवाचह इंद्रशत्रोविवर्धस्वप्र
भावात्तपसोमम ४८ सोवर्द्धतदिवंस्तब्ध्वासूर्यवैश्वानरोपमः किंकरोमीतिचोवाचकालसूर्यइवोदितः ४९ शक्रंजहीतिचाप्यु
क्तोजगामत्रिदिवंततः ततोयुद्धंसमभवद्वृत्रवासवयोर्महत् ५० संक्रुद्धयोर्महाघोरंप्रसक्तंकुरुसत्तम ततोजग्राहदेवेंद्रंवृत्रोवीरः
शतक्रतुं ५१ अपावृत्याक्षिपद्वक्त्रेशक्रंकोपसमन्वितः ग्रस्तेवृत्रेणशक्रेतुसंभ्रान्तास्त्रिदिवेश्वराः ५१ असृजंस्तेमहासत्वाजृंभि
कांवृत्रनाशिनीं विजृंभमाणस्यततोवृत्रस्यास्यादपावृतात् ५२ स्वान्यंगान्यभिसंक्षिप्यनिष्क्रांतोबलनाशनः ततः प्रभृतिलोकस्य
जृंभिकाप्राणसंश्रिता ५४ जहृषुश्चसुराः सर्वेशक्रंदृष्ट्वाविनिःसृतं ततः प्रववृतेयुद्धंवृत्रवासवयोःपुनः ५५ संरब्धयोस्तदा
घोरंसुचिरंभरतर्षभ यदाव्यवर्द्धतरणेवृत्रोबलसमन्वितः ५६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

३०
१४

उद्योगेनवमः सर्गः १ २ हृयंशहं हृयंरक्षानंवहृहिस्वेत्समः ४ ५ ६ ७ ॥ ७

म१

त्वष्टुस्तेजोवलाविद्धस्तदाशक्रोन्यवर्तत निवृत्तेचतदादेवाविषादमगमन्परं ५७ समेत्यसहशक्रेणत्वष्टुस्तेजोविमोहिताः अमंत्रयंततेस
र्वैमुनिभिः सहभारत ५८ किंकार्यमितिवैराजनविचिंत्यभयमोहिताः जग्मुः सर्वेमहात्मानंमनोभिर्विष्णुमव्ययं ५९ उपविष्टामंदराग्रे
सर्वेहृत्रवधेप्सवः इत्युद्योगपर्वणीन्द्रविजये ३३ सर्वव्याप्तमिदंदेवावृत्रेणजगदव्ययं नह्यस्यसदृशंकिंचितप्रतीघातायपद्भवेत १ स
मर्थोह्यभवंस्सर्वमसमर्थोस्मिसांप्रतं कथंनुकुर्यांभद्रंवोदुर्धर्षः सहिमेमतः २ तेजस्वीचमहात्माचयुद्धेचामितविक्रमः ग्रसेत्त्रिभुवनं
सर्वंसदेवासुरमानुषं ३ तस्माद्विनिश्चयमिमंशृणुध्वंत्रिदिवौकसः विष्णोः क्षयमुपागम्यसमेत्यचमहात्मना ४ तेनसंमंत्र्यवे
त्स्यामोवधोपायंदुरात्मनः शल्यउवाच एवमुक्तेमघवतादेवाः सर्षिगणास्तदा शरण्यंशरणंदेवंजग्मुर्विष्णुंमहावलं ५ ऊचुश्चसर्व
देवेशंविष्णुंवृत्रभयार्दिताः त्वयालोकास्त्रयःक्रांतास्त्रिभिर्विक्रमणैःपुरा ६ अमृतंचाहृतंविष्णोदैत्याश्चनिहतारणे वलिंवध्वा
महादैत्यंशक्रोदेवाधिपः कृतः ७ त्वंप्रभुः सर्वदेवानांत्वयासर्वमिदंततं त्वंहिदेवोमहादेवः सर्वलोकनमस्कृतः ८ ॥ ॥

एम०
१५

गतिर्भवत्वंदेवानांसेन्द्राणाममरोत्तम जगद्व्याप्तमिदंसर्वंवृत्रेणासुरसूदन ९ विष्णुरुवाच अवश्यकरणीयंमेभवतांहितमुत्तमं तस्मादुपायंव
क्ष्यामियथासौनभविष्यति १० गच्छत्वंसर्षिगंधर्वायत्रासौविश्वरूपधृक् सामतस्यप्रयुंजध्वंततएनंविजेष्यथ ११ भविष्यतिजयोदेवाः
शक्रस्यममतेजसा अदृश्यश्चप्रवेक्ष्यामिवज्रेत्वस्यायुधोत्तमे १२ गच्छध्वमृषिभिःसार्द्धंगंधर्वैश्चसुरोत्तमाः वृत्रस्यसहशक्रेणसंधिंकुरुतमाचि
रं २३ शल्य३० एवमुक्तास्तुदेवेनऋषयस्त्रिदशास्तथा ययुःसमेत्यसहिताःशक्रंकृत्वापुरःसरं १४ समीपमेत्यचतदातेसर्वएवमहौजसः तत्तेज मे ४
साप्रज्वलितंप्रतपंतंदिशोदश १५ ग्रसंतमिवलोकांस्त्रीन्सूर्याचंद्रमसौयथा ददृशुस्तेततोवृत्रंशक्रेणसहदेवताः १६ ऋषयोथततोभ्येत्य
वृत्रमूचुःप्रियंवचः व्याप्तंजगदिदंसर्वंतेजसातवदुर्जय १७ नचशक्नोषिनिर्जेतुंवासवंबलिनांवर युध्यतोश्चापिवांकालोव्यतीतःसुमहानिह १८
पीड्यंतेचप्रजाःसर्वाःसदेवासुरमानुषाः सख्यंभवतुतेवृत्रशक्रेणसहनित्यदा १९ अवाप्स्यसिसुखंत्वंचशक्रलोकांश्चशाश्वतान् ऋषिवा
क्यंनिशम्याथवृत्रःसतुमहाबलः २० उवाचतानृषीन्सर्वान्प्रणम्यशिरसासुरः सर्वेयूयंमहाभागागंधर्वाश्चैवसर्वशः २१ यद्ब्रूथतच्छ्रुतंसर्वंम
मापिशृणुतानघाः संधिःकथंवैभविताममशक्रस्यचोभयोः २२ तेजसोर्हिद्वयोर्देवाः सख्यंवैभविताकथं ऋषयऊचुः सकृत्सतांसंगतं
लिप्सितव्यंततःपरंभविताभव्यमेव नातिक्रामेत्सत्पुरुषेणसंगतंतस्मात्सतांसंगतंलिप्सितव्यं २३ दृढंसतांसंगतंचापिनित्यंब्रूयाच्चार्थंह्यर्थ
कृच्छ्रेषुधीरः महार्थे ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

उ० १५ वत्सपुत्रेषेणासंगतंतस्मात्त्वंतंनजिघांसतवीरः २४ इंद्रः सतांसमतश्चनिवासश्चमहात्मनां सत्यवादीत्यनिं[..]द्यश्चधर्मवित्सूक्ष्मनिश्चयः २५
तेनत्वंसहशक्रेणसंधिर्भवतुनित्यदा [..] एवंविश्वासमागच्छमात्वेमंदुर्मतिर्यथा २६ शल्यउवाच महर्षिवचनंश्रुत्वातानुवाचमहाद्युतिः अ
वश्यंभगवंतोमेमाननीयास्तपस्विनः २७ ब्रवीमियदहंदेवास्तत्सर्वंक्रियतेयदि ततः सर्वंकरिष्यामियद्वचुर्मांद्विजर्षभाः २८ नशुष्केण
नचार्द्रेणनाश्मनानचदारुणा नशस्त्रेणनचास्त्रेणनदिवानतथानिशि २९ वध्योभवेयंविप्रेंद्राः शक्रस्यसहदैवतैः एवंमेरोचतेसंधिः शक्रे
णसहनित्यदा ३० वाढमित्येवऋषयस्तमूचुर्भरतर्षभ एवंवृत्तेतुसंधानेवृत्रःप्रमुदितोभवत् ३१ युक्तः सदाभवच्चापिशक्रोहर्षसमन्वितः
वृत्रस्यवधसंयुक्तानुपायानन्वचिंतयत् ३२ छिद्रान्वेषीसमुद्विग्नः सदावसतिदेवराट् सकदाचित्समुद्रांतेतमपश्यन्महासुरं ३३ संध्याकाल
उपावृत्तेमुहूर्त्तेचातिदारुणे ततः संचिंत्यभगवान्वरदानंमहात्मनः ३४ संध्येयं[..]वर्त्ततेरौद्रानरात्रिर्दिवसंनच वृत्रश्चावश्यवध्योयंममसर्वहा
रोरिपुः ३५ यदिवृत्रंनहन्म्यद्यवंचयित्वामहासुरं महावलंमहाकायंनमेश्रेयोभविष्यति ३६ एवंसंचिंतयन्नेवशक्रोविष्णुमनुस्मरन् अ
थफेनंतदाप[..]श्यत्समुद्रेपर्वतोपमं ३७ नायंशुष्कोनचार्द्रोयंनचशस्त्रमिदंतथा एनंक्षेप्स्यामिवृत्रस्यक्षणादेवनशिष्यति ३८ सवज्रमथफेनं
तंक्षिप्रंवृत्रेनिसृष्टवान् प्रविश्यफेनंतंविष्णुरथवृत्रंव्यनाशयत् ३९ निहतेतुततोवृत्रेदिशोवितिमिराभवन् प्रववौचशिवोवायुः प्रजाश्चजह
षुस्तथा ४० ततोदेवाःसगंधर्वाय ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

त्वरक्षोमहोरगाः ऋषयश्चमहेंद्रंतमस्तुवन्विविधैस्तवैः ४१ नमस्कृतः सर्वभूतैः सर्वभूतान्यसांत्वयत् हत्वाशत्रुंप्रहृष्टात्मावासवः सहदेवतै
: ४२ विष्णुंत्रिभुवनश्रेष्ठंपूजयामासधर्मवित् ततोहतेमहावीर्येवृत्रेदेवभयंकरे ४३ अनृतेनाभिभूतोभूच्छक्रः परमदुर्मनाः त्रैशीर्षया
भिभूतश्चसपूर्वंब्रह्महत्यया ४४ सोंतमाश्रित्यलोकानांनष्टसंज्ञोविचेतनः प्रज्ञायतदेवेंद्रस्त्वभिभूतः स्वकल्मषैः ४५ प्रतिछन्नोवसत्वाप्सु
चेष्टमानइवोरगः ततः प्रनष्टेदेवेंद्रेब्रह्महत्याभयार्दिते ४६ भूमिःप्रध्वस्तसंकाशानिर्वृक्षाशुष्ककानना विछिन्नस्रोतनद्यः सरांस्यनुदकानि
च ४७ संक्षोभश्चापिसत्वानामनावृष्टिकृतोभवत् देवाश्चापिभृशंत्रस्तास्तथासर्वेमहर्षयः ४८ अराजकंजगत्सर्वमभिभूतमुपद्रवैः ततोभी
ताभवन्देवाः कोनोराजाभवेदिति ४९ दिविदेवर्षय श्चापिदेवराजविनाकृताः नस्मकश्चनदेवानांराज्येवैकुरुतेमति ५० इत्युद्योगे
इंद्रविजये॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नोस्माकंराजाभव २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० १३ ॥ ॥

शल्यउवाच ऋषयोथाब्रुवन्सर्वेदेवाश्चत्रिदिवेश्वराः अयंवैनहुषःश्रीमान्देवराज्येभिषिच्यतां २ तेजस्वीचयशस्वीचधार्मिकश्चै
वनित्यदा तेगत्वात्वब्रुवन्सर्वेराजानोभवपार्थिव २ सतानुवाचनहुषोदेवान्ऋषिगणांस्तथा पितृभिः सहितान्राजन्परीप्सन्हित
मात्मनः ३ दुर्बलोहंनमेशक्तिर्भवतांपरिपालने बलवान्जायतेराजाबलंशक्रेहिनित्यदा ४ तमब्रुवन्पुनः सर्वेदेवाऋषिपुरोगमाः
अस्माकंतपसायुक्तः पाहिराज्यंत्रिविष्टपे ५ परस्परभयंघोरमस्माकंहिनसंशयः अभिषिच्यस्वराजेंद्रभवराजात्रिविष्टपे ६ देवदा
नवयक्षाणामृषीणांरक्षसांतथा पितृगंधर्वभूतानांचक्षुर्विषयवर्त्तिनां ७ तेजआदास्यसेपश्यन्बलवांश्चभविष्यसि धर्मपुर
स्कृत्यसदासर्वलोकाधिपोभव ८ ब्रह्मर्षीश्चापिदेवांश्चगोपायस्वत्रिविष्टपे अभिषिक्तनराजेंद्रस्ततोराजात्रिविष्टपे ९ धर्मपुर
स्कृत्यनदासर्वलोकाधिपोभवत् सुदुर्लभंवरंलब्ध्वाप्राप्यराज्यंत्रिविष्टपे १० धर्मपुरस्कृत्यसदासर्वलोकाधिपोभवत् देवोद्यानेषु
सर्वेषुनंदनोपवनेषुच ११ कैलासेहिमवत्पृष्ठेमंदरेश्वेतपर्वते सह्येमहेंद्रेमलयेसमुद्रेषुसरित्सुच १२ अप्सरोभिःपरिवृतोदे
वकन्यासमावृतः नहुषोदेवराजोथक्रीडन्बहुविधंतदा १३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

२२ शक्राणीमिंद्राणीआर्षआर्षज्ञान २३ २४ २५ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रावर्तन्दिव्याबहुविधाः कथाः श्रुतिमनोहराः वादित्राणिचसर्वाणिगीतंचमधुरस्वनं १४ विश्वावसुर्नारदश्चगंधर्वाप्सरसांगणाः ऋतवः
षट्चदेवेंद्रमूर्त्तिमंतउपस्थिताः १५ मारुतः सुरभिर्वातिमनोज्ञः सुखशीतलः एवंचक्रीडतस्तस्यनहुषस्यदुरात्मनः १६ संप्राप्तादर
र्शनेदेवीशक्रस्यमहिषीप्रिया सतांसमदृश्यदुष्टात्मासाहसर्वानसभासदः १७ इंद्रस्यमहिषीदेवीकस्मान्मांनोपतिष्ठति अहमिंद्रोस्मि
देवानांलोकानांचतथेश्वरः १८ आगच्छतुशचीमत्यंक्षिप्रमद्यनिवेशनं तच्छ्रुत्वादुर्मनादेवीबृहस्पतिमुवाचह १९ रक्षमांनहु
षात्तस्मात्त्वामस्मिशरणंगता सर्वलक्षणसंपन्नांब्रह्मंस्त्वंमांप्रभाषसे २० देवराजस्यदयितामत्यंतसुखभागिनीं अवैधव्येनयुक्तां
चाप्येकपत्नींपतिव्रतां २१ उक्तवानसिमांपूर्वमृतांतांकुरुवैगिरं नोक्तपूर्वंचभगवन्मृषातेकिंचिदीश्वर २२ तस्मादेतद्भवेत्स
त्यंत्वयोक्तंद्विजसत्तम बृहस्पतिरथोवाचशक्राणींभयमोहितां २३ यदुक्तासिमयादेविसत्यंतद्भविताध्रुवं द्रक्ष्यसेदेवराजान
मिंद्रंशीघ्रमिहागतं २४ नभेतव्यंचनहुषात्सत्यमेतद्ब्रवीमिते समानयिष्येशक्रेणनचिराद्भवतीमहं ३५ ॥ ॥ ॥

२६ उद्योगेस्काद्दशःऽध्यायः १ ६ वैधर्म्याणित्वाष्टवधादीनि उपधाः वृत्रसखादीनि छलानि ७ ११ छ

इ१२

अथशुश्रावनहुषःशक्राणीशरणंगतां बृहस्पतेरंगिरसश्चुक्रोधसनृपस्तदा २६ इत्युद्योगेपर्वणीइन्द्रविजये शल्यउवाच क्रुद्धंतनहु
षंदृष्ट्वादेवाऋषिपुरोगमाः अब्रुवन्देवराजानंनहुषंघोरदर्शनं १ देवराजजहिक्रोधंत्वयिक्रुद्धेजगद्विभो त्रस्तंसासुरगंधर्वंसकिंनरम
होरगं २ जहिक्रोधमिमंसाधोनक्रुध्यंतिभवद्विधाः परस्यपत्नीसादेवीप्रसीदस्वसुरेश्वर ३ निवर्तयमनःपापात्परदाराभिमर्षणात्
देवराजोसिभद्रंतेप्रजाधर्मेणपालय ४ एवमुक्तोनजग्राहमदहः काममोहितः अथदेवानुवाचेदमिंद्रंप्रतिसुराधिपः ५ अहि
ल्याधर्षितापूर्वंमृषिपत्नीयशस्विनी जीवतोभर्तुरिंद्रेणसवः किंननिवारितः ६ बहूनिचनृशंसानिकृतानींद्रेणसवः किंननिवा
रितः ६ [redacted] उपतिष्ठतुदेवीमामेतदस्याहितंपरं युष्माकंचसदादे
वाः शिवमेवंभविष्यति ८ देवाऊचुः इंद्राणीमानयिष्यामोयथेच्छसिदिवस्पते जहिक्रोधमिमंवीरप्रीतोभवसुरेश्वर ९ शल्यउवाच इत्यु
क्त्वातंतदादेवाऋषिभिःसहभारत जग्मुर्बृहस्पतिंवक्तुमिंद्राणींचाशुभंवचः १० जानीमःशरणंप्राप्तामिंद्राणींतववेश्मनि दत्ताभयांचविप्रेंद्र
त्वयादेवर्षिसत्तम ११ ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ छ

वैपुण्यवैधर्म्याण्युपधाश्चैव५

१८ प्रपंनंशरणागतं १९ प्रचेताः ऽवलिविज्ञः २० २१

पः३

तेत्वांदेवाः सगंधर्वाः सपन्नगमहीश्रुते प्रमादंपंक्तिर्वैंद्राणीनहुषायप्रदीयतां १२ इंद्राद्विशिष्टोनहुषोदेवराजोमहाद्युतिः वृणोत्विमंवरारोहाभ
र्तृत्वेवरवर्णिनी १३ एवमुक्तेत्वसादेवीबाष्पमुत्सृज्यसस्वनं उवाचरुदतीदीनाबृहस्पतिमिदंवचः १४ नाहमिच्छामिनहुषंपतिंदेवर्षिसत्तम
शरणागतास्मितेब्रह्मन्त्रायस्वमहतोभयात् १५ बृहस्पतिरुवाच शरणागतांनत्यजेयमिंद्राणिममनिश्चयः धर्मज्ञांसत्यशीलांचनत्यजेयमनिं
दिते १६ नाकार्यंकर्तुमिच्छामिब्राह्मणःसन्विशेषतः श्रुतधर्मासत्यशीलोजाननधर्मानुशासनं १७ नाहमेतत्करिष्यामिगच्छध्वंवैसुरो
त्तमाः अस्मिंश्चार्थेपुरागीतंब्रह्मणाश्रूयतामिदं १८ नतस्यबीजंरोहतिरोहकालेनतस्यवर्षं वर्षतिवर्षकाले भीतंप्रपंनंप्रददातिशत्रवे
नसत्रातारंलभतेत्राणमिच्छन् १९ मोघमंनंविंदतिचाप्यचेताः स्वर्गाल्लोकाद्भ्रश्यतिनष्टचेष्टः भीतंप्रपंनंप्रददातियोवैनतस्यहव्यं
प्रतिगृह्णंतिदेवाः २० प्रमीयतेचास्यप्रजाह्यकालेसदाविवासंपितरोस्यकुर्वंते भीतंप्रपंनंप्रददातिशत्रवेसेंद्रादेवाःप्रहरंत्यस्यवज्रं २०

उ०

१८

एतेस्वविज्ञानन्वैनदासामिशचीमिमां इंद्राणींविश्रुतांलोकेशक्रस्यमहिषींप्रियां २२ अस्याहितंभवेध्यंममचापिहितंभवेत क्षिपतांनत्वरेध्वशान
हितासाम्महंशचीं २३ शल्यउवाच अथदेवाः सगंधर्वागुरुमाङ्गिरंवचः कथंसनीतंनुभवेन्मंत्रयस्वबृहस्पते २४ बृहस्पतिरुवाच नहुषंयाचतांदेवीकिं
चित्कालांतरंशुभा इंद्राणीहितमेतद्धितथास्माकंभविष्यति २५ बहुविघ्नःसुराःकालःकालःकालंनयिष्यति गर्वितोबलवांश्चापिनहुषोवरसंश्र
यात २६ शल्यउवाच ततस्तेनतथोक्तेतुप्रीतादेवास्तथाब्रुवन् ब्रह्मन्साध्विदमुक्तंतेहितंसर्वदिवौकसां २७ एवमेतद्विजश्रेष्ठदेवीचेयंप्रसाद्यतां
ततः समस्ताइंद्राणींदेवाश्चाग्निपुरोगमाः २८ ऊचुर्वचनमव्यग्रालोकानां हितकाम्यया देवाऊचुः त्वयाजगदिदंसर्वंधृतंस्थावरजंगमं एकप
त्न्यसिसत्याचगच्छस्वनहुषंप्रति २९ क्षिप्रंत्वामभिकामश्चविनशिष्यतिपापकृत नहुषोदेविशक्रश्चसुरैश्वर्यमवाप्स्यसि ३० एवंविनिश्चयंकृ
त्वाइंद्राणीकार्यसिद्धये अभ्यगच्छतसव्रीडानहुषंघोरदर्शनं ३१ दृष्ट्वातांनहुषश्चापिवयसारूपसमन्वितां समहृष्यतदुष्टात्माकामोपहतचेतनः
३२ इत्युद्योगपर्वणिइंद्रविजये॥ ॥

रा०म०

१८

११ विष्णुंत्वंव्यापकत्वं च्चाव्यापकेनजगद्द्रूयाच्चसंभवात् १४ १३ १४

शल्यउवाच अथतामब्रवीद्दृष्ट्वानहुषोदेवराट्तदा त्रयाणामपिलोकानामहमिंद्रःशुचिस्मिते १ भजस्वमांवरारोहेपतित्वेवरवर्णिनि ए
वमुक्तासादेवीनहुषेणपतिव्रता २ प्रावेपतभयोद्विग्नाप्रवातेकदलीयथा प्रणम्यसाहिब्रह्माणंशिरसातुकृतांजलिः ३ देवराजमथो
वाचनहुषंघोरदर्शनं कालमिच्छाम्यहंलब्धुंत्वत्तः कंचित्सुरेश्वर ४ नहिविज्ञायतेशक्रः किंवाप्राप्तःक्ववागतः तत्त्वमेतत्तुविज्ञाययदिनज्ञा ५३
यतेप्रभो ५ ततोहंत्वामुपस्थास्येसत्यमेतद्ब्रवीमिते एवमुक्तःसइंद्राण्यानहुषःप्रीतिमानभूत् ६ नहुषउवाच एवंभवतुसुश्रोणियथा
मामिहभाषसे ज्ञात्वाचागमनंकार्यंसत्यमेतदनुस्मरेः ७ नहुषेणविसृष्टाचनिश्चक्रामततःशुभा बृहस्पतिनिकेतंचसाजगामयशस्विनी ८
तस्याःसंश्रुत्यचवचोदेवाश्चाग्निपुरोगमाः चिंतयामासुरेकाग्राः शक्रार्थंराजसत्तम ९ देवदेवेनसंगम्यविष्णुनाप्रभविष्णुना ऊचुश्चैनं
समुद्विग्नावाक्यंवाक्यविशारदाः १० ब्रह्मवध्याभिभूतोवैशक्रःसुरगणेश्वरः गतिश्चनस्त्वंदेवेशपूर्वजोजगतः प्रभुः ११ रक्षार्थंसर्व
भूतानांविष्णुत्वमुपजग्मिवान् त्वद्वीर्यान्निहतेवृत्रेवासवोब्रह्महत्यया १२ ततःसुरगणश्रेष्ठमोक्षंतस्यविनिर्दिश तेषांतत्तद्वचनंश्रुत्वा
देवानांविष्णुरब्रवीत् १३ मामेवयजतांशक्रःपावयिष्यामिवज्रिणं पुण्येनहयमेधेनमामिष्ट्वापाकशासनः १४ ॥ ॥

क्राम २

३० २० अकंपत अकंपनतद्र: भाव: अर्षः २५ उपश्रुतिंसदेहनिशीथिकांदेवीमाकरोतत्त्राकारितवती। २६ अयंचार्थः आनोयाद्युपश्रुत्यकेछुरगायाइह दिवोअमुष्यशासतोदिवं
१९८ ययदिवावसोइतिमंत्रोक्तउपदेहहितः मंत्रार्थस्तहेउपश्रुतिनः अस्मानप्रतिआयाहिअस्छथुकामेषुक मिसइहरगायश्रृंगम पंशयपरगागता वित्समरूपंअमुष्यबुद्धिस्छसदिवंश।

पुनरेष्यतिदेवानामिंद्रत्वमकुतोभयः स्वकर्मभिश्चनहुषोनाशंयास्यतिदुर्मतिः १५ किंचित्कालमिमंदेवामर्षयध्वमतंद्रिताः श्रुत्वाविष्णोः शु
भांसत्यांवाणींताममृतोपमां १६ ततः सर्वेसुरगणाः सोपाध्यायाः महर्षिभिः यत्रशक्रोभयोद्विग्नस्तंदेशमुपचक्रमुः तत्राश्वमेधः सुमहान्महे
न्द्रस्यमहात्मनः ववृतेपावनार्थंवैब्रह्महत्यापहोनृप २८ शल्यउवाच विभज्यब्रह्महत्यांतवृक्षेषुचनदीषुच पर्वतेषुपृथिव्यांचस्त्रीषुचैवयु
धिष्ठिर १९ संविभज्यचभूतेषुविसृज्यचसुरेश्वरः विज्वरोधूतपाप्माचवासवोभवदात्मवान २० अकंपनंद्रुमंस्थानाद्दृष्ट्वाबलनिषूदनः
तेजोघ्नंसर्वभूतानांवरदानाच्चदु:सहं २१ ततःशचीपतिर्देवः पुनरेवव्यनश्यत अदृश्यः सर्वभूतानांकालाकांक्षीचचारह २२ प्रनष्टेतु
ततः शक्रेशचीशोकसमन्विता हाशक्रेतितदादेवीविललापसुदुःखिता २३ यदिदत्तंयदिहुतं गुरवस्तोषितायदि एकभर्तृत्वमेवास्तुस
त्यंयद्यस्तिवामपि २४ पुण्यांचेमामहंदिव्यांप्रवृत्तामुत्तरायणे देवीरात्रिंनमस्यामिसिध्यतांमेमनोरथः २५ प्रयतांचनिशांदेवीमुपातिष्ठततत्र
सा पतिव्रतत्वात्सत्येनसोपश्रुतिमथाकरोत २६ यत्रास्तेदेवराजोसौतंदेशंदर्शयस्वमे इत्याहोपश्रुतिंदेवीसत्यंसत्येनदृश्यतां २७। इत्युद्योगपर्वणि
ग

शततइंद्रसदिवंकाशंप्रपन्नगमपथ्ययगतावित्समरू दित्सृयंवलोयआर्थः यद्यु्द्देदिवाव इत्युद्योगेपर्वणिइंद्रविजये सोआइंद्रोधनंसूपः तवूततमोग्रस्तमर्थप्रकाशपितसमर्थः२७
प्र१ लो१ उद्योगेचत्तदेशः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ एम०
१९८

शल्यउवाच अथैनांरूपिणींसाध्वीमुपातिष्ठदुपश्रुतिः तांवयोरूपसंपन्नांदृष्ट्वादेवीमुपस्थितां १ इंद्राणीसंप्रहृष्टात्मासंपूज्यैनामथाब्रवीत् इच्छामित्वाम
हंज्ञातुंकात्वंब्रूहिवरानने २ उपश्रुतिरुवाच उपश्रुतिरहंदेवितवांतिकमुपागता दर्शनंचैवसंप्राप्तातवसत्येनभाविनि ३ पतिव्रताचयुक्ताचयमेननियमेन
च दर्शयिष्यामितेशक्रंदेवंवृत्रनिषूदनं ४ क्षिप्रमन्वेहिभद्रंतेद्रक्ष्यसेसुरसत्तमं ततस्तांप्रस्थितांदेवीमिंद्राणीसासमन्वगात् ५ देवारण्यान्यतिक्रम्यपर्वतां
श्चबहूंस्ततः हिमवंतमतिक्रम्यउत्तरंपार्श्वमागमत् ६ समुद्रंचसमासाद्यबहुयोजनविस्तृतं आससादमहाद्वीपंनानाद्रुमलतावृतं ७ तत्रापश्यत्सरोदि
व्यंनानाशकुनिभिर्वृतं शतयोजनविस्तीर्णंतावदेवायतंशुभं ८ तत्रदिव्यानिपद्मानिपंचवर्णानिभारत षट्पदैरुपगीतानिप्रफुल्लानिसहस्रशः ९ सरसस्त ८५
स्यमध्येतुपद्मिनीमहतीशुभा गौरेणोन्नतनालेनपद्मेनमहतावृता १० पद्मस्यभित्वानालंचविवेशसहितातया बिसतंतुप्रविष्टंचतत्रापश्यच्छतक्रतुं ११
तंदृष्ट्वाचसुसूक्ष्मेणरूपेणावस्थितंप्रभुं सूक्ष्मरूपधरादेवीबभूवोपश्रुतिश्चसा १२ इंद्रंतुष्टावचेंद्राणीविश्रुतैःपूर्वकर्मभिः स्तूयमानस्ततोदेवः श
चीमाहपुरंदरः १३ किमर्थमसिसंप्राप्ताविज्ञातश्चकथंत्वहं ततःसाकथयामासनहुषस्यविचेष्टितं १४ इंद्रत्वंत्रिषुलोकेषुप्राप्यवीर्यसमन्वितः
दर्पाविष्टश्चदुष्टात्मामामुवाचशतक्रतो १५ ॥ ॥।

३०

२०

त्रासमी पालयिष्यसि नदः भावन्माषिः १२ इतिउद्योगे १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ११

उपतिष्ठेत्तिसक्रूरः कालंचक्रतवान्मम यस्मिन्त्रास्यसिविमोक्षीष्यतिममांवशे १६ एतेनचाहंसंप्राप्तान्नूनंशक्रतवांतिकं जहिरौद्रमहावाहोन
हुषंपापनिश्चयं १७ प्रकाशयात्मनात्मानंदैत्यदानवसूदन तेजः समाप्नुहिविभोदेवराजंप्रशाधिच १८ इत्युद्योगेइंद्रविजये शल्यउवाच एवमुक्तः
सभगवानशच्यापुनरथाब्रवीत विक्रमस्यनकालोयंनहुषोवलवत्तरः १ विवर्धितश्चऋषिभिर्हव्यकव्यैश्चभाविनि नीतिमत्रविधास्यामिदेवितांकर्त्तु
मर्हसि २ गुह्यंचैतत्त्वयेनास्वस्यातव्यंशुभेक्वचित गत्वानहुषमेकांतेब्रवीहिचसुमध्यमे ३ ऋषियानेनदिव्येनमामुपैहिजगत्पते एवंतववशे
प्रीताभविष्यामीतितंवद ४ इत्युक्तादेवराजेनपत्नीसाकमलेक्षणा सम ३ ऋषियानेन [illegible] त्वमत्ति
तथोक्ताततजगामनहुषं [illegible] प्रति ५ नहुषस्तांततोदृष्ट्वासस्मितोवाक्यमब्रवीत स्वागतंतेवरारोहेकिंकरोमिशुचिस्मिते ६ भक्तंमांभजक
ल्याणिकिमिच्छसिमनस्विनि नवकल्याणिपत्कार्यंतत्करिष्येसुमध्यमे ७ नचव्रीडात्वयाकार्यासुश्रोणिमयिविश्वसेः सत्येनवैशपेदेविकर्तास्मि
वचनंतव ८ इंद्राण्युवाच योमेकृतस्त्वयाकालस्तमाकांक्षेजगत्पते ततस्त्वमेवभर्त्तामेभविष्यसिसुराधिप ९ कार्यंचहृदिमेयत्तद्देवराजावधा
रय वक्ष्यामियदिराजेन्द्रप्रियमेतत्करिष्यसि १० वाक्यंप्रणयसंयुक्तंततःप्रांशवशगानाहंइंद्रसवाजिनोवाह्यहस्तिनो रथस्तथा ११ ॥ ॥

गुम०

२०

१९ मांवक्ष्यंति ममवहनंकरिष्यंति २० २१ २२ २३ २४ ॥ ❁ ॥ ७

इच्छाम्यहमथापूर्ववाहनंतेसुराधिप यन्नविष्णोर्नरुद्रस्यनासुराणांनरक्षसां १२ वहंतुत्वांमहाभागाऋषयःसंगताविभो सर्वेशिबिकयारा
जन्नेतद्धिममरोचते १३ नासुरेषुनदेवेषुतुल्यस्त्वंभवितुमर्हसि सर्वेषांतेजआदत्सेस्वेनवीर्येणदर्शनात् १४ नतेप्रमुखतःस्थातुंकश्चिच्छक्नोतिवी
र्यवान् शल्यउवाच एवमुक्तस्तुनहुषःप्राहृष्यततदाकिल उवाचवचनंचापितामिंद्राणीमनिंदितां १५ नहुषउवाच अपूर्ववाहनमिदंत्वयोक्तंव
रवर्णिनि दृढंमेरुचितंदेवित्वद्वशोऽस्मिवरानने १६ नस्वल्पवीर्योभवतियोवाहान्कुरुतेमुनीन् अहंतपस्वीबलवान्भूतभव्यभवत्प्रभुः १७ मयि
क्रुद्धेजगन्नस्यान्मयिसर्वंप्रतिष्ठितं देवदानवगंधर्वाः किन्नरोरगराक्षसाः १८ नमेक्रुद्धस्यपर्याप्ताःसर्वेलोकाःशुचिस्मिते चक्षुषायंप्रपश्यामितस्यतेजोह
राम्यहं १९ तस्मात्तेवचनंदेविकरिष्यामिनसंशयः सप्तर्षयोमांवक्ष्यंतिसर्वेब्रह्मर्षयस्तथा २० पश्यमाहात्म्यंयोगमेऋद्धिंचवरवर्णिनि शल्यउ० २३
एवमुक्त्वातुतांदेवींविसृज्यचवरानना विमानेयोजयित्वाचऋषीन्नियममास्थितान् २१ अब्रह्मण्योबलोपेतोमत्तोमदबलेनच कामवृत्तःसदु
ष्टात्मावाहयामासतानृषीन् २२ नहुषेणाविसृष्टाचबृहस्पतिमथाब्रवीत् समयोल्पावशेषोमेनहुषेणाहृयःकृतः २३ शक्रंमृगयशीघ्रंत्वंभक्ता
प्रति४ याःकुरुमेदयां बाढमित्येवभगवान्बृहस्पतिरुवाचतां २४ ॥ ॥ ७

हि१

३० अग्नेष्यतांत्र्यनुगच्छतभवान् इषगतावित्यस्य वादेरूपं १८ ३४ उद्योगे १६ १ एकंजाठरंत्रिविधंगार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयरूपेणात्मकेन २ तम्यंत्रिविधाय ३ ॥

२१ नमेतत्क्षेत्रयादेविनष्ट्याहृष्टचेतसः नलेघपश्याम्यतिचिरंगतएषनराधमः २५ अधर्मज्ञोमहर्षीणांवाहनाच्चततःशुभे इंद्रंचाहंकरिष्यामिवि
नाशायास्यदुर्मतेः २६ शक्रंचाधिगमिष्यामिमाभैस्त्वंभद्रमस्तुते ततःप्रज्वाल्यविधिवज्जुहावपरमंहविः २७ बृहस्पतिर्महातेजादेवराजोपल
ब्धये हुत्वाग्निंसोऽब्रवीद्वाग्नेशक्रमन्वेष्यतामिति २८ तस्माच्चभगवान्देवःस्वयमेवहुताशनः स्त्रीवेषमद्भुतंकृत्वातत्रैवांतरधीयत २९ स
दिशःप्रदिशश्चैवपर्वतानिवनानिच पृथिवींचांतरिक्षंचविचिकायमनोगतिः ३० निमेषांतरमात्रेणाबृहस्पतिमुपागमत् अग्निस्त्वाच बृह ग्रि ४
स्पतेनपश्यामिदेवराजमिहक्वचित् आपःशेषाःसदाचापःप्रवेष्टुंनोत्सहाम्यहं ३१ नमेतत्रागतिर्ब्रह्मन्किमन्यत्करवाणिते तमब्रवीद्देवगु
र रुर्मोविशमहाद्युते ३२ अग्निरु० नापःप्रवेष्टुंशक्ष्यामिक्षयोमेत्रभविष्यति शरणंत्वांप्रपन्नोस्मिस्वस्तितेस्तुमहाद्युते ३३ अद्भ्योग्निर्ब्रह्मतः
क्षत्रमश्मनोलोहमुत्थितं तेषांसर्वत्रगंतेजःस्वासुयोनिषुशाम्यति ३४ उद्योगपर्वणिइंद्रविजये बृहस्पतिरुवाच त्वमग्नेसर्वदेवानांमुखं
त्वमसिहव्यवाट् त्वमंतः सर्वभूतानांगूढश्चरसिसाक्षिवत् १ त्वामाहुरेकंकवयस्त्वामाहुस्त्रिविधंपुनः त्वयात्यक्तंजगच्चेदंसद्योनश्येद्धुता
नशेद्धुताशन २ कृत्वातुभ्यंनमोविप्राः स्वकर्मविजितांगतिं गच्छंतिसहपत्नीभिः सुतैरपिशाश्वतीं ३ ॥ ॥ ॥

मो १

एम०
२१

प्रसूतिः उत्पत्तिस्थानं प्रतिष्ठा लयस्थानं ५ हेतयः ज्वालाः ६ ॥ ॥

त्वमेकोऽग्ने हव्यवाहस्त्वमेव परमं हविः यजंति सत्रैस्त्वामेव यज्ञैश्च परमाध्वरे ४ सृष्ट्वा लोकांस्त्रीनिमान्हव्यवाह प्राप्ते काले पचसि पुनः समिद्धः त्वंस
र्वस्य भुवनस्य प्रसूतिस्त्वमेवाग्ने भवसि पुनः प्रतिष्ठा ५ त्वामग्ने जलदानाहुर्विद्युतश्च मनीषिणः दहंति सर्वभूतानि त्वत्तो निष्क्रम्य हेतयः ६ त्वय्या
पो निहिताः सर्वास्त्वयि सर्वमिदं जगत् न तेस्त्यविदितं किंचित्त्रिषु लोकेषु पावक ७ स्वयोनिं भजते सर्वो विशाप्स्वापो विशंकितः अहं त्वां वर्धयिष्यामि
ब्राह्मैर्मंत्रैः सनातनैः ८ एवं स्तुतो हव्यवाट् स भगवान्कविरुत्तमः बृहस्पतिमथोवाच प्रीतिमान्वाक्यमुत्तमं ९ दर्शयिष्यामि ते शक्रं सत्यमेतद्ब्र
वीमि ते शल्य उवाच प्रविश्यापस्ततो वह्निः स समुद्राः सपल्वलाः आजगाम सरस्तच्च गूढो यत्र शतक्रतुः १० अथ तत्रापि पद्मानि विचिन्वन्भर
तर्षभ अपश्यत्स तु देवेंद्रं बिसमध्यगतं तदा ११ आगत्य च ततस्तूर्णं तमाचष्ट बृहस्पतेः अणुमात्रेण वपुषा पद्मतंत्वाश्रितं प्रभुं १२ गत्वा देवर्षि
गंधर्वैः सहितोथ बृहस्पतिः पुराणैः कर्मभिर्देवं तुष्टाव बलसूदनं १३ महासुरो हतः शक्र नमुचिर्दारुणस्त्वया शंबरश्च बलश्चैव तथोभौ घोरविक्र
मौ १४ शतक्रतो विवर्धस्व सर्वाञ्छत्रून्निषूदय उत्तिष्ठ शक्र संपश्य देवर्षींश्च समागतान् १५ महेंद्र दानवान्हत्वा लोकास्त्रातास्त्वया विभो अ
पां फेनं समासाद्य विष्णुतेजोतिबृंहितं १६ त्वया वृत्रो हतः पूर्वं देवराज जगत्पते त्वं सर्वभूतेषु शरण्य ईड्यस्त्वया समं विद्यते नेह भूतं त्वया धार्यंते स
र्वभूतानि शक्र त्वं देवानां महिमानं चकर्थ १७ ॥

उ०
२२

नक्षुषस्यांतरेण अंतरंमेदः वुद्धिमेदार्थमित्यर्थः १९ २० २१ २२ २९

का२

पाहि सर्वांश्च लोकांश्च महेंद्र वलमाप्नुहि एवं संस्तूयमानश्च सोवर्द्धत शनैः शनैः १८ स्वं चैव वपुरास्थाय वभूव स वलान्वितः अब्रवीच्च गुरुं देवो
वृहस्पतिमवस्थितं १९ किं कार्यमवशिष्टं वो हतस्त्वाष्ट्रो महासुरः वृत्रश्च सुमहाकायो येन लोका ननाशयत् २० वृहस्पतिरुवाच मानुषो न
हुषो राजा देवर्षिगणतेजसा देवराज्यमनुप्राप्तः सर्वान्नो वाधते भृशं २१ इंद्र उवाच कथं च नहुषो राज्यं देवानां प्राप दुर्लभं तपसा केन वा
युक्तः किं वीर्यो वा वृहस्पते २२ वृहस्पतिरुवाच देवा भीताः शक्रमकामयंत त्वया त्यक्तं महदैंद्रं पदं तत तदा देवाः पितरोथर्षयश्च गंधर्वमु
ख्याश्च समेत्य सर्वे २३ गत्वाब्रुवन्नहुषं तत्र शक्र त्वं नो राजा भव भुवनस्य गोप्ता तानब्रवीन्नहुषो नास्मि शक्त आप्यायध्वं तपसा तेजसा मां
२४ एवमुक्तैर्वर्द्धितश्चापि देवैः राजाभवन्नहुषो घोरवीर्यः त्रैलोक्ये च प्राप्य राज्यं महर्षीन्कृत्वा वाहान्पातिलो[कों] दुरात्मा २५ तेजोह
रं दृष्टिविषं सुघोरं मा त्वं पश्येर्नहुषं वै कदाचित् देवाश्च सर्वे नहुषं भयार्त्ता न पश्यंतो गूढरूपाश्चरंतः २६ शल्य उवाच एवं वदत्यंगिरसां वरि
ष्ठे वृहस्पतौ लोकपालः कुवेरः वैवस्वतश्चैव यमः पुराणो देवश्च सोमो वरुणश्चाजगाम २७ ते वै समागम्य महेंद्रमूचुर्दिष्ट्या त्वाष्ट्रो निहतश्चैव
वृत्रः दिष्ट्या च त्वां कुशलिनमक्षतं च पश्यामवै निहतारिं च शक्र २८ स तान्यथावच्च हि लोकपालान्समेत्य वै प्रीतमना महेंद्रः उवाच चैना
न्प्रतिभाष्य शक्रः संचोदयिष्यन्नहुषस्यांतरेण २९ ॥

ताम०
२२

उद्योगे १७ १ अथेंद्रक्रमपर्व २ ३ ४ ५ ६ ७ ॥ ॥ छ

राजा देवानां नहुषो घोररूपस्तत्र सत्त्वं दीयतां मे भवद्भिः ते चाब्रुवन्नहुषो घोररूपो दृष्टीविषस्तस्य विभीम ईश ३० त्वं चेद्राजानं नहुषं परा
जयेस्ततो वयं भागमर्हाम शक्रः इंद्रोब्रवीत्स्वत्त भवानपांपतिर्यमः कुवेरश्च मयाभिषेकं ३१ संप्राप्नुवंत्वद्य सहैव देवैर्निरिपुं जयाम नहुषं घोर
दृष्टिं ततः शक्रं ज्वलनोप्याह भागं प्रयच्छ मह्यं भवत्सहायं करिष्ये ३२ तामाह शक्रो भविताग्ने ता तवापि चेंद्राग्नौ वै भाग एको महाक्रतौ शल्य उवा
च एवं संचिंत्य भगवान्महेंद्रः पाकशासनः कुवेरं सर्वयक्षाणां धनानां च प्रभुं तथा ३३ वैवस्वतं पितॄणां च वरुणं चाप्ययां तथा आधिपत्यं
ददौ शक्रः संविंम वरदस्तथा ३४ इत्युद्योगपर्वणि इंद्रविजये शल्य उवाच अथ संचिंतयानस्य देवराजस्य धीमतः नहुषस्य वधोपायं लोक
पालैः सदैवतैः १ तपस्वी तत्र भगवानगस्त्यः समपश्यत सोब्रवीदर्च्य देवेंद्रं दिष्ट्या वै वर्द्धते भवान २ विश्वरूपविनाशेन वृत्रासुरवधेन च दि
ष्ट्याप नहुषो भ्रष्टो देवराज्यात्पुरंदर ३ दिष्ट्या हतारिं पश्यामि भवंतं वलसूदन इंद्र उवाच स्वागतं ते महर्षेस्तु प्रीतोहं दर्शनात्तव पाद्यमाचमनी
यं च गामर्घ्यं च प्रतीच्छ मे ४ शल्य उवाच पूजितं चोपविष्टं तमासने मुनिसत्तमं पर्यपृच्छत देवेशः प्रहृष्टो ब्राह्मणर्षभं ५ एतदिच्छामि भगवा
न्कथ्यमानं द्विजोत्तम परिभ्रष्टः कथं स्वर्गान्नहुषः पापनिश्चयः ६ अगस्त्य उ० शृणु शक्र प्रियं वाक्यं यथा राजा दुरात्मवान स्वर्गाद्भ्रष्टो
दुराचारो नहुषो वलदर्पितः ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ छ

८ गवां प्रोक्षणे प्रोक्षणोपाकरणसाधारणादिसंस्कारे ये मंत्राः देवांश्च याभिर्यजते ददाति च गावाः सोमस्य प्रथमस्य भक्ष इत्यादयः याभिः पशुमूलाभिर्गोभिः भक्ष इति भक्षणात् यायाग
उच्यंते ९ नहुषस्य ब्राह्मणाश्चैव गा वत्सकुलमेकं द्विधा कृतं एकत्र मंत्रा तिष्ठंति हविरेकत्र तिष्ठतीति शास्त्रप्रामाण्यात् ब्राह्मणा वहंतीति न वध्यत्वं मन्वानो वेदप्रमाणीचकार वेदस्य

यमाज्ञो स्म वहेत्तं तं नहुषं पापकारिणं देवर्षयो महाभागास्तथा ब्रह्मर्षयोमलाः ८ पप्रच्छुर्नहुषं देव संशयं जयतां वर ये इमे ब्रह्मणा प्रो
क्ता मंत्रा वै प्रोक्षणे गवां ९ एते प्रमाणं भवत उताहो नेति वासव नहुषो नेति तानाह तमसा मूढचेतनः १० ऋषय ऊचुः अधर्मे
संप्रवृत्तस्त्वं धर्मे न प्रतिपद्यसे प्रमाणमेतदस्माकं पूर्वं प्रोक्तं महर्षिभिः ११ अगस्त्य उवाच ततो विवदमानः स मुनिभिः सह वासव अ
थ मामस्पृशन्मूर्ध्नि पादेनाधर्मपीडितः १२ तेनाभूद्धततेजाश्च निःश्रीकश्च महीपतिः ततस्तं तमसाविग्नमवोचं भृशपीडितं १३ यस्मा
त्पूर्वैः कृतं राजन्ब्रह्मर्षिभिरनुष्ठितं अदुष्टं दूषयसि मे यच्च मूर्ध्न्यस्पृशः पदा १४ यच्चापि त्वमृषीन्मूढ ब्रह्मकल्पान्दुरासदान् वाह
न् कृत्वा वाहयसि तेन स्वर्गाद्धतप्रभः ध्वंस पापपरिभ्रष्टः क्षीणपुण्यो महीतले १५ दशवर्षसहस्राणि सर्परूपधरो महान् विचरिष्य
सि पूर्णेषु पुनः स्वर्गमवाप्स्यसि १७ ॥

ब्राह्मणानां चावमानादधोगतिः प्राप्तवानस्त्याख्यापिकानासंर्यं १७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७

एवंभ्रष्टोदुरात्मासदेवराज्यात्परंतप दिष्ट्यावर्धामहेशक्रहतोब्राह्मणकंटकः १८ त्रिविष्टपंप्रपद्यस्वपाहिलोकांछचीपते जितेंद्रियोजि
तामित्रः स्तूयमानोमहर्षिभिः १९ शल्यउवाच ततोदेवाभृशंतुष्टामहर्षिगणसंवृताः पितरश्चैवयक्षाश्चभुजगाराक्षसास्तथा २० गंध
र्वादेवकन्याश्चसर्वाश्चाप्सरसांगणाः सरांसिसरितः शैलाः सागराश्चविशांपते २१ उपागम्याब्रुवन्सर्वे दिष्ट्यावर्धसिशत्रुहन् हतश्चनहु
षः पापोदिष्ट्यागस्त्येनधीमता २२ दिष्ट्यापापसमाचारः कृतः सर्पोमहीपते इत्युद्योगपर्वणीन्द्रविजये शल्यउवाच ततः शक्रस्तूयमा
नोगंधर्वाप्सरसांगणैः ऐरावतंसमारुह्यद्विपेंद्रंलक्षणैर्युतं १ पावकः सुमहातेजामहर्षिश्चबृहस्पतिः यमश्चवरुणश्चैवकुबेरश्चधने
श्वरः २ सर्वैर्देवैः परिवृतः शक्रोवृत्रनिषूदनः गंधर्वैरप्सरोभिश्चयातस्त्रिभुवनंप्रभुः ३ ससमेत्यमहेंद्राण्यादेवराजः शतक्रतुः मुदापरम
यायुक्तः पालयामासदेवराट् ४ ततः सभगवांस्तत्राङ्गिराः समदृश्यत अथर्ववेदमंत्रैश्चदेवेंद्रंसमपूजयत ५ ततस्तुभगवानिंद्रःसंहृ
ष्टः समपद्यत वरंचप्रददौतस्मैअथर्वांगिरसेतदा ६ ॥ ॥

व१

३० अथर्वांगिरसोनामेतियतेगिराअथर्ववेदमंत्रैरिंद्रंतुष्टावतोथर्वांगिरसोनामाभवत् अस्मिन्वेदेऽथर्ववेदस्यऋषिरित्यर्थः उदाहरणंवाक्यमेतत् अथर्ववेदरूपंयस्यवाक्यंस

२५

अथर्वांगिरसोनामवेदोस्मिन्दैवभविष्यति उदाहरणमेतद्धिपञ्चमांगंचलक्ष्मसे ७ एवंसंपूज्यभगवानथर्वांगिरसंतदा व्यसर्जयन्महारा
जदेवराजः शतक्रतुः ८ सेप्रसमर्वोस्त्रिदशान्सर्वास्थापितयोधनात् इंद्रः प्रमुदितोराजन्धर्मेणापालयत्प्रजाः ९ एवंदुःखम
नुप्राप्तमिंद्रेणसहभार्यया अज्ञातवासस्त्वकृतः शत्रूणांवधकांक्षया १० नात्रमन्युस्त्वयाकार्योपतत्क्लिष्टोसिमहावने द्रौपद्याच
हराजेंद्रभ्रातृभिश्चमहात्मभिः ११ एवंत्वमपिराजेंद्रराज्यंप्राप्स्यसिभारत हत्वाहलायथाप्राप्तः शक्रः कौरवनंदन १२ दुराचारश्च
नहुषोब्रह्मद्विट्पापचेतनः अगस्त्यशापाभिहतोविनष्टः शाश्वतीः समाः १३ एवंतवदुरात्मानः शत्रवः शत्रुसूदन क्षिप्रंनाशंग
मिष्यंतिकर्णदुर्योधनादयः १४ ततः सागरपर्यंतांभोक्ष्यसेमेदिनीमिमां भ्रातृभिः सहितोवीरद्रौपद्याचसहानया १५ उपाख्या
नमिदंशक्रविजयंवेदसंमितं राज्ञाव्यूढेष्वनीकेषुश्रोतव्यंजयमिच्छता १६ तस्मात्संश्रावयामित्वांविजयंजयतांवर संस्तूयमा
नावर्धंतेमहात्मानोयुधिष्ठिर १७ ॥ ॥ ७

ऋषिरितिपरिभाषावचनात् १७ १७ ॥ ॥ ७ ७ ७ ॥ ॥ ॥ ॥

एम०

२५

शत्रुतेजसोवधोयेनतादृशोर्ज्जुनसंस्तवः २३ उद्योगेइंद्रविजयः युयुधानःसात्यकिः १

धि४

क्षत्रियाणामभावोयंयुधिष्ठिरमहात्मनां दुर्योधनापराधेनभीमार्ज्जुनबलेनच १८ आख्यानमिंद्रविजयंयइदंनियतः पठेन्नर
न पाप्माजितः स्वर्गः परत्रेहचमोदते १९ नचारिजंभयंतस्यनापुत्रोवाभवेन्नरः नापदंप्राप्नुयात्कांचिद्दीर्घमायुश्चविंदति २०
सर्वत्रजयमाप्नोतिनकदाचित्पराजयं वैशंपायनउवाच एवमाश्वासितोराजाशल्येनभरतर्षभ पूजयामासविधिवच्छल्यंधर्मभृतांव
रः २१ श्रुत्वातुशल्यवचनंकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः प्रत्युवाचमहाबाहुर्मद्रराजमिदंवचः २२ भवान्कर्णस्यसारथ्यंकरिष्यतिनसंशयः
तत्रतेजोवधः कार्यः कर्णस्यार्ज्जुनसंस्तवः २३ शल्यउवाच एवमेतत्करिष्यामियथामांसंप्रभाषसे यच्चान्यदपिशक्ष्यामित
त्करिष्याम्यहंतव २४ वैशं० ततस्त्वामंत्र्यकौंतेयाच्छल्योमद्राधिपस्तदा जगामसबलः श्रीमान्दुर्योधनमरिंदम २५ इत्युद्योगपर्व न ३
णिइंद्रविजयः समाप्तः वैशं० युयुधानस्ततोवीरः सात्वतानांमहारथः महतावतरंगेणबलेनागाद्युधिष्ठिरं १ तस्ययोधामहा
वीर्यानानादेशसमागताः नानाप्रहरणावीराःशोभयांचक्रिरेबलं २ परश्वधैर्भिंडिपालैः शूलतोमरमुद्गरैः परिघैर्यष्टिभिःपाशैः
करवालैश्चनिर्मलैः ३ ॥

३०
२५ खड्गकार्मुकनिर्यूहैः शरैश्चविविधैरपि तैलधौतैः प्रकाशद्भिः सदृशोभत तद्बलं ४ तस्यमेघप्रकाशस्यसौवर्णैः शोभितस्यच बभूवरूपंसैन्य
सामेघस्येवसविद्युतः ५ अक्षौहिणीततसासेनातदायौधिष्ठिरंबलं प्रविश्यांतर्दधेराजनसागरंकुनदीयथा ६ तथैवाक्षौहिणींगृह्यचेदी
नामृषभोवली धृष्टकेतुरुपागच्छत्पांडवानमितौजसः ७ मागधश्चजयत्सेनोजरासंधिर्महावलः अक्षौहिण्यैवसैन्यस्यधर्मराजमुपागमत ८
तथैवपांड्योराजेंद्रसागरानूपवासिभिः वृतोवहुविधैर्योधैर्युधिष्ठिरमुपागमत ९ तस्यसैन्यमतीवासीत्तस्मिन्वलसमागमे प्रेक्षणीयतरंराजन
सवेषंवलवत्तदा १० द्रुपदस्याप्यभूत्सेनानानादेशसमागतैः शोभितापुरुषैः शूरैः पुत्रैश्चास्यमहारथैः ११ तथैवराजामत्स्यानांविराटोवाहि
नीपतिः पार्वतीयैर्महीपालैः सहितः पांडवानियात १२ इतश्चेतश्चपांडूनांसमाजग्मुर्महारथाः अक्षौहिण्यस्तुसप्तैताविविधध्वजसंकुलाः
१३ युयुत्समानाः कुरुभिः पांडवान्समहर्षयन तथैवधार्त्तराष्ट्रस्यहर्षंसमभिवर्धयन १४ भगदत्तोमहीपालः सेनामक्षौहिणींददौ तस्यची
नैः किरातैश्चकांचनैरिवसंवृतं १५ वभौवलमनाधृष्यंकर्णिकारवनंयथा तथाभूरिश्रवाः शूरः शल्यश्चकुरुनंदन १६ दुर्योधनमुपायात्ता
मक्षौहिण्यापृथक्पृथक् कृतवर्माचहार्दिक्योभोजांधककुकुरैः सह १७ अक्षौहिण्यैवसेनायादुर्योधनमुपागमत १ १ १ १ राम०
२५

वनमालाधारपारलंबिनीमाला १८ २१ समवायः समूहः आवंत्यौ विंदानुविंदौ २९ अहिछत्रादयः प्रदेशविशेषाः ३१ ३१ ॥ ॥ ॥ ॥

तस्यैतैः पुरुषव्याघ्रैर्वनमालाधरैर्वृतं १८ अशोभत यथा मत्तैर्वनप्रक्रीडितैर्गजैः जयद्रथमुखाश्चान्ये सिंधुसौवीरवासिनः १९ आज
ग्मुः पृथिवीपालाः कंपयंत इवाचलान् तेषामक्षौहिणीसेनावहुलाविवभौतदा २० विधूयमानो वातेन बहुरूपध्वजो वरः सुदक्षिणश्च
कांबोजो यवनैश्च शकैस्तथा २१ उपाजगाम कौरव्यमक्षौहिण्या विशांपते तस्य सेनासमावायः शलभानामिवाबभौ २२ स च संप्राप्य कौ
रव्यं तत्रैवांतर्दधे तदा तथा माहिष्मतीवासी नीलो नीलायुधैः सह २३ महीपालो महावीर्यैर्दक्षिणापथवासिभिः आवंत्यौ च महीपालौ महा
बलसमावृतौ २४ पृथगक्षौहिणीभ्यां तावभियातौ सुयोधनं कैकयाश्च नरव्याघ्राः सोदर्याः पंच पार्थिवाः २५ संहर्षयंतः कौरव्यमक्षौहि
ण्या समाद्रवन् ततस्ततस्तु सर्वेषां भूमिपानां महात्मनां २६ तिस्रोऽन्याः समवर्त्तंत वाहिन्यो भरतर्षभ एवमेकादशावृत्ताः सेना दुर्योधनस्य
ताः २७ युयुत्समानाः कौंतेयान्नानाध्वजसमाकुलाः न हास्तिनपुरे राजन्नवकाशोऽभवत्तदा २८ राज्ञां स्वबलमुख्यानां प्राधान्येनापि भारत
ततः पंचनदं चैव कृत्स्नं च कुरुजाङ्गलं २९ तथा रोहितकारण्यं मरुभूमिश्च केवला अहिछत्रं कालकूटं गंगाकूलं च भारत ३० वारणा वा
टधानं च यामुनश्चैव पर्वतः एष देशः सुविस्तीर्णः प्रभूतधनधान्यवान् ३१ बभूव कौरवेयाणां बलेनातीव संवृतः तत्र सैन्यं तथायुक्तं ददर्श
स पुरोहितः ३२ ॥ ॥ ॥ छ

३०
२६

उद्योगे २ वाक्येति भवद्भिः किंचिद्वक्तव्यमतो हेतोरित्यर्थः ३ ६ शेषवंतः आयुःशेषयुक्ताः १० योन्यंतरगतेरिवेतितैर्दत्तानक्लेशानजन्मांतरव्यवहितानिव

यः संपांचालराजेन प्रेषितः कौरवान्प्रति इत्युद्योगपर्वणि पुरोहितयाने वैशं० सचकौरव्यमासाद्य द्रुपदस्य पुरोहितः सत्कृतो धृतरा
ष्ट्रेणाभीष्मेणविदुरेणच १ सर्वंकौशल्यमुक्त्वादौ पृष्ट्वाचैवमनामयं सर्वसेनाप्रणेतॄणांमध्येवाक्यमुवाचह २ सर्वैर्भवद्भिर्विदितो
राजधर्मः सनातनः वाक्योपादानहेतोस्तु वक्ष्यामि विदितेसति ३ धृतराष्ट्रश्चपांडुश्चसुतावेकस्यविश्रुतौ तयोः समानं द्रविणंपैतृ
कंनात्रसंशयः ४ धृतराष्ट्रस्यपुत्राः प्राप्तैस्तैः पैतृकंवसु पांडुपुत्राः कथंनामनप्राप्ताः पैतृकंवसु ५ एवंगते पांडवेयैर्विदितंव
पुरायथा नप्राप्तंपैतृकंद्रव्यंधार्तराष्ट्रेणसंवृतं ६ प्राणांतिकैरप्युपायैः प्रयतद्भिरनेकशः शेषवंतोनशकितानेतुंवैयमसादनं ७
पुनश्चवर्द्धितंराज्यंस्वबलेनमहात्मभिः छद्मनापहृतंक्षुद्रैर्धार्त्तराष्ट्रैः ससौबलैः ८ तदप्यनुमतंकर्मयथायुक्तमनेनवै वासि
ताश्चमहारण्येवर्षाणीहत्रयोदश ९ सभायांक्लेशितैर्वीरैः सहभार्यैस्तथाभृशं अरण्येविविधाः क्लेशाः संप्राप्तास्तैः सुदारु
णाः १० तथाविराटनगरेयोन्यंतरगतैरिव प्राप्तःपरमसंक्लेशोयथापापैर्महात्मभिः ११ तेसर्वेपृष्ठतः कृत्वातत्सर्वंपूर्वकिल्बि
षं सामैवकुरुभिः सार्द्धमिच्छंतिकुरुपुंगवाः १२ तेषांचवृत्तमाज्ञायवृत्तंदुर्योधनस्यच अनुनेतुमिहार्हतिधार्त्तराष्ट्रंसुहृज्जनाः १३

नसमांतीत्यर्थः ११ १२ १३ ॥ ७

राम
२६

नहितेविग्रहंवीराः कुर्वंतिकुरुभिःसह अविनाशेनलोकस्यकांक्षंतेपांडवाःस्वकं १४ यच्चापिधार्त्तराष्ट्रस्यहेतुः स्याद्विग्रहंप्रतिसचहेतु
र्नमंतव्योबलीयांसस्तथाहिते १५ अक्षौहिण्यस्तुसप्तैवधर्मपुत्रस्यसंगताः युयुत्समानाःकुरुभिःप्रतीक्षंतेस्यशासनं १६ अपरेपु
रुषव्याघ्राःसहस्राक्षौहिणीसमाः सात्यकिर्भीमसेनश्चयमौचसुमहाबलौ १७ एकादशैताःपृतनाएकतश्चसमागताः एकतश्चमहा
बाहुर्बहुरूपीधनंजयः यथाकिरीटीसर्वाभ्यःसेनाभ्योह्यतिरिच्यते एवमेवमहाबाहुर्वासुदेवोमहाद्युतिः १८ बहुलत्वंचसेनायाविक्र
मंचकिरीटिनः बुद्धिमत्वंचकृष्णस्यबुद्ध्वायुध्येतकोनरः २० तेभवंतोयथाधर्मंयथासमयमेवच प्रयच्छंतुप्रदातव्यंमावःकालोऽत्यगाद
यं २१ इत्युद्योगपर्वणिपुरोहितयाने वैशं० तस्यतद्वचनंश्रुत्वाप्रज्ञावृद्धोमहाद्युतिः संपूज्यैनंयथाकालंभीष्मोवचनमब्रवीत् १ दिष्ट्या
कुशलिनःसर्वेसहदामोदरेणते दिष्ट्यासहायवंतश्चदिष्ट्याधर्मेचतेरताः २ दिष्ट्याचसंधिकामास्तेभ्रातरःकुरुनंदनाः दिष्ट्यानयुद्ध
मनसःपांडवाःसहबांधवैः ३ भवतासत्यमुक्तंतुसर्वमेतन्नसंशयः अतितीक्ष्णंतुतेवाक्यंब्राह्मण्यादितिमेमतिः ४ असंशयंक्लेशिता
स्तेवनेचेहचपांडवाः प्राप्तास्तुधर्मतःसर्वेपितुर्धनमसंशयं ५ किरीटीबलवान्पार्थःकृतास्त्रश्चमहारथः कोहिपांडुसुतंयुद्धेविषहेतधनंजयं ६

३८
२७

स्वंश्वर्षाणांपुत्रंपथासान्नथाआक्षिप्यतिराज्यम् ८ नचपांडवपक्षे ९ तंसमयंकालंनज्ञावाकंनपोडशवर्षंज्ञातैःपुनर्वनेवस्तव्यमित्येवंरूपंआश्रित्यनिर्वि

अपिवज्रधरःसाक्षात्किमुतान्येधनुर्भृतः नृपाणामपिलोकानांसमर्थइतिमेमतिः ७ भीष्मेब्रुवतीनह्यावंचदृष्ट्वाक्षिप्यमसुनांदुर्योध
नंसमालोकाक्ष्यकर्णोवचनमब्रवीत् ८ नतत्राविदितंब्रह्मन्लोकेभूतेनकेनचित् पुनरुक्तेन किंतेनभाषितेनपुनःपुनः ९ दुर्यो
धनार्थेशकुनिर्द्यूतेनिर्जितवान्पुरा समयेनगतोरण्यंपांडुपुत्रोयुधिष्ठिरः १० सतंसमयमाक्षिप्यराज्यमिच्छतिपैतृकं बलमाश्रित्यमि
त्राणांपांचालानांचमत्स्यवत् ११ दुर्योधनोमपादीहूनदद्यात्पादमंततः धर्मेतत्कामहीह्यात्त्नांवपरस्याछत्रेवेपिच १२ यदिकांक्षं
तितेराज्यंपितृपैतामहंपुनः यथाप्रतिज्ञंकालंतंचरंतवनमाश्रिताः १३ ततोदुर्योधनस्यांकेवर्ततामकुतोभयाः अधार्मिकीत्वमा
बुद्धिंमौर्ख्यात्कुर्वंतिकेवलात् १४ अथतेधर्ममुत्सृज्ययुद्धमिच्छंतिपांडवाः आसाद्येमान्कुरुश्रेष्ठान्मद्बाणैर्ग्रहीष्यंतिवचोमम १५

त्यपैतृकंराज्यांशंनइच्छतिकिंततस्तिक्रमेणोवपैतृकमिच्छतीत्यर्थः ११ पादं चतुर्थांशमपिकिमुतार्धमित्यर्थः १२ १३ १४ १५ ॥ ॥

राम०
२७

२१ उद्योगे पुरोहितयानं समाप्तं दिष्ट्या भापेनद्यानत्वं सं नद्योभत्वात्स्थानं स्थितः प्रासः इति सभाजपेयाः श्रजपेयाः १ स्वस्तिमंतो वयमिति सर्वान्वदेः स्तकुं निरुप्यापि

८३

भीष्म उवाच किंतु राधेय वाचा ते कर्म तत्स्मर्तुमर्हसि एक एव यथा पार्थः षड्रथान्जितवान्युधि १६ बहुशो जीयमानस्य कर्म दृष्टं तवैव ते
न चेदेवं करिष्यामि यदयं ब्राह्मणोऽब्रवीत् एवं युधिष्ठिरस्तेन भक्षयिष्याम पांडवान् वैशं० धृतराष्ट्रस्ततो भीष्ममनुमान्य प्रसाद्य च अवभ
र्त्स्य च राधेयमिदं वचनमब्रवीत् १८ अस्मद्धितं वाक्यमिदं भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् पांडवानां हितं चैव सर्वस्य जगतस्तथा १९ चिंतयित्वा ग्वा
र्थेभ्यः प्रेषयिष्यामि संजयं स भवान्प्रतियात्वद्य पांडवानेव माचिरं २० स तं सत्कृत्य कौरव्यः प्रेषयामास पांडवान् सभामध्ये समाहूय संज
यं वाक्यमब्रवीत् २१ इत्युद्योगपर्वणि पुरोहितयाने समाप्तं धृतराष्ट्र उवाच प्राप्तानाहुः संजय पांडुपुत्रानुपप्लव्ये तान्विजानीहि गत्वा अ
जातशत्रुं च सभाजयेथा दिष्ट्यानघ ग्राममुपस्थितस्त्वं १ सर्वान्वदेः संजयः स्वस्तिमंतः कृच्छ्रं वासमतद्र्हे निरूप्य तेषां शांतिर्विद्यते
स्मात्सशीघ्रं मिथ्योपेतानामुपकारिणां सतां २ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तेष्वपि तेषां शांतिरक्रोधो यः स्मात्सविधने मिथ्यापेतानां निष्कपटानां २ २ ॥ ॥ ७

उ० मस्यपर्यपाकार्षुः यत्स्वंपरित्यानीतवंतः ३ धर्मार्थाभ्यांधर्मार्थंचअर्थार्थंवसस्वपीतिः प्रियंपुत्रादितत्कनुरोधेनकामात्धर्मंनत्यजंतीत्यर्थः ४ तंद्रीजाग्रत्त एवमौढ्यं ५
२८ यथार्हमानंअर्थंचकुर्वंतितेयथा ६ तेजः क्रोधः ७ उत्थानंआरंभकालेएववीर्यंनापसंगेयस्यसउत्थानवीर्यः यत्तेषांभागंहर्तुंशक्यंमन्यमेततत्तत्कृतंयुक्तमितितम

नाहंक्वचित्संजयपांडवानांमिथ्यावृत्तिंकांचनजात्वपश्यं सर्वांश्रियंस्वात्मवीर्येणलब्धांपर्यपाकार्षुःपांडवामस्यमेव ३ दोषंह्येषांना
ध्यगच्छंपरीप्सन्नित्यंकंचिद्येनगर्हेमपार्थान् धर्मार्थाभ्यांकर्मकुर्वंतिनित्यंसुखप्रियेनानुरुध्यंतिकामात् ४ धर्मंशीतेक्षुत्पिपासे
तथैवनिद्रांतंद्रींक्रोधहर्षौप्रमादं धृत्याचैवप्रज्ञयाचाभिभूयधर्मार्थयोगान्प्रयतंतिपार्थाः ५ त्यजंतिमित्रेषुधनानिकालेनसंवासा
जीर्यतितेषुमैत्री यथार्हमानार्थकराहिपार्थास्तेषांद्वेष्टानास्त्याजमीढस्यपक्षे ६ अन्यत्रपापाद्विषमान्मंदबुद्धेर्दुर्योधनात्क्षु
द्रतराच्चकर्णात् तेषांहीमौहीनसुखप्रियाणांमहात्मनांसंजनयंतौहितेजः ७ उत्थानवीर्यःसुखमेधमानोदुर्योधनःसुकृतंमन्य
तेतत् तेषांभागंयच्चमन्येतबालःशक्यंहर्तुंजीवतांपांडवानां ८ यस्यार्जुनःपदवींकेशवश्चवृकोदरःसात्यकोजातशत्रोःमाद्री
पुत्रौसंजयाश्चापियांतिपुरायुद्धात्साधुतस्यप्रदानं ९ ॥ ॥ ॥ ७

तत्तेमौढ्यादितिभावः ८ यस्यपदवींयांतियस्यानुगाइत्यर्थः तस्मात्तस्मैप्रदानंभागप्रदानं ९ ॥ ॥ ॥ ॥ ७ उ०
२८

६१

जिष्णुर्जयशीलः १० वैरेण्यः भोगमोक्षकामैर्वरणीयः ११ तत्केवलं मध्यदेशापेक्षया उदीचीं किं तु उत्तरान् कुरून् हिमाचलात्पुरस्कृत्य एकरथेन ... स्वर्गभूमिरूपान् १२ जातवेद

प्र १

सत्येवैकः पृथिवीं सव्यसाची गांडीवधन्वा प्रणुदेद्रथस्थः तथा जिष्णुः केशवोऽप्यप्रधृष्यो लोकत्रयस्याधिपतिर्महात्मा १० तिष्ठेत्क एतस्य
मर्त्यः पुरस्ताद्यः सर्वलोकेषु वरेण्य एकः पर्जन्यघोषान्प्रवपञ्छरौघान्पतंगसंघानिव शीघ्रवेगान् ११ दिशं ह्युदीचीमपि चोत्तरा
न्कुरून्गांडीवधन्वैकरथो जिगाय धनं चैषामाहरत्सव्यसाची सेनानुगान्बलिदांश्चैव चक्रे १२ यश्चैव देवान्खांडवे सव्यसाची गां
डीवधन्वा प्रजिगाय सेंद्रान् उपाहरत्खांडवं जातवेदसे यशो मानं वर्धयन्पांडवानां १३ गदाभृतां नास्ति समोऽत्र भीमाद्धस्त्यारोहो ना
स्ति समश्च तस्य रथेऽर्जुनादाहुरहीनमेनं बाह्वोर्बले चायुतनागवीर्यं १४ सुशिक्षितः कृतवैरस्तरस्वी दहेत्क्रुद्धस्तरसा धार्त्त
राष्ट्रान् सदात्यमर्षी बलवान्न शक्यो युद्धे जेतुं वासवेनापि साक्षात् १५ सचेतसौ बलिनौ शीघ्रहस्तौ सुशिक्षितौ भ्रातरौ फाल्गुनेन
श्येनौ यथा पक्षिपूगान्रुजंतौ माद्रीपुत्रौ शेषयेतां न शत्रून् १६ एतद्बलं पूर्णमस्माकमेवं यत्सत्यं तान्प्राप्य नास्तीति मन्ये तेषां मध्ये
वर्त्तमानस्तरस्वी धृष्टद्युम्नः पांडवानामिहैकः १७ ॥ ॥ ॥ ७

स उपाहरत्खांडवमिति विपरिणामेनानुषंगः १६ एतत्सारदृश्यमानं बलं भीष्मद्रोणादीनां सामर्थ्येऽपि पूर्णं तथापि तान्पांडवान्प्राप्य नास्तीति मन्ये त्वामेवेति संबंधः १७

३०
२९

प्रवर्हः श्रेष्ठः संग्रक्तात्मानसक्तस्नेहः १८ सहोषितो वर्षमात्रं चरितार्थः सोपप्लेश्वरितः मात्स्येयानां मत्स्यदेशजानां १९ कैकेयेभ्यो देशेभ्यः आवस्तद्धाः वर्हिर्निः सारिताः पंचभ्रातरः कैकेयानां यतः कैकेयेभ्यः राज्यं ग्रासमिच्छंतः पूर्वं च अस्मदीयाः अपि संप्रतियांडवान् अनुसरंतितेन स्वपक्षहानिः परपक्षपुष्टिश्च दर्शिता २० सन्मितिसंग्रामेसमि

सहामात्यः सोमकानां प्रवर्हः सत्यक्तात्मा पांडवार्थे आगतो मे अजातशत्रुं प्रसहेत को न्यो येषां सस्यात् यशाः गीर्वेह्यमि सिंहः १८ सहोषितश्चरितार्थो वयस्यो मात्स्येयानामधिपो वै विराटः सर्वैः सपुत्रैः पांडवार्थे वशश्च युधिष्ठिरे भक्त इति आगतोमे १९ अवरुद्धाः रथिनः कैकेयेभ्यो महेष्वासा भ्रातरः पंच संति कैकेयेषु राज्यमाकांक्षमाणा युद्धार्थिनश्चानुवसंति पार्थान् २० सर्वांश्च वीरान् पृथिवीपतीनां समागतान् पांडवार्थे निविष्टान् शूरानहं भक्तिमतः शृणोमि प्रीत्यायुक्तान् संश्रितान् धर्मराजे २१ गिर्याश्रयाद्दु[illegible]र्गनिवासिनश्च योधाः पृथिव्यां कुलजातिशुद्धाः म्लेच्छाश्च नानायुधवीर्यवंतः समागताः पांडवार्थे विनिष्टाः २२ पांड्यश्च राजा समतीद्रकल्पो युद्धेषु वीरैर्वहुभिः समेतः समागतः पांडवार्थे महात्मा लोकप्रवीरोऽप्रतिवीर्यतेजाः २३ आचार्ये द्रोणात् अर्जुनाद्वा सदेवात् कृपाद्भीष्माद्येन कृतं शृणोमि यं तं कार्ष्णि प्रतिममाहुरेकं स सात्यकिः पांडवार्थे विनिष्टः २४ उपाश्रिता चेदिकरूषकाश्च सर्वोद्योगेर्भूमिपालाः समेताः तेषां मध्ये सूर्यमिवातपंतं श्रिया वृतं चेदिपतिं ज्वलंतं २५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्वाज्ञिसमिप्रवरतिकोशः अप्रतिवीर्यतेजाः अतल्पतेजाः २३ कार्ष्णिः प्रद्युम्नस्तत्तुल्यं २४ चेदिपतिं शिशुपालं २५ ॥ ॥ ॥ एभ०
२९

वि?

कृष्णो मम मैंदस्युत्तरे राज्ञपः ज्यां धनुर्गुणां कर्षतां क्षनुर्भर्त्ता २६ यस्य मानं वर्द्धयंति तं शिशुपालं अभिनदिति संबंधः २७ चेदिपतिं हाय अनंतं कृष्णं केपाइवननके पि किंत
स एव तेन सह सद्धांचकार स्पर्धाः २८ आशंसमानो जयमितिशेषः अशेत शयनं कृतवान शिशुपालः २९ यतयतः अवेदयं तज्ज्ञापितवंतः चाराः इतिशेषः ३० कृ

अस्तंभनीयं पृथिमन्यमानो ज्याकर्षणां त्रेश्वतमं पृथिव्यां सर्वीन्महं हंत्रियाणां निहत्य यसत्यकृष्ण स्तरसा समममर्द २६ यशो मानो वर्धयनपांडवा
नां पुराभिनच्छिशुपालं समीक्ष्य यस्य सर्वे वर्द्धयंति स्म मानं कटूषराजप्रमुखा नरेशाः २७ तमसमर्थं केशवं तत्त्वमत्वा स्थावि पुत्रे नरस्थेन
कृष्णे संपाइवेश्वेति पतिं विहाय सिंहं हस्वा क्रुद्धमगाद्धवा मे २८ यत्तं पवनी यत्त रसा प्रसुदीपा दाशंसमानो हृद्रयेवासरेवं सोशेन
कृष्णेन हतः परा सर्वा तेनैवोन्मथितः कर्णिकारः पराक्रमं मे यदवेदयं तत्ते यामर्थं संजय केशवस्य अनुस्मरं तस्य कर्माणि विष्णोर्गा
वल्गारोणा नाधिगच्छामि शांतिं ३० न जातु तां छत्रुरमः सहेत येषां समस्याद्यगाणीव सिंहः प्रवेपते मे हृदयं भयेन श्रुत्वा कृष्णावेकरथे
समेतौ ३१ न चेद्गच्छेत्संगरं मंदबुद्धिस्ताभ्यां सुतो मे विपरीतचेताः नो चेत्कुरून्संजय निर्दहेतामिंद्राविष्णू दैत्यसेनां यथैव ३२ ॥

सोवासदेवार्जुनौ ३१ संगरं चेन्न गच्छेत्तदा शर्म लभेतनो वेत्त अन्यथा इंद्रो विष्णुश्च ताविव अर्जुनवासुदेवौ निर्दहेतां [illegible] मित्सन्नपः ३२ ॥ ॥ ॥ ॥

उ०
३०

शक्रपुत्रत्वात् शक्रसमः धर्मपुत्रत्वात्धर्मारामः ३३ निकृतोवंचितः मनस्वीजितमनाः ३४ मन्योः क्रोधात् ३५ स्थानेजानन्युक्तंपश्यन् ३६ महामात्रंम

वीरश्च

मतोहिमेशक्रसमोधनंजयः सनातनोवृष्णिवीरश्चविष्णुः धर्मारामोह्रीनिषेवस्तरस्वीकुंतीपुत्रःपांडवोजातशत्रुः ३३ दुर्योधनेननिकृतोमन
स्वीनोचेत्क्रुद्धः प्रदहेद्धार्तराष्ट्रान् नाहंतथाह्यर्जुनाद्वासुदेवाद्भीमाद्वाहंयमयोर्वाबिभेमि ३४ यथाराज्ञःक्रोधदीप्तस्यसूतमन्योरहंभीत
तरः सदैव महातपाब्रह्मचर्येणयुक्तः संकल्पोयंमानसस्तस्यसिध्येत् ३५ तस्यक्रोधंसंजयाहंसमीक्ष्यस्थानेजातंभृशमस्माद्बिभीतः
सगच्छशीघ्रंप्रहितोरथेनपांचालराजस्यचमूनिवेशनं ३६ अजातशत्रुंकुशलंस्मपृच्छेःपुनःपुनःप्रीतिपूर्वंवदेस्त्वं जनार्दनंचापिसमे
त्यतातमहामात्रंवीर्यवतामुदारं ३७ अनामयंमद्वचनेनपृच्छेर्धृतराष्ट्रःपांडवैःशांतिमीप्सुः नतस्यकिंचिद्वचनंनकुर्यात्कुंतीपुत्रो
वासुदेवस्यसूत ३८ प्रियश्चैषामात्मसमश्चविद्वान्विद्वांश्चैषांकर्मणिनित्ययुक्तः संमानितान्पांडवान्संजयांश्चजनार्दनंयुयुधा
नंविराटं ३९ अनामयंमद्वचनेनपृच्छेः सर्वांस्तथाद्रौपदेयांश्चपंच यद्यत्तत्रप्राप्तकालंपरेभ्यस्त्वंमन्येथाभारतानांहितंच ४० त
द्भाषेथाः संजयराजमध्येनमूर्छयेद्यन्नचयुद्धहेतुः इत्युद्योगपर्वणिसंजययाने ९ ॥ ॥ ॥ छ

हाभागं ३७ शांतिमीप्सुरस्तीतिवदेरित्यध्याहारः ३८ समानीतानेकत्रस्थितान् ३९ नमूर्छयेत्नवर्धयेत्क्रोधमितिशेषः ४० अध्यायः ॥ ॥ छ राम०

३०

२ प्रतीतोत्हृष्टः ४ पुत्रश्चास्यवर्गैस्त्वस्तिकामः कल्याणार्थीयांश्चेष्टानकामानभोग्यानगजरथादीनवांछसितेसर्वेकुशलिनःकच्चिदित्यनुषंगः ७ इन्द्रिरस्मास्वलेहः ८

वैशंपायनउवाच राज्ञस्तुवचनंश्रुत्वाधृतराष्ट्रस्यसंजयः उपप्लव्यंययौद्रष्टुंपांडवानमितौजसः १ सतुराजानमासाद्यकुंतीपुत्रंयुधिष्ठिरं अभि
वाद्यततःपूर्वंसूतपुत्रोभ्यभाषत २ गावल्गणिः संजयः सूतःसूत्रजातशत्रुमवदत्प्रतीतः दिष्ट्याराजंस्त्वा मरो गंप्रपश्येसहायवंतंचमहेंद्र
कल्पं ३ अनामयंपृच्छतित्वांविकेयोवृद्धोराजाधृतराष्ट्रोमनीषी कच्चिद्भीमःकुशलीपांडवाग्र्योधनंजयस्तौचमाद्रीतनूजौ ४ कच्चित्कृष्णा
द्रौपदीराजपुत्रीसत्यव्रतावीरपत्नीसपुत्रा मनस्विनीयत्रचवांछसित्वमिष्टानकामानभारतस्वस्तिकामः ५ युधिष्ठिरउवाच गावल्गणे
संजयस्वागतंतेप्रीयामहेतेवयंदर्शनेन अनामयंप्रतिजानेतवाहंसहानुजैःकुशलीचास्मिविद्वन ६ चिरादिदंकुशलंभारतस्यश्रुत्वाग
ज्ञःकुरुवृद्धस्यसूत मन्येसाक्षाद्दृष्टमहं नरेंद्रंदृष्ट्वैववचत्वांसंजयप्रीतियोगात ७ पितामहोनःस्थविरोमनस्वीमहाप्राज्ञःसर्वधर्मोपपन्नः
: सकौरव्यःकुशलीतातभीष्मोयथापूर्ववृत्तिरस्त्यस्यकच्चित ८ कच्चिद्राजाधृतराष्ट्रःसपुत्रोवैचित्रवीर्यःकुशलीमहात्मा महाराजो
कु वाल्हिकःप्रातिपेयःकच्चिद्विद्वानकुशलीसूतपुत्र ९ ॥ ७

३० कुतम्यः सुहृदं यंतिकच्चिद्दिष्टपनुषंगः कुरूणांकल्याणं अयुद्धेनवांछतिकच्चिदितिभावः ११ येषांराष्ट्रेवसतितेषांकुरूणांमध्येधनुर्भृतः कच्चिन्मानंलभंते १२ महान
३१ सोमहानस्यो सेपरिचारिकाः वध्वः स्नुषाः अव्यलीकाः निष्कपटाः १४ वृत्तिंजीविकांहातमितिशेषः दायान्मदत्तान्ग्रामादीन् १५ अतिक्रमान्नोपेक्षतेनस्सुतनरा

समोमदत्तः कुशलीतातकच्चिद्भूरिश्रवाः सत्यसंधः शलश्च द्रोणः सपुत्रश्चकृपश्चविप्रोमहेष्वासाः कच्चिदेतेप्यरोगाः १० सर्वेकुरुभ्यः
स्पृहयंतिसंजयधनुर्धरायेपृथिव्यांप्रधानाः महाप्राज्ञाः सर्वशास्त्रावदाताधनुर्भृतांमुख्यतमाः पृथिव्यां ११ कच्चिन्मानंतातलभंतए
तेधनुर्भृतः कच्चिदेतेप्यरोगाः येषांराष्ट्रेवसतिदर्शनीयोमहेष्वासः शीलवान्द्रोणपुत्रः १२ वैश्यापुत्रः कुशलीतातकच्चिन्महाप्राज्ञो
राजपुत्रोयुयुत्सुः कर्णोमात्यः कुशलीतातकच्चित्सुयोधनोयस्यमंदोविधेयः १३ स्त्रियोवृद्धाभारतानांजनन्योमहानस्योदासभार्याश्चसू
त वध्वः पुत्राभागिनेयाभगिन्योदौहित्रावाकच्चिदप्यव्यलीकाः १४ कच्चिद्राजाधृतराष्ट्रः सपुत्रउपेक्षतेब्राह्मणातिक्रमान्वै स्वर्गस्य
कच्चिन्नथावर्त्मभूतामुपेक्षतेतेषुसदेहवृत्तिं १५ कच्चिद्राजाब्राह्मणानांयथावत्प्रवर्ततेपूर्ववत्तातवृत्तिं कच्चिद्दायान्मामकान्धार्त्तराष्ट्रो
द्विजातीनांसंजयनोपहंति १६ एतज्ज्योतिर्ब्राह्मणंजीवलोकेशुक्लंप्रजानांविहितंविधात्रा तेचेल्लोभंनतियच्छंतिमंदाः कृत्स्नोनाशो
भविताकौरवाणां १७ ॥ ॥

द्विजन्योपकर्षेणायोज्यं १६ एतद्ब्राह्मणानांवृत्तेः पालनंज्योतिः परलोकंप्रकाशकंजीवलोकेइहशुक्लंयशस्करं लोभंलोभंब्राह्मणवृत्त्युपघातेननियच्छंति १७ १७ रामः
३१

वुभूषते प्रापयितुमिच्छतिभेदेनजिज्ञीविषंतिशत्रुभिर्भेदिताःसंतस्तदत्तैर्धनैर्जीवितुमिच्छंति १९ पार्थस्यअर्जुनस्यक्रुत्स्यस्मरंति युधांसंग्रामाणांप्रणेतानिर्वाहकस्यआहुःए(तं)
हीतिशेषःशमेतिपाठेशमशाम्यंशांतिगच्छेत्यर्थः २० मौर्व्याःभुजःकौटिल्यंतस्यअग्रमिवाग्रंशरसंधानदेशःततःप्रहितानप्रेषिताम् २१ सवासमःसपुंखाःहस्तेषा

कश्चिद्राजाधृतराष्ट्रःसपुत्रोवुभूषतेहंतिममात्यवर्गे कश्चिन्नभेदेनजिज्ञीविषंतिमत्तद्दूपादुर्लुदंष्ट्रैवममात् १८ कश्चिन्नपापंक
थयंतितातत्तेपांडवानांकुरवःसर्वएव द्रोणःसपुत्रश्चक्रुपश्चवीरोनास्माकपापानिवदंतिकश्चित् १९ कश्चिद्राजानंधनराष्ट्रंसपु
त्रंसमेत्याहुःकुरवःसर्वएव कश्चिद्दष्ट्वारस्सुमंधानसमेतानस्मरंतिपार्थस्ययुधांप्रणेतुः २० मौर्वीभुजाग्रप्रहितांस्मतातदोध
यमानेनधनुर्धरेण गांडीवघोषांस्तनयित्नुघोषानजिह्मगानकश्चिदनुस्मरंति २१ नचापश्यंकंचिदहंपृथिव्यांयोधंसमंवाधि
कमर्जुनेन यस्यैकषष्टिर्निशितास्तीक्ष्णधाराःसवासमःसंमतोहस्तवापः २२ गदापाणिर्भीमसेनस्तरस्वीप्रवेपयन्संघानननी रच्छअनुसं २
के नागःप्रभिन्नइवनड्वलेषुचंक्रम्यतेकश्चिदेनंस्मरंति २३

योहस्तेक्षेपःवचनभेदेपिसामानाधिकरण्यमार्षंतंद्विपोऽस्यपीशहइतिवदेकषष्टिर्बाणाअस्यएकेनयत्नेनप्रक्षेप्याइस्यत्वर्थः २२ नड्वलेषुमत्सरोषुक्लेषु २३ ॥

३० दंतकूरे कूरं यस्मिन्नदंताः क्रोधावेशात्कूरवत्त्वर्यंते तस्मिन्निति दंतकूरः संग्रामः तस्मिन्नस्यन्निक्षिपन् २५ जयोऽर्जुनः २६ अहंअर्जुनमानदाएष्टरक्षकः पैकोभवा
३२ मित्यर्थः भीमसेनश्चमाद्रीसुतयोः एष्टरक्षकोभूत्पंचभिरप्यस्माभिस्तेमोचिताइत्यर्थः २७ नकर्मणोनसर्वात्मनासर्वोपायैः दानभेददंडैः दानभेददंडैश्चेतधनरा

माद्रीपुत्रः सहदेवः कलिंगानसमागतानजयद्दंत कूरे वामेनास्यन्दक्षिणेनैवयोवैमहाबलंकच्चिदेनंस्मरंति २४ पुरोजेत्वंन
कुलः प्रेषितोयेशिवीर्दिग्वर्त्तिनसंजयपश्यतस्ते दिशंप्रतीचींवशमानयन्मेमाद्रीसुतंकच्चिदेनंस्मरंति २५ पराभवोद्वैतवनेयआ
सीत्दुर्मंत्रितेघोषयात्रागतानां यत्रमंदांश्छत्रुवशंप्रयातानमोचयद्भीमसेनोजयश्च २६ अहंपश्चादर्जुनमभ्यरक्षंमाद्रीपुत्रौ
भीमसेनोभ्यरक्षत गांडीवधृक्छत्रुसंघानुदस्यस्वस्त्यागमत्कच्चिदेनंस्मरंति २७ नकर्मणासाधुनेकेननूनंसुखंशक्यंवैभवती
हसंजय सर्वात्मनापरिजेतुंवयंचेन्नशक्नुमोधृतराष्ट्रस्यपुत्रं २८ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्व० ॥ ॥ ॥

ष्ट्रस्यपुत्रंजेतुंनशक्नुमस्तर्हिएकेनसाधुनाकर्मणासामाख्येनोपायेनसुखंसत्वेनजेतुंनैववशंभवति सान्नाऽसाध्येहिदानादयःप्रयुज्यंतेनेस्थसाध्यः कथंसामसात्रे
णासाध्यः स्यात्त्वतोदंडैकसाध्यः सइतिभावः पाठांतरेपरिणोतंस्थापंत्नीकर्त्तुं २८ संजययाने ॥ ॥ ॥ ॥ ६

एम० ३२

२ यदिति अद्रुग्धेषुत्वनपकृतेषु धार्त्तराष्ट्रेषु यत्युष्माकंद्रुग्धवत्त्वपकृतस्येव मौनःस्त्रानवानहिंस्रः तद्धर्मो स्तनपेतं मौनधर्म्यं क्रौर्यं विनेतत्र साधुद्रुग्धैरपि भवद्भिस्तेषु व्राजनकालेपिद्रोहो नकृत इदानीं तं स्वतरां नकर्त्तव्यं इत्यभिप्रायः तेनत्वत्कृतं भोक्तृत्वं पैवेत्याह मित्रध्रुगिति ३ नचानुजानाति संधिनानुमोदते तप्यते च पुत्रनाशभया

पा २

संजयउवाच यथास्समेपांडवास्तत्तथैव कुरून् कुरुश्रेष्ठ जनंचपृछसि अनामयास्तातमनस्विनस्ते कुरुश्रेष्ठान् पृछसिपार्थयांस्त्वं १
संत्येववृद्धाः साधवोधार्त्तराष्ट्रे संत्येवपापाः पांडवतस्यविद्धि दद्याद्रिपुभ्योहिपिधार्त्तराष्ट्रः कुतोदायांल्लोपयेद्ब्राह्मणानां २ यद्युष्मा
कंवर्त्ततेसौनधर्म्यमद्रुग्धेषुद्रुग्धवत्तन्नसाधु मित्रध्रुक्स्याद्धृतराष्ट्रः सपुत्रोयुष्मान्द्विषन् साधुवृत्तानसाधुः ३ नचा
नुजानातिभृशंचतप्यतेशोचत्यंतः स्थविरोजातशत्रो शृणोतिहिब्राह्मणानांसमेत्यमित्रद्रोहः पातकेभ्योगरीयान् ४ स्मरंतित
भ्यंनरदेवसंयुगेयुद्धेचजिष्णोश्चयुधांप्रणेतुः समुत्क्रुष्टेदुंदुभिशंखशब्देगदापाणिंभीमसेनंस्मरंति ५ माद्रीसुतौचापिरणाजिमध्ये
सर्वादिशः संपतंतौस्मरंति सेनांवर्षंतौशरवर्षैरजस्रंमहारथौसमरेदुःप्रकंपौ ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ७

नगरीयानितिशृणोतिचेतिसंबंधः ४ कच्चिदस्मान्स्मरंतीतिपृष्टंतत्राहस्मरंतीतितुभ्यंत्वां ५ ६ ६ ॥ ॥ ॥

३० अनागतंअज्ञातंअदृष्टमित्यर्थः ७ ९० संजययाने ३ रथंमेः योजयतइहआगंतराज्ञे वचनंपांडवानांरोचतांततश्चशमोस्तु ४ संस्थानेनाकारेणमार्दवेनन्नत्वपयाआर्जवेन

३२

५१

नत्वेवमन्येपुरुषस्यराजन्ननागतंज्ञायतेयद्भविष्यं त्वंचेत्तथासर्वधर्मोपपन्नः प्राप्तःक्लेशंपांडवकृच्छ्ररूपं ७ त्वमेवैतत्कृच्छ्रगतश्चभूयः शमी
कुर्याः प्रज्ञयाजातशत्रो नकामार्थंसंत्यजेयुर्हिधर्मंपांडोः सुताःसर्वएवेंद्रकल्पाः ८ त्वमेवैतत्प्रज्ञयाजातशत्रोशमीकुर्यायेनशर्म
प्रपुस्तेधार्तराष्ट्राःपांडवाः संजयाश्चापिचाप्यमेमतत्रिविशनरेंद्राः ९ यन्मांऽब्रवीद्धृतराष्ट्रोनिशायामजातशत्रोवचनंपितातेः सहामा
त्यःसहपुत्रश्चराजन्समेत्यतांवाचमिमांनिबोध १० इत्युद्योगपर्वणि युधिष्ठिरउवाच समागताःपांडवाः संजयाश्चजनार्दनोयुयुधानोवि
राटः यत्तेवाक्यंधृतराष्ट्रानुशिष्टंगावल्गणेब्रूहितत्सूतपुत्र १ संजयउ० अजातशत्रुंचवृकोदरंचधनंजयंमाद्रवतीसुतौच आमंत्रयेवा
सुदेवंचशौरिंयुयुधानंचकितानंविराटं २ पंचालानामधिपंचैववृद्धंधृष्टद्युम्नंपार्षतंयाज्ञसेनिं सर्वेवाचंशृणुतेमांमदीयांवक्ष्यामियांभ
ूतिमिच्छन्कुरूणां ३ शमंराजाधृतराष्ट्रोभिनंदन्नयोजयत्त्वरमाणोरथंमे सभ्रातृपुत्रस्वजनस्यराज्ञस्तद्रोचतांपांडवानांशमोस्तु ४
सर्वैर्धर्मैः समुपेताःस्थपार्थाः संस्थानेनमार्दवेनार्जवेन जाताःकुलेत्वनृशंसावदान्याह्रीनिषेधाःकर्मणांनिश्चयज्ञाः ५ ॥

नृपयाआर्जवेनअकौटिल्येनअनृशंसाःअनुग्राःह्रीनिषेधाःलज्जायाएषणाः ५ ५ ॥ ॥

ए७०

३२

हीनं हिंसत्वं वृद्धिं सत्वं साधुत्वं वा। भीमसेनाः भीषणसेनाः ६ अभावसंस्थः असत्त्व एव परिसमाप्तः कृपः कृपः तत्र तत्र प्रथमार्थे त्रल् जयोपि बंधुनाशान् पराजय एव ७ ज्ञातीनां दुर्योधनादी

नपुंसत्ते कर्मयुष्मास्वहीनं सत्वं हि वस्तादृशं भीमसेनाः उद्भासतेत्वं जनविंदुवत्तछुभ्रेव स्त्वेपङ्गवेक्लिन्नेषुंवः ६ सर्वकृपोदरूपतेपत्रकृत्त्वः पा
पोदयो निरयो भावसंस्थः कृतात्कुर्याज्जातकर्मैव ज्ञानन्यराजयोपत्र समोजयश्च ७ तेवेधन्यायैः कृतं ज्ञातिकार्यं तेवेपुत्राः सुहृदो बां
धवाश्च उपक्रुष्टं जीवितं संत्यजेयुर्यतः कुरूणां नियतो वै भवः स्यात् ८ ते चेत्कुरूननुशिष्याथ पार्थान्निर्णापि सर्वान्द्विषतो नि
गृह्य समं वं सञ्जीवितं मृत्युना स्याघज्जीवस्वं ज्ञातिवधेन साधु ९ को ह्येव युष्मान्सहकेशवेन सचेकितान्पार्षतबाहुगुप्तान् समा
त्यकीन्विषहेत पजेतं लब्ध्वापि देवानसचिवान्सहेंद्रान् १० को वा कुरून्द्रोणभीष्माभिगुप्तान्स्वश्वत्थाम्नाशल्यकृपादिभिश्च रणे वि
जेतुं विषहेत राजन्राधेयगुप्तान्सहभूमिपालैः ११ महद्बलं धार्तराष्ट्रस्य राज्ञः कोवै शक्तो हंतुमक्षीयमाणाः सोहं जये चैव पराजये च नि
श्रेयसं नाधिगच्छामि किंचित् १२

नांकार्ये घोषयात्रायां गंधर्वेभ्यो मोचनादिकं उपक्रुष्टं निंदितं ८ निर्णायि निश्चितं कृत्वा निगृह्य हत्वेत्यर्थः युद्धे जयपराजयावनित्याविन्त्या हकोहीतिह्यामं १० १२ ॥ ॥

नं २

३० निर्धर्मार्थं धर्मार्थं वा विरुद्धं कर्म कथं कुर्युः प्राणान्तेऽस्मीति शेषः १३ एवमेवं वचनमिति हि सत्या विकल्पवाक्यं न कुर्यात् १५ प्राणान्तिनि सति तत्र भवतां तयोऽपि प्राज

३५ यस्वेति दीनवचनं को वा कुरून् जयेतेति नीचानां वचनं कथं स्वस्ति स्यात् हि त्वभयनाशवचं च साधनार्थं संधिकार्यं समिध्यर्थं ब्रवीमि न त्वप्राप्तान्नं भीषणामीत्यर्थः

कथं हि नीचावरवत्तौ कुले या निर्धर्मार्थं कर्म कुर्यां स्म पार्थाः मा हं प्रसाद्य प्रणतो वासुदेवं यं बालानामधिपं चैव वृद्धं १३ कृतांजलिः शरणं
वः प्रपद्ये कथं स्वस्ति स्यात् कुरुसृंजयानां न त्वेवमेवं वचनं वासुदेवो धनंजयो वा जातु किंचिन्न कुर्यात् १४ प्राणान्दुर्योध्यमानः कु घ
तोन्यदेतद्धि हन्त साधनार्थं ब्रवीमि एतद्धाज्ञो भीष्म पुरोगमस्य मतं यद्वः शांतिरिहोत्तमा स्यात् १५ उद्योगपर्वणि युधि० कोऽनुवाचं सं
जय मे शृणोषि युद्धैषिणां येन युद्धाद्विभेषि अयुद्धं वै तात युद्धाद्गरीयः कस्तल्लब्ध्वा जातु युध्येत सूत १ अकुर्वतश्चेत्पुरुषस्य संजय सिध्ये
त्संकल्पो मनसा यं यमिच्छेत् न कर्म कुर्याद्विदितं ममैतदन्यत्र युद्धाद्बहु यल्लघीयः २ कुतो युद्धं जातु नरोऽवगच्छेत्को देवशप्तो हि वृणी
त युद्धं सर्वेषिणः कर्म कुर्वीति पार्थाः धर्मादहीनं यच्च लोकस्य पथ्यं ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ः१५ संजयवाक्ये १ अकुर्वतश्चेत्संकल्पः सिध्येत्तर्हि कर्म न कुर्यात् अभिद्रावपि युद्धादन्यत्र यत्र ... लघीयो पि कर्म कुर्यात्तद्युद्धं २ अहीनं ... गतं ३ एम०

धर्मोदयंसत्वंनिदाघे गंगावगाहादिजंनत्वधर्मोदयंहिंसादि तत्वतोवस्तुतत्कर्सर्वंकर्मदुःखमेवयतः कृच्छ्रोपायंक्लेशसाध्यंतर्हिकुतःकर्मकुर्वंतीत्याशंक्याहसुखमिति ४ का
माभिध्याविषयध्यानं पपेतिसर्वात्मनाविषयविस्मरणोमहत्सुखमस्तीतिभावः भोगान्निष्टामत्तानसंभवंतीत्याहयथेति ५ उक्तमर्थंप्रकृतेयोजयतिसंपश्येति अस्माभि

धर्मोदयंसतमाशंसमानाः कृच्छ्रोपायंतत्वतः कर्मदुःखं सर्वंप्रेम्णविजिघांसन्दुःखंयदिद्रियाणांप्रीतिर
सानुगामी ४ कामाभिध्यास्वशरीरंदुनोतियपाप्मुक्तोनकरोतिदुःखं यथेध्यमानस्यसमिद्धतेजसोभूयोव
लंवर्धतेपावकस्य ५ कामार्थलाभेनतथैवभूयोनतृप्यतेसर्पिषेवाग्निरिद्धः संपश्येमंभोगचयंमहांतंसहास्मा
भिर्धर्मनाश्मपराज्ञः ६ ॥ ॥ ॥ ७

रिसत्रधात्तैराष्ट्रात्स्वंतमभिव्याहपंचाधिकेनपुत्रशतेनसहस्थत्तराष्ट्रस्यभोगंमहांतंपश्य। अथापिकृत्स्नंसस्यैवभवत्विति बुध्वास्मान्त्यात्तदूरीकृतवाननतोभोगात्तस्सिंलभतइतिभावः ६

पित्वमनिंद्यघोषाङ्गीतः पुनराह नाश्रयानिति यः पुराणवत्तरः सविग्रहाणामीश्वरो भवति परैः सह विरोधं कृत्वा स्वोत्कर्षं करोति अन्यस्कृतेनैव नश्यति अतः सपुराणवत्तरर
३० अस्मद्दोषात्वयं च नेदुःखमनुभवामो न त्वपराधेनेति भावः ७ प्रावारान्दिव्यवासांसि संविवस्ते परिधत्ते अन्यथा आश्रयांश्च ज्ञाजानतर्हि अस्मान्कुरुभ्यः कथं संप्रणदेत्वद्
३५ रीकुर्यात शत्रुणां राज्याकृशनं हि पुराणवत्तामेव कर्मनाश्रयसामिति भावः अत्रेति यद्यप्येवं तथापि अन्तर्गृहकार्यकामः अवधस्मरुद्योधनादेरेव उचितो न च वस्पास्म

न चाश्रयानीश्वरो विग्रहाणां नाश्रयान्वै गीतशब्दं शृणोति नाश्रयान्वै सेवते माल्यगंधान्न चाप्यश्रेयाननुलेपनानि ७ नाश्रया
न्वै प्रावारान्संविवस्ते कथं तस्मात्संप्रणदेत्कुरुभ्यः अत्रैव सा स्वबुधस्यैव कामः प्रायः शरीरे हृदयं दुनोति ८ स्वयं राजा विष
मस्थः परेषु सामर्थ्यमन्विच्छति तन्न साधु यथात्मनः पश्यति वृत्तमेवं तथापरेषामपि सोऽभ्युपैति ९ आसन्नमग्निं तु निदा
घकाले गंभीरकक्षे गहने विसृज्य यथा विवृद्धं वायुवशेन सेवेत हि पंमुमुक्षुः शिशिरव्यपाये १० ॥ ॥ ॥ ॥

दाघादेरित्यर्थः शरीरे शरीरमध्ये स्थितं हृदयं दुनोति खेदयति ८ अबुधत्वमेवाह स्वयमिति विषमस्थः सन परेषु कर्णादिषु आत्मनो वृत्तं अशक्तत्वं तथा परेषां कर्णादीनाम
पि सदुर्योधनोऽभ्युपैत ९ गंभीरकक्षे वह्नुन्तरो गहने वने कक्षे मंशो वेन मम मह खं नात्तीति शोकं कुर्यात मुमुक्षुः तस्माद्दाहात्मानं मोचयितुमिच्छुः शिशिरव्यपाये वसंते त्रापि नि
दघाकाले ग्रीष्मकाले मध्याह्ने १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ राम० ३५

लालप्यतेदीनवत्भाषतेमंदश्चभाग्यं ११ विदुरस्यवाचोचमन्यहतस्यविपैषीअधर्ममेवसंविशतेआश्रयते १२ कुतस्मःकुरूणांहितार्थेनमस्मारनाहृतवान्पुत्रकाम्यात्
पुत्रलोभात् १३ असौराजास्तस्यप्रियैषीधर्मकामोप्राजहातत्यक्तवानितिद्वयोः संवंधः ईर्ष्योः परोत्कर्षासहिष्णोः संरंभिणाः क्रोधिनः मन्यु वशान्तगस्यदैन्यभाजांक

ध्यासैश्वर्योधृतराष्ट्रोथराजालालप्यतेसंजयकस्यहेतोःप्रगल्भबुद्धिमनाज्ञवैरंतंपुत्रंमंदमूढममंस्त ११ अनासवश्चासतमस्सवा
चस्तःयोधनोविदुरस्यावमन्य सुतस्यराजाधृतराष्ट्रः प्रियैषीसंबुध्यमानोविशतेधर्ममेव १२ मेधाविनंह्यर्थकामंकुरूणांबहुश्रु
तंवाग्मिनंशीलवंतं सतंराजाधृतराष्ट्रः कुरुभ्योनस्मारविदुरंपुत्रकाम्यात् १३ मानघ्नस्यासौमानकामस्यचेर्ष्योः संरंभिणश्चार्थ
धर्मातिगस्य दुर्भाषिणोमन्युवशानुगस्यकामात्मनोदौर्हदैर्भावितस्य १४ अनेयस्याश्रेयसोदीर्घमन्योर्मित्रद्रुहः संजयपा
पबुद्धेः सुतस्यराजाधृतराष्ट्रः प्रियैषीप्रपश्यमानः प्राजहाद्धर्मकामौ १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ७

णीदीनामनुगस्यादौर्हृदैः पापैः भावितस्यरंजितस्य १४ अनेयस्यअशिक्षणीयस्यअश्रेयस्यअभाग्यस्य प्रपश्यमानः पश्यन्नपि १५ ॥ ॥ ७

उ० प्रशंसांविदुरेणासम्यगुक्तमितिकर्त्तिराष्ट्राद्विदुरोनलेभे १६ तस्मिन्नलब्धेशमः नजयलभ्यः यः सन्नतेममवनंप्रतिगमनेसतिसर्वंस्वयमेवार्थीमन्यतेइतियो २० पारणीयेजेतुंशक्यं

३६

तदेवमेसंजयदीव्यतोभून्मतिः कुरूणामागतः स्यादभावः कामंवाचंविदुरोभाषमाणोनविंदतेधार्तराष्ट्रात्प्रशंसां १६ क्षत्तुर्वदानान्ववर्ते
तबुद्धिकछ्रन्कुरुनस्ततस्तदाभ्याजगाम यावत्सप्राज्ञमन्ववर्त्ततितस्यतावन्नेषांराष्ट्रवृद्धिर्बभूव १७ तदर्थलुब्धस्यनिबोधमेद्ययेमंत्रिणो
धार्तराष्ट्रस्यसूत दुःशासनः शकुनिः सौबलश्च गावल्गणेपश्यसंमोहमस्य १८ सोहंनपश्यामिपरीक्षमाणः कथंस्वस्तिस्यात्कु
रुसृंजयानां आत्तैश्वर्योधृतराष्ट्रः परेभ्यः प्रव्राजितेविदुरेदीर्घदृष्टौ १९ आशंसतेवैधृतराष्ट्रः सपुत्रोमहाराज्यमसपत्नंपृथिव्यां त
स्मिन्शमः केवलंनोपलभ्यः सर्वंस्वकंसंगतंमन्मर्थं २० यत्नत्कर्णोमन्यतेपारणीयंयुद्धेगृहीतायुधमर्जुनेनवै आसंश्चयुद्धानिपुराम
हांतिकथंकर्णोनाभवद्द्वीपएषां २१ कर्णश्चजानातिसुयोधनश्चद्रोणश्चजानातिपितामहश्च अन्येचयेकुरवस्तत्रसंतियथार्जुना
न्नास्त्यपरोधनुर्द्धरः २२ जानंत्येतत्कुरवः सर्वएववेचाप्यन्येभूमिपालाः समेताः दुर्योधनेराज्यमिहाभवद्यथाअरिंदमेफाल्गुनेविद्यमाने २३

युद्धानिगोग्रहेहेत्वासन् द्वीपोद्वीपवत्युद्धप्रवाहेणउह्यमानस्याश्रयः २१ नयेतिगंधर्वजीतोबंधनप्राप्तिसमयेति २२ जानंतीतिअविद्यमानेइतिच्छेदः २३ ॥ ॥ ७

अनुबंधबद्धातीतिवंधोराज्ञादिः तमनुसत्यवर्तमानंपांडवानांममत्वंधार्त्तराष्ट्रोहर्षशक्यंमन्यते किंकृत्वातेन किरीटिनासहतत्रराज्ये निमित्तेसतिसंपुगंसंग्रामंगत्वाप्राप्यताले
हत्वचतुष्टयंतद्धेदिनाधनुर्विद्यावेदिना २४ भियंतेजीवंति २६ अथ तांवुद्धिराज्यस्यअप्रदानेनाशोत्पत्तिरित्येवंरूपां २७ भूतपूर्वंभीमवंधनजतुगृहदाहादि २८ इंद्रप्र

तेनानुवंधंमन्यतेधार्त्तराष्ट्रः शक्यंहंतुंपांडवानांममत्वं किरीटिनातालमात्रायुधेनतद्धेदिनासंयुगंतत्रगत्वा २४ गांडीवविस्फा
रितशब्दमात्राविभ्रमेणधार्त्तराष्ट्राभ्रियंते क्रुद्धंनचेद्वीक्षतेभीमसेनंतपोधनोमन्यतेसिद्धमर्थं २५ इंद्रोप्येतन्नोत्सहेतंतत हे प र
त्वेमेस्वप्रयेनोजीवतिभीमसेने धनंजयेनकुलेचैवमत्ततथावीरेसहदेवेसहिष्णौ २६ सचेदेतांप्रतिपद्येतवुद्धिंवृद्धोराजासहपु
त्रेरामस्तत एवंरणेपांडवकोपदग्धाननश्येयुः संजयधार्त्तराष्ट्राः २७ जानासित्वंक्लेशमास्मासुवृत्तंत्वांपूजयन्संजयाहंक्षमेयं य
च्चास्माकंकौरवैर्भूतपूर्वंयानोवृत्तिर्धार्त्तराष्ट्रेतदासीत २८ अद्यापितत्तत्रतथैववर्त्ततांशांतिंगमिष्यामियथात्वमात्थ इंद्रप्रस्थे
भवतममैवराज्यंसुयोधनोपच्छतभारताग्र्यः २९ इत्युद्योगेसंजययाने ॥ ॥ ॥ ॥ ७

स्थेइन्द्रप्रस्थेराज्यंममभवतभारताग्र्यइतिहस्तिनापुरंसुयोधनस्यभवत्वितिसूचितं २९ युधिष्ठिरवाक्यं ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ॥

३० महास्रावः स्रवणायस्यमहाकार्त्तिरित्यर्थः पाठांतरेतुमहान्स्रावोवोगतिर्यस्य अतिचंचलमित्यर्थः माव्यनीनशः क्रोधेनधार्त्तराष्ट्रान्मानाशय ३ प्रसजंतेप्रसृतिशंति ४ गृध्नुः स्पृहा
३१

संजयउवाच धर्मेनित्यापांडवतेविचेष्टालोकेश्रुतादृश्यतेचापिपार्थ महास्रावंजीवितंचाप्यनित्यंसंपश्यत्वंपांडवमाव्यनीनशः १
नचेद्भागंकुरवोन्यत्रयुद्धात्प्रयच्छेरंस्तवअजातशत्रो भैक्ष्यचर्यामंधकवृष्णिराज्येश्रेयोमन्येनतुयुद्धेनराज्यं २ अल्पकालं
जीवितंयन्मनुष्येमहास्रावंनित्यदुःखंचलंच भूयश्चतद्यशसोनानुरूपंतस्मात्पापंपांडवमाकृथास्त्वं ३ कामामनुष्यंप्रसजं
तएतेधर्मस्ययेविघ्नमूलंनरेंद्र पूर्वंनरस्तान्मतिमान्प्रणिघ्नन्लोकेप्रशंसांलभतेनवद्यां ४ निबंधनीत्यर्थतृष्णेहपार्थैता
मिच्छतांबाध्यतेधर्मएव धर्मंतुयःप्रवृणीतेसबुद्धःकामेगृध्नोहीयतेर्थानुरोधात् ५ धर्मंकृत्वाकर्मणांतातमुख्यंमहाप्रता
पःसवितेवभाति हीनोहिधर्मेणामहीमपीमांलब्ध्वानरःसीदतिपापबुद्धिः ६ वेदोधीतश्चरितंब्रह्मचर्यंयज्ञेरिष्टंब्राह्मणेभ्यश्चद
त्तं परंस्थानंमन्यमानेनभूयआत्मादत्तोवर्षपूगंसुखेभ्यः ७ ॥ ॥ ॥ ॥

हावान् ५ कर्मणांअर्थकामाद्यर्थिनांमध्ये ६ परंस्थानंपरलोकंमन्यमानेनयतावर्षपूगंवर्षगणां तत्कत्कमसुखेभ्यस्त्यक्तंसर्वत्वयाआत्मापित्यक्तः ७ ॥ ॥ राम०
३१

सर्वविषये भोगानसुत्रारीश्वसेवमानाः योगाभ्यासे चित्तनिरोधमभ्यसितुं कर्मक्षयाय प्राणायामादिकं न करोति ८ ब्रह्मचर्ये ब्रह्मणि च आत्मानुसंधाने तत्र अप्रसक्तः प्रकर्षेणात्र नासक्तः योगाभ्यासहीनः धर्मं च यज्ञादिरूपं हित्वा अधः अधर्ममेव प्रकरोति निःसंदिग्धमिति ९ ननु धर्मेणापापमपनुदतीति श्रुतेः कालान्तरे धर्मस्य नाशार्थं धर्ममप्यनुष्ठास्यामः किमुत्तरसये त्याशंक्याह न कर्मणामिति कृतं कर्म भोगं विना आत्मज्ञानं विना वा न नश्यतीत्यर्थः नाभुक्तं क्षीयते कर्म क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे इत्यादिवाक्येभ्यः उपरात्तत्त्रश्रुतिस्तु

सततं विषयेषु सेवमानो निखिलं योगाभ्यासेषु न करोति कर्म चित्तक्षये हीनमुखो भवति वेलं दुःखशेषे तेकामवेगवशगन्नः ८ एवं पुनस्त्यक्तविवि
पोप्रसक्तो हित्वा धर्मं यः प्रकरोत्यधर्मं अ[...]थ ह्यधन्यपरलोकापमृतो हित्वा देहं तत्प्रयाति संमदः ९ न कर्मणां विप्रणाशोऽस्त्यमुत्र पुण्या
नां चाप्यथवा पापकानां पूर्वं कर्तुर्गच्छति पुण्यपापं पश्चात्त्वेनमनुयात्येव कर्त्ता १० न्यायोपेतं ब्राह्मणेभ्यो यदन्नं श्रद्धापूतं गंधर
सोपपन्नं अन्वाहार्येषूत्तमदक्षिणेषु तथारूपं कर्म विख्यायते तत् ११ इह क्षेत्रे क्रियते पार्थ कार्यं न वै किंचित् क्रियते प्रेत्य कार्यं कृ
तं त्वया पारलौक्यं च कर्म पुण्यं महत्सद्भिरनिप्रशस्तं १२ जहाति मृत्युं च जरां भयं च न क्षुत्पिपासे मनसः प्रियाणि न कर्तव्यं विद्यते तत्र
किंचिदन्यत्र वै चेंद्रियप्रीणनाद्धि १३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रायश्चित्तादिना पापनाशो भवति सोऽपि अत्रैव व्यावहार्यत्वमापादयति न तु परलोकेऽपि पापस्य अशेषप्रभवतीत्येव परः १० अन्वाहार्येषु पित्र्यनेन श्राद्धेन मिष्टादिकं लक्ष्यते तत्र हि अन्वाहार्यो दक्षिणात्वेन दीयते कार्यं धर्मः प्रेत्यमत्वा १२ परलोके धर्मे नास्तीत्याह जहातीति १३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

उ०
३८

एवंरूपमिति हृदयस्य प्रियेणाकामेन इह शं ह्रायिष्णुं इंद्रियप्रीतिमाचरेत् कर्मफलं तत्तदत्र अस्मिन् लोके माव हृदं नैव वहेयं अत्र कर्म कुर्वन् कामवशात् एष्वमुत्र फलेन बाध्येये
तेत्यर्थः ततः को ना भइत्यत्र तत्र आहसइति सः त्वं एवं निष्कामकर्मकृत् क्रोधजं लोकं नरकं हर्षजं स्वर्गं च ते उभौ लोकौ चिराय अपुनरावृत्तये माप्रहासीः मागच्छेः अहो हारुः ग
नावितस्य रूपं तत् भावश्चार्थः कर्मजं फलं त्यक्त्वा परेण वैराग्येण संपन्नो मोक्षार्थं योगाभ्यासेन कुरुष्व किं राज्येन बंधुनाशलभ्येनेत्यर्थः १४ एवं ज्ञानेन कर्मणा अंतं
नाशं गत्वा प्राप्य ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते इति भगवद्वचनात् वृद्धत्वेपि ...कृतत्वेपि सत्या दिकं मा त्यज अश्वमेधादीनि कर्माणि अपि लोकसंग्रहार्थं कुरु

एवंरूपं कर्मफलं नरेश मा गावहं त्वं हृदयस्य प्रियेण संक्रोधजं पापं वहर्षजं वलोकावुभौ माप्रहासीश्चिराय १४ अंतं गत्वा क
र्मणां पापवशं शामसंदमश्चार्जवमात्मशंसं अश्वमेधो राजसूयस्तथान्याः पापसांतं कर्मणो मा पुनर्गाः १५ तद्वेदेवं द्वेष
रूपेण पार्थाः करिष्यध्वं कर्म पापं चिराय निवसध्वं वर्षपूगान् वनेषु दुःखवासं पांडवा धर्मएव १६ ॥ ॥

परंतप पापस्य कर्मणो अंतं समीपं पुनर्मागाः ज्ञानोत्तरकालं कृतमपि कर्म न ज्ञानिनं स्पृशतीति भावः तद्यथा पुष्करपलाशः आपो न श्लिष्यंते एवमेवं विदि पापं कर्म न श्लिष्यत इति श्रुतेः १५
तद्वेदिति भो पार्थाः भो पांडवाः तत्पापं कर्म गोत्रवधरूपं द्वेषरूपेण चिराय प्रागेव चेत्करिष्यध्वं तर्हि पद्वने वर्षपूगान् दुःखवासं निवसध्वं तद्धर्म एवेति यत्तत् पराध्याहारेणायोज्यार्थं राम० २
सर्वलोकनाशमिच्छतां भवतां दुर्योधनेन पांडवनवासः कारितः सधर्म एवेत्यर्थः १६ ॥ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ राम०
३८

ननु तदानीं सहायाभावात्स्माभिर्वनवासोंगीकृतो न तु दुर्योधनाद्भयेनेत्याशंक्याह । अथ वन्ये इति इमाइमानि राज्यादीनि सपांसपत्निर्गिनिसयोजदेशः पुरस्ताद्वनगमनकाले एव हि
त्वा धर्मात्मरूपं बलेन शत्वा प्रवन्यवने प्रव्रजनमकार्षीवच्चास्माभवेमवयंपांडवान्यात्मसंत्तर्माव्यअन्नमपुरुषप्रयोगः यतयतः पुरस्तादपि एतद्बलं आत्माधीनमेवासीत् १७

अथ वन्ये मास्म हित्वा पुरस्तादात्माधीनं यद्बलं तेन नासीत् नित्यं च वश्याः सचिवास्तवेमे जनार्दनो युयुधानश्च वीरः १७ मत्स्यो
राजा स्वक्तरथः सपुत्रः सहारिभिः सह पञ्चैर्विराटः राजानश्चान्ये विदिताः पुरस्तात्त्वामेव ते संश्रयेयुः समस्ताः १८ महासहायः
प्रतपन्बलस्थः पुरस्कृतो वासुदेवार्जुनाभ्यां वरान्हनिष्यन्द्विषतो रंगमध्ये व्यनेष्यथा धात्री राष्ट्रमस्यै १९ बलं कस्मादर्थयि
त्वा परस्य निजान्कस्मात्कर्षयित्वा सहायान् निरुध्य कस्मादर्थपृथावने ष युयुत्ससे पांडवहीनकालं २० अप्राज्ञो वा पांडव बुध्य
मानो धर्मज्ञो वा भूतिमयोऽभ्युपैति प्रज्ञावान्वा बुध्यमानोपि धर्मं संरम्भाद्धासोपि भूतेरपैति २१ ॥ ॥ ॥ ॥

हीन कालं गतेकाले इत्यर्थः २० एवं पूर्वं युद्धमकुर्वता इदानीमपि तत्र कर्त्तव्यमित्युक्तं अथ सर्वथापि युद्धं न कर्त्तव्यं जयपराजयपयोरव्यवस्थितत्वादित्याह अप्राज्ञ इति अतो धर्म
ज्ञो वा बुध्यन ऐश्वर्यं फलमते प्राज्ञो धर्मज्ञः अबुध्यन्नदेवा जरे ऐश्वर्यान्नश्यतीत्यर्थः २१ ॥ ॥ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

३० यंथनानत्ययमाहनेनि संरंभात्कोपात्स्वमपिपापमयाद्देवत्वपानक्तंतनहिइदांनीप्रज्ञाविदहंतत्किमर्थंचिकीर्षसीतिभावः २२ अथाधिनंकटुकंपित्रादिकंविनाप्यरोचकंय
३१ मुखंयशोहरंयेयंगिलनीयंमन्युंक्रोधंप्रशाम्यशांतोभव २३ पापेनवक्ष्यातिपापस्यमूलंतंतमन्युयत्रभोगेषुनिमित्तेषु एतेनभीष्मादीनांगुरूणामपिवधोराज्यार्थिनात्वत्तोभ

नाधर्मंतेधीयतेपार्थबुद्धिर्नसंरंभात्कर्मचकर्थपापं अत्यकिंतत्कारणंयस्यहेतोः प्रज्ञाविरुद्धंकर्मचिकीर्षसीदं २२ अव्याधिजं
कटुकंशीर्षरोगियशो[illegible]मुषंपापफलोदयंवा संतापेयंयत्नोपिवंत्त्वंसंतोमन्युंमहाराजपिबप्रशाम्य २३ पा[illegible]पानुबंधंकोन्वतंका
[illegible]मयेतत्क्षमेवतेज्यायसीनोगतभोगाः यत्रभीष्मः शांतनवोहतः स्याद्यत्रद्रोणः सहपुत्रोहतः स्यात् २४ कृपः शल्यः सौम
दत्तिर्विकर्णोविविंशतिः कर्णदुर्योधनौच एतानहत्वाकीदृशंतत्सुखंस्याद्यद्विंदेथास्तत्तदनुब्रूहिपार्थ २५ लब्ध्वापीमांपृथिवींसा
गरांतांजरामृत्यूनैवहित्वंप्रजह्याः प्रियाप्रियेसुखदुःखेचराजन्नेवंविद्वान्नैवयुद्धंकुरुत्वं २६ अमात्यानांपरिकामस्यहेतोरेवंयुक्तं
कर्मविकीर्षसित्वं अपाक्रमेःसंप्रदायैवतेषांमागास्त्वंवैदेवयानात्पथोद्य २७ उद्योगपर्वणिसंजययाने ॥ ॥ ॥ ॥

विष्यतीतिनिदर्शितं २६ देवयानात्पथोर्चिरादिमार्गात्स्वप्नरोहात्रिफलात्तगोत्रघ्नीहरणामागात्त्यर्थः २७ संजयवाक्यं॥ ॥ ॥ ॥ ॥ एम०
३९

५१

यद्विधर्मं चरेयं यद्विवा अधर्मं तदुभयं ज्ञात्वा परीक्ष्य धर्माचरणं अपक्रमणमार्गैः निरस्य १ धर्माधर्मपरीक्षायां त्रैविध्यमाह यत्रेति यत्र पुरुषे दंभादिमति अधर्मो अभिचारार्थं मंत्रजपादिः
धर्म इत्येवान्यैर्ज्ञायते तथा प्रच्छन्नपापोऽपि निंदनीयो यादृशो धर्मो रागद्वेषादिमूलकता रूपो योगधर्मोऽपि उन्मत्तवदाचरणादधर्मरूप इव दृश्यते यत्र वसिष्ठादौ धर्मः धर्मरूप एव यद्यपि वं
डालादौ अधर्मोऽप्यधर्मरूप एवास्ति तथापि तस्यानुपादेयत्वात्त्रयमेव विचार्यं पाठांतरे ऽधर्मेति छेदः एतत्त्वत्तया विदुषापि विचार्यमित्याशयः २ अत्राद्ययोः प्रच्छन्नत्वात्तदिर
कालेन तत्त्वनिश्चयः अंत्ये तु तत्पक्षे लिंगेऽपि आपत्कालवशाद्धर्माधर्मयोर्व्यत्यासो जायत इत्याह एवमिति एतदेव स्पष्टीकरोति यत्प्रकृते लिंगं ब्राह्मणस्य स्वाध्यायप्रवचनादि क्षत्रिय

सं १

युधि: असंशयं जपस्यैतद्धर्मो वरः कर्मणां यत्त्वमात्थ ज्ञात्वा तमां संजय गर्हयेत्त्वं यद्विधर्मं यद्यधर्मं चरेयं १ यत्राधर्मो धर्मरूपा
णो धत्ते धर्मः कृत्स्नो दृश्यते धर्मरूपः विभ्रद्धर्मो धर्मरूपं तथा च विद्वांसस्तं संप्रपश्यंति बुध्या २ एवं तथैवापदि लिंगमेतद्धर्मा
धर्मौ नित्यवृत्ती भजेतां आद्यं लिंगं यस्य तस्य प्रमाणमापद्धर्मं संजय तं निबोध ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ८

स्य शौर्यादि वैश्यस्य कृष्यादि तत्तथैव यथोक्तमेव तथापि नित्यवृत्ती नित्यं वर्तेते नो नित्यवृत्ती धर्माधर्मौ तद्विलिंगं भजेतां अयं भावः क्षत्रलिंगं ब्राह्मणवैश्ययो राजद्धर्मः
अनापद्यधर्मः तथा चैकस्यैव लिंगस्य वर्णांतरे आपदवस्थाभेदाद्धर्मत्वमधर्मत्वं च नित्यमिति तत्रापि विशेषमाह आद्यमिति आद्यं ब्राह्मणलिंगं याजनादि यस्यास्ति ब्राह्मणस्यैव तत्
प्रमाणं अव्यभिचारि आपद्यपि क्षत्रियेण याजनाध्यापनादिकं न कर्तव्यमित्यर्थः एवंविधं तत्त्वापद्धर्मं शोधनाय निबोध बुध्यस्व ३ ॥ ॥ ॥ ८

३० ननु कथं न हिंसकवृत्त्यां भिक्षाटनं ब्राह्मणस्यैव साधारणं तेन न विहितं भवद्भिः इत्यत आशंक्याह लुप्तायामिति अकृतिः जीविकाहेतुभूतवनं तद्वृत्तेर्यस्य भ्रंशितया दिकं
४० वैश्यस्य धनपश्वादिकं तस्मिन् समर्थो वीत्मना नष्टे सति येन कर्म संध्योपासनादिकं निष्पाद्यते तत् भिक्षाटनादिकमपि परीक्षेत कर्तुमिच्छेत् अन्यथा जीविकाया अभावात्कर्मलोपः
प्राणनाशश्च स्यात् तौ संतापयदि वा तान्विप्रकर्मोऽप्यनुष्ठेयमेव प्रकृतिस्थश्चेति आपदि आयद्धर्मे प्रकृतिस्थोऽपि यथा यद्धर्मं मनुमतं स्मृतो भाङ्गह्यैः आपदि स्थोऽपि यदि वा कृतं धर्मं

लुप्तायां च प्रकृतौ येन कर्म न कर्म निष्पाद्यते तत्परीक्षेद्धीनः प्रकृतिस्थ आपदि वर्तमानः उभौ गर्ह्यौ भवतः
संजयो तौ ४ अविनाशमिच्छतां ब्राह्मणानां प्रायश्चित्तं विहितं पद्धि वा त्रा संपद्यथा कर्म स्ववर्तमाना न विकर्म
स्थान्संजयगर्ह्ये पर्सं ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ रामजीः

मत्वसैरेत सज्जीवनलोपात्कुटुंबहिंसया चगर्ह्य इत्यर्थः ४ अविनाशमिति यत यस्माद्धेतोः धात्रा धियः प्रवृत्ति विनाशोऽनंतरोपजीवनेन ब्राह्मणस्य नाशो विनाशस्तदभावमिच्छतां
ब्राह्मणानां आपदुत्तीर्णानां प्रायश्चित्तं विहितं तस्माद्धेतोः परो दिश्यन्नस्मान्यधर्माश्रयणां प्रसक्तमेव निज्ञायते आत स्कवक्रायामस्माभिः हनं भिक्षाटनं नानुवृत्तमित्यर्थः एवम
नायदिकर्मस्ववर्तमाना न आपादि च विकर्मस्थान संपश्येयथाः सम्यगेवेदमिति पश्येयथाः अन्यथा तत्आपदिकर्मस्थान आत्मपरहिंसानत्वनायदिक्रिका मेछिं स्त्रातिलव्यानविग
र्ह्ये पर्सं ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ राम०
४०

किंच मनीषिणां मनसः निग्रहं नाशं कर्त्तुमिच्छतां ईषगतिर्हि मा स्पर्शेन स्थितस्य स्वरूपं सत्त्वविच्छेदनार्थं स्वात्मस्य चिदात्मना सह एकीभूतस्य विच्छेदनाय मुंजेषीकान्यायेन पृथक्कृ
रणाय सत्त्वस्य मत्तां गृहेषु वृत्तिर्जीविकाशाद्वे विधीयते वेदानिमं लोकममुं च परित्यज्यात्मानमन्विच्छेदिति श्रुत्यात्मान्वेषणाय सर्वसंन्यासपूर्वकं भिक्षाचर्यविधानात् नद्वास्तीदृतिः

मनीषिणां सत्त्वविच्छेदनाय विधीयते सत्त्ववृत्तिः स एव च ब्राह्मणाः संति तद्येन वैधाः सर्वोत्संगं साधु मन्येत तेभ्यः ६
तदध्यानः पितरोऽपि च सर्वे पितामहाश्च ये च तेभ्यः परे ये यज्ञेषिणो ये च हि कर्म कुर्युर्नाभ्यं तत्ता नास्ति कोऽस्मीति मन्ये ७

कस्यापि निंद्यायेन च ब्राह्मणा अपि वैधाः विधाः निष्ठाः न भवंति तेषां भिक्षाचर्यस्याविधानात् तेभ्यस्तेषामर्थे सर्वोत्संगं सर्वेषामुत्संगं समीयं स्वधर्मसंयोगं आपद्नाय दोषश्चि
तं साधु मन्येत सर्वोच्छेदमिति पाठे तेभ्यस्तेषामर्थे भिक्षाघटनं सर्वधर्मोच्छेदाय मन्येत न्यर्थः तदध्यान इति पित्रादयः अहं पिणो ये ते सर्वे तदध्यानः अहमपि आस्तिकोऽस्मीति न तो
मं अध्यानं न मन्ये॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स एव न योक्तो ध्यानमार्गीये यां ते तदध्यानो भवन्तु हि प्रसिद्धं ये च कर्म न कुर्युः संन्यासिन इत्यर्थः ते सर्वे तदध्यानः अहमप्यास्तिकोऽस्मीति ततो न्यमध्यानं मन्ये

उ० ४१ सर्वस्वस्य नीतिज्ञत्व प्रकाशनप्रसंगाद्धर्मोपि तिधर्मो नाधिक्यं श्रीकृष्णोक्तमनुसरतियत्किंचेति ८ धर्मेश्वरः धर्मफलस्य दाता ९ यदिमामविसृज्यत्वं नहिं गर्ह्यः सापिविवा

यत्किंचनेदं वित्तमस्यां पृथिव्यां यद्देवानां त्रिदशानां परं यत् प्राजापत्यं त्रिदिवं ब्रह्मलोकं नाधमीतः संजयकामयेयं ८ धर्मेश्वरः
कुशलो नीतिमांश्चाप्युपासिता ब्राह्मणानां मनीषी नानाविधांश्चैव महाबलांश्च राज्ञ्यभोजाननुशास्ति कृष्णः ९ यदिस्वहं
विसृजन्स्यामगर्ह्यो नियुध्यमानो यदि जह्यां स्वधर्मं महायशाः केशवस्तद्ब्रवीतु वासुदेवस्तूभयोरर्थकामः १० शैनेयो यं चेद
यश्चांधकाश्च वार्ष्णेयभोजाः कुकुराः संजयाश्च उपासीना वासुदेवस्य बुद्धिं निगृह्य शत्रून्सु हृदो नंदयंति ११ वृष्ण्यंधका
ह्युग्रसेनादयो वै कृष्णप्रणीताः सर्व एवेंद्रकल्पाः मनस्विनः सत्यपरायणाश्च महाबला यादवा भोगवंतः १२ काश्यो बभ्रुः
श्रियमुत्तमां गतो लब्ध्वा कृष्णं भ्रातरमीशितारं यस्मै कामान्वर्षति वासुदेवो ग्रीष्मात्यये मेघ इव प्रजाभ्यः १३ ईदृशोयं केशव
स्तातविद्वान्विद्धि त्वेनं कर्मणां निश्चयज्ञं प्रियश्च नः साधुतमश्च कृष्णो नातिक्रामे वचनं केशवस्य १४ इत्युद्योगे संजययाने॥ ॥
२२

युध्यमानः स्वधर्मं जह्यां तदा गर्ह्यः स्यां ममतद्द्वयमपीष्टमेवेतिभावः ११ इत्युद्योगसंजययाने कृष्णप्रणीताः कृष्णेनैव नीताः १४ युधिष्ठिरवाक्यं॥ ॥ ॥ ॥ एम०
४१

१ शाम्येतेति वचनात्सम्पन्नान्नष्टतिनस्यां पांडवानां समक्षं राज्ञो युधिष्ठिरात्वरत देवसृणोमि अहं चरन्नन्यमन्येमानयामि २ तत्र राज्ये निमित्ते गृद्धः लिप्सावान् सर्वं मन्तियेषां कौरवाणा
कस्माद्धेतोः कलहः नावमूर्छेत् ३ विचरविवलितं भूरयतः जापालयतः ४ यथाख्यातं प्रसिद्धिमनतिक्रम्य आवमतः आश्रिति श्रुतः साधुविलोपं युधिष्ठिरे कस्माद्[illegible]

वासुदेव उवाच अविनाशं संजय पांडवानामिच्छाम्यहं भूतिमेषां प्रियं च तथा राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सूत समाशंसे बहुपुत्रस्य वृद्धिं १
कामो हि मे संजय नित्यमेव वान्यद्ब्रूयां तान्प्रति शाम्यतेति राज्ञश्च हि प्रियमेतद्धि शृणोमि मन्ये चैतत्पांडवानां समक्षं २ सु
दुष्करस्तत्र शमो हि नूनं प्रदर्शितः संजय पांडवेन यस्मिन्गृद्धो धृतराष्ट्रः सपुत्रः कस्मादेषां कलहो नानुमूर्छेत् ३ तत्त्वं ध
र्मं विचरं संजय मे [illegible] ह्मत्तश्च जानाति युधिष्ठिरश्च अथो कस्मात्संजय पांडवस्य उत्साहिनः पूरयतः स्वकर्म ४ यथाख्यातं
मावसतः कुटुंबं पुरा कस्मात्साधुविलोपमात्थ अस्मिन्विधौ वर्त्तमाने यथावदुच्चावचा मतयो ब्राह्मणानां ५ ॥ ॥

तोः अत्य उक्तवान् त्वं अस्मिन् विधौ सुचिरं गार्हीकुटुंबेषु चौ देशे स्वाध्यायमर्यादां यथावद्यथावद्वर्त्तमाने पि ब्राह्मणानां उच्चावचा मतयो गार्हस्थ्यस्य अपरित्यागे वा त्यागे वा नैष्ठिक ब्रह्मचर्ये पारि
ब्राज्ये वा मतयो भवंति ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

क६१ स१

उ० ४२

तत्र हेतुमाह कर्मणेति सिद्धिं मोक्षं एके रोवहिसं हि मा स्थिता जनकादयः इत्येके आहुः न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुरित्येके आहुः यद्यपि एवं
कुटुंबे वेवस्थितिः सन्यासस्तु ह्युपमपि तत्र लवतशास्त्रेण विहितं तथापि कृतत्वभावात् न ग्रहिणीयमहात्यायेन आश्रमांतरसाध्यं ज्ञानं गृहस्थेन साधयितं शक्यं न गृहस्थेन सा
ध्यं यज्ञादिकं आश्रमांतरेण प्रत्तीति कृत्वोचमें गार्हस्थ्य एव प्राप्यत इत्याशयेनाह नाभुंजान इति यत्तो विद्वानपि अभुंजानो न तृप्यति यत्र स्वब्राह्मणानां सन्यासिनामपि इह
लू एहे विहितं भोजनादिकं ६ तेन कर्मणामनुकूला या विद्यास्ता एव फलवन्त्यो न तु तत्प्रतिकूला इत्याह या इति न त्वादि सर्वाणि हवा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशंति प्रा

कर्मणाहुः सिद्धिमेके परत्र हित्वा कर्म विद्यया सिद्धिमेके नाभुंजानो भक्ष्यभोज्यस्य तृप्येद्विद्वानपीह विहितं ब्राह्मणानां ६
यावै विद्याः साधयंतीह कर्म तासां फलं विद्यते नेतरासां नत्वेहैव दृष्टफलं तु कर्म पीत्वोदकं शाम्यति तृष्णयार्त्तः ७ ॥

णमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्तेति छांदोग्ये सर्वभूतसंवेशनोद्गमलिंगेन जगत्कारणतया निश्चितस्य प्राणाख्यपरमात्मनो विद्यायाः प्रस्तावकर्मसाधकत्वं दृष्टं तासां कर्म
साधकानां विद्यानां फलमस्ति नेतरासां स्वतंत्राणां अयं भावः गृहस्थः स्वात्मानमन्यांश्च पित्रादीन् तारयति यतीश्च पुष्णाति यतिः स्वात्मानमेव तारयति न पित्रादीन् पोषणं च स्व
स्यापि न करोति भैक्षोपजीवित्वादतो गार्हस्थ्यमेव श्रेष्ठमिति किंच नैष्कर्म्यं दृष्टविरुद्धमपीत्याह नत्वेति न त्वकर्म तद्भावनारतम्येविचारणीये ऽकर्मेहैव दृष्टफलं ७ ॥ एम०

४२

सोयंज्ञानविधिः कर्मणेवसहविहितः तत्रचअनुष्ठीयमानंकर्मउद्दन्तिंतेगच्छिपतेकर्मसमवेतज्ञानंसमकलकर्मोच्छेदहेतुरित्यर्थः कर्मणोन्यत्रसंन्यासंमन्येतमन्यते ८

सोयंविधिर्विहितः कर्मणैवसंवर्त्ततेसंजयतत्रकर्म तत्रयोन्यकर्मणः साधुमन्येमोघंतस्यालपितंदुर्बलस्य ८ कर्मणामीभांतिदेवा
परत्रकर्मणैवेहप्लवतेमातरिश्वा अहोरात्रेविदधत्कर्मणैवअतंद्रितोनित्यमुदेतिसूर्यः ९ मासार्धमासानथनक्षत्रयोगानतंद्रि
तश्चंद्रमाश्चाभ्युपैति अतंद्रितोदहतेजातवेदाः समिध्यमानः कर्मकुर्वन्प्रजाभ्यः १० अतंद्रिताभारमिमंमहांतंबिभर्त्तिदेवीपृ
थिवीबलेन अतंद्रिताः शीघ्रमपोवहंतिसंतर्पयंत्यः सर्वभूतानिनद्यः ११ अतंद्रितोवर्षतिभूरितेजाः संनादयन्नंतरिक्षंदिशश्च अ
तंद्रितोब्रह्मचर्यं चचारश्रेष्ठत्वमिछन्बलभिद्देवतानां १२ हित्वासुखंमनसश्चप्रियाणितेनशक्रः कर्मणाश्रैष्ठ्यमाप सत्यंधर्मंपाल
यन्नप्रमत्तोदमंतितिक्षांसमतांप्रियंच १३ एतानिसर्वाण्युपसेवमानः सदेवराज्यंमघवानाप्यमुख्यं बृहस्पतिर्ब्रह्मचर्यंचचारसमा
हितः संशितात्मायथावत् १४ हित्वासुखंप्रतिरुध्येंद्रियाणितेनदेवानामगमद्गौरवंसः तथानक्षत्राणिकर्मणामुत्रभांतिरुद्रादित्यावस
वोथापिविश्वे १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कर्मसमुच्चितंज्ञानंस्तौतीतिकर्मणामीभांतीत्यादिना ब्रह्मविद्यांब्रह्मचर्यक्रियांचनिषेवमाणइत्युपसंहारात् ९ ॥ ॥ छ

३० १६ वापधसेनिग्रहंकरोषि १७ आम्नायेष्विति विद्याधर्मः शौर्यंचयुधिष्ठिरेपुष्कलमस्तीतिनायमन्येनशिक्षणीयोजेतंवाक्यइत्यर्थः १८ कौरवाणांत्र्व
४३ धेनउपायंराज्यप्राप्ताविति शेषः एषांएतैः भीमसेनंत्रायैर्हतेन्नहिंसायानिग्रहस्यपुण्यमेवहतंस्यात १९ पित्र्येकर्मणिक्षात्रधर्मेयुद्धेप्रयतंतेः पालयंतः २० या

यमोराजावैश्रवणः कुबेरोगंधर्वयक्षाप्सरसश्चमत ब्रह्मविद्यांब्रह्मचर्यंक्रियांचनिषेवमाणाक्षयपोमुत्रभांति १६ जानन्निमं
सर्वलोकस्यधर्मंविप्रेंद्राणांक्षत्रियाणांविशांच सकस्मात्त्वंज्ञानतोज्ञानवान्सन्व्यायच्छसेसंजयकौरवार्थे १७ आम्नायेषु
नित्यसंयोगमस्यतथाश्वमेधेराजसूयेचविद्धि संयुज्यतेधनुषावर्मणाचहस्त्यश्वाद्यैरथशस्त्रैश्चभूयः १८ तेचेदिमेकौर
व४ वाणामुपायमवगच्छेयुरवधेनैवपार्थाः धर्मत्राणंपुण्यमेषांकृतंस्यादार्येवृत्तेभीमसेनंनिगृह्य १९ तेचेत्पित्र्येकर्मणिवर्त्त
मानाआपद्येरन्दिष्टवशेनमृत्युः यथाशक्त्यापूरयंतः स्वकर्मतदप्येषांनिधनंस्यात्प्रशस्तं २० उताहोत्वंमन्यसेसर्वमेव
राज्ञांयुद्धेवर्त्ततेधर्मतंत्रं अयुद्धेवावर्त्ततेधर्मतंत्रंयथैवतेवाचमिमांशृणोमि २१ चातुर्वर्ण्यस्यप्रथमंविभागमवेक्ष्यत्वं
संजयस्वंचकर्म निशम्याथोपांडवानांचकर्मप्रशंसवानिंदवायामतिस्ते २२

ममेवशमः कार्यएवेतिमन्यसेत्तर्हिधर्मतंत्रंधर्मानिष्ठानंयुद्धएवक्षेत्रिउताअयुद्धएवहेतयोर्मध्येयदेववक्ष्यसितथैवतेवाचंशृणोमिकरिष्यामीत्यर्थः २१ ननुक्षात्रधर्मेलो
येपिंवधोनकर्त्तव्यइत्याशंक्याहचातुर्वर्ण्यस्येत्यादिना २२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ राम
४३

यत्नाच्चतत्प्रतिगृह्णीयात् २३ सः क्षत्रियः अधीत्यप्राप्यपरिसिद्धयायसधर्मस्यबलेनइच्छयाब्रह्मलोकंगच्छतितिष्ठेजनकादिवदिहैवकृतकृत्योभवतीत्यर्थः भोक्ष्यमोक्षक

अधीयीतब्राह्मणोवैयजेतदद्यादियात्तीर्थमुख्यानिचैव अध्यापयेद्याजयेच्चापियाज्यान्प्रतिग्रहान्वाविदितान्प्रतीच्छेत् २३

तथाराजन्योरक्षणंवैप्रजानांकृत्वाधर्मेणाप्रमत्तोथदत्त्वा यज्ञैरिष्ट्वासर्ववेदानधीत्यदारान्कृत्वापुण्यकृदावसेद्गृहान् २४

म३ सधर्मात्माधर्ममधीत्यपुण्यंयदिच्छयाव्रजतिब्रह्मलोकं वैश्योधीत्यकृषिगोरक्षपण्यैर्वित्तंचिन्वन्पालयन्नप्रमत्तः २५

प्रियंकुर्वन्ब्राह्मणक्षत्रियाणांधर्मशीलः पुण्यकृदावसेद्गृहान् परिचर्यावंदनंब्राह्मणानांनाधीयीतप्रतिषिद्धोस्ययज्ञः २६

नित्योत्थितोभूतयेतंद्रितःस्यादेवंस्मृतःशूद्रधर्मःपुराणः एतान्राजापालयन्नप्रमत्तोनियोजयन्सर्ववर्णान्स्वधर्मे २७

रःक्षात्रोधर्मोदुरनुष्ठइतिभावः २५ नाधीयीतवेदाध्ययनंनकुर्यात् यज्ञः श्रौतस्मार्तश्चप्रतिषिद्धः तस्माच्छूद्रोयज्ञेनचक्लृप्तइतिश्रुतेः २६ एतानिति यथाश्रमविभ्रमपाल

कत्वाद्गृहस्थस्यश्रैष्ठ्यंतथासर्ववर्णपालकत्वात्धर्मेणराज्यकरणमपिश्रेष्ठतममित्यर्थः २७

३०
४४

तस्मात्तराज्ञः श्रेयान्प्रशस्ततरः अभिज्ञातः ज्ञानतः धर्मतस्त्वयदिकाश्चिदस्तिसत्तंयुधिष्ठिरंप्रजानांकर्माणिषष्ठीप्रजाइष्टंराज्यंप्राप्तुमित्यर्थः अनुशिष्यनत्रनुशासितमि
छन्एतन्मउक्तंधर्मज्ञातंयुधिष्ठिरेसतीतियुध्येतनवचतस्मिन्नसाधुः युधिष्ठिरेसतीतियुध्येतपहाएवंसत्यपितस्मिन्ननुशोसतिराज्ञासाधुर्नइतिनअपिनसाधुरेवयदितेन
इतोधिकंज्ञायतेउभेतेचतर्हितस्यापिवचनंकरिष्यत्येवेत्यर्थः अनुशिष्यास्वजानांनचेत्त्वदयुध्येदितितस्मिन्नसाध्वीतिपाठे श्रेयांश्चेतदृष्टंधर्मशपितंअनुशिष्यात
चेत्प्रजानांप्रजाः राज्यंतगरस्थेदितिहेतोस्तस्मिन्युधिष्ठिरेसाध्वेवर्वत्तेतइतिशेषः २८ धर्मतस्तन्नृशंसत्वात्तुर्योधनोधार्मिकेणराज्ञावध्यएव परम्ततोपरैस्त्वर्यन

सर्वधर्मोपवत्तः

अकामात्मासमवृत्तिः प्रजास्तनाधार्मिकान्तनहध्येतकामात् श्रेयांतस्माद्यदिविघेतकाश्चिदभिज्ञातैः सततंइष्टुमनुशिष्या
त्स्वजानांनचेतरध्येदितितस्मिन्नसाधु यदागरेसतरभूतान्नृशंसोविधिप्रकोपाद्वलमास्थानः २९ ततोराज्ञामभवद्युद्धमे
तत्तत्रजातंवर्मशस्त्रधनस्य इंडेगौतदस्युवधायकर्मउत्पादितंवर्मशस्त्रधनुस्य ३० ॥ ॥ ॥ ॥

नृशंसश्चोरकल्पोराजायुधिप्रकोपात्तदेवघातिकृत्यानगध्येनततोहेतोराज्ञांपरस्परंयुद्धंसमभवत् अनेनयुद्धाख्यस्यकर्मणउत्पत्तिरुक्ता २९ तत्रोत्पत्तिंशिष्टगुणा
त्रयमाह वर्मकवचंशस्त्रंखड्गादिधनुश्चेतियत्तइंडेरागाद्दस्युवधायैतत्त्रयंउत्पादितमततएतैरेवधर्मोदस्युरुपौषधंनपादिहस्मात्सएवधर्मइतिभावः ३० ॥ ॥राम०

४५

दुर्योधनेरस्मत्त्वं निरूपयतिततत्रेत्यादिना कुरुभिर्निमित्तभूतैरयंदोषः प्रादुर्भूतः पारदार्यदोषइवइद्वातधर्म्यधर्मोदागतंपित्र्यंराज्यं ३१ तदन्वयास्तदनुसारिणः ३२ एथस्तेनैतेना
दत्तत्वं ३३ एतंछलेनराज्यापहारंनिविष्टः वनवासाद्धर्ध्वराज्यंप्रयास्यमिति कौरवेषुसत्यासरूपेणस्थितः तंभागंनः अस्माकंपरेकस्मात्आददीरन्गृहीतवंतः ३४ प

तत्रपुराणंपरस्ववधेनलभ्यतेसोयंदोषः कुरुभित्तीव्ररूपः अधर्मज्ञैर्धर्ममबुध्यमानैः प्रादुर्भूतः संजयसाधुतत्र ३१ तत्रराजाधृतराष्ट्रः स
पुत्रोधनंहरेत्पांडवानामकस्मात् नावेक्षंतेराजधर्मंपुराणंतदाश्रयाः कुरवः सर्वएव ३२ स्तेनोहरेद्यत्रधनंह्यदृष्टः प्रसह्यवापत्र
हरेतदृष्टः उभौगर्ह्योभवतः संजयैतौ किंवैपृथक्त्वंधृतराष्ट्रस्यपुत्रे ३३ सोयंलोभान्मन्यतेधर्ममेतंयमिच्छतिक्रोधवशानुगामी
भागः पुनः पांडवानांनिविष्टस्तन्नः कस्मादाददीरन्परेवै ३४ अस्मिन्पदेयुध्यतांनोवधोपिश्लाघ्यः पित्र्यंपरराज्याद्विशिष्टं
एतान्धर्मान्कौरवाणांपुराणानाचक्षीथाः संजयराजमध्ये ३५ येतेमंदामृत्युवशाभिपन्नाः समानीताधार्तराष्ट्रेणमूढाः इदं
पुनः कर्मपापीयएवसभामध्येपश्यदृत्तंकुरूणां ३६ प्रियांभार्यांद्रौपदींपांडवानांयशस्विनींशीलवृत्तोपपन्नां यदुपेक्षंतकुरवो
भीष्ममुख्याः कामानुगेनोपरुद्धांव्रजंतीं ३७ ॥ ॥ ॥

देपस्थानीयेआवश्यपात्रेभागेनिमित्ते ३६ कामानुगेनरजसा उपरुद्धांगृहकर्मतोनिरुद्धां पाठांतरेरजसाउपरुद्धंयथास्यात्तथाव्रजंतीं ३७ ॥ ॥ ॥ ॥

तं दुःशासनं यद्यवारयिष्यन्न तदा मम प्रियं अकरिष्यत् अस्य पुत्राणां दुर्योधनादीनां [illegible] प्रियं कृतं अभविष्यत् दुःशासनस्यानिवारणात् मत्सीयाकारणाच्च तत्पुत्राणां नाशोऽभ[illegible] विष्व
जीतितल्लोक्तिः ३८ प्रातिलोम्यात् अक्रमेणाश्वश्रुराणां मध्ये कृष्णा सभां निनाये तिसंबंधः केचित्कृतराणां कृष्णदीनं यथा स्यात्तथा किंचिदालोच्येत्यर्थः कृतरत्नं रक्षितारं नस्त्रवाय ३९

तं चेन्न्यरोत्स्यत् कुमारवृद्धा अवारयिष्यन् कुरवः समेताः मम प्रियं स्यत् राष्ट्रो करिष्यत् पुत्राणां सेवं कृतमस्याभविष्यत् ३८ दुःशासन
प्रातिलोम्यान्निनाय सभामध्ये श्वशुराणां च कृष्णा सा तत्र नीतं करुणं व्यपेक्ष्य नान्यं कान्तं नाथमवाप कंचित् ३९ का[illegible]पीणा
देवमहितास्तत्र भूमाना शक्नुवन् प्रतिवक्तुं सभायां एकः क्षत्ता धर्म्यमेर्थं ब्रुवाणो धर्मं बुद्ध्वा प्रत्यवाचाल्पबुद्धिं ४० अबुद्ध्वा त्वं धर्ममेतं सभायामथे
च्छसे पांडवस्योपदेष्टुं कृष्णा चैतत्कर्म चकार शुद्धं दुष्करं तत्र सभां समेत्य ४१ येन कृच्छ्रात्पांडवानुज्जहार तथेत्मानं नौरिव सागरौघात् यत्राब्रवी
त्सूतपुत्रः सभायां कृष्णां स्थितां श्वशुराणां समीपे ४२ न ते गतिर्विद्यते याज्ञसेनि प्रपद्यस्वाद्य दासी धार्त्तराष्ट्रस्य वेश्म पराजितास्ते पतयो न
संति पतिं चान्यं भाविनि त्वं वृणीष्व ४३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कार्यणपात्वैन्यात् ४० पांडवस्य धर्मं उद्देष्टुं इच्छसे हे जयेति शेषः ४१ त्र्यपघागाच्च ४२ ४३ ॥

४४ परिधित्समानानपरिधातमिच्छतः ४५ नंदनः आनंदयिताकनिष्ठभ्राता ४६ विपन्नंनष्टंसमाकर्ण्य ४७ शक्यं शक्तश्चेत्स्यां ४८ कामंशोकी नातियुक्तामित्यर्थः ४९

योवीभत्सोर्हृदयेघोनआसीद्दृष्टिच्छिद्रिंसन्मर्मघातीसुघोरः कर्णान्तस्थोवाङ्मयस्तिग्मतेजाः प्रतिष्ठितोहृदयेफाल्गुनस्य ४४
कृष्णाजिनानिपरिधित्समानान्दुःशासनःकटुकान्यभ्यभाषत एतेसर्वेषंढतिलाविनष्टाःक्षयंगतानरकंदीर्घकालं ४५ गां
धारराजःशकुनिर्निकृत्यायदब्रवीद्द्यूतकालेसपार्थं पराजितोनकुलः किंनवास्तिकृष्णयात्वंदीव्यवैयाज्ञसेन्या ४६ जा
य८ नासित्वंसंजयसर्वमेतत्द्यूतेवाक्यंगर्दभमन्यथोक्तं स्वयंत्वहंप्रार्थयंतत्रगंतंसमाधातुंकार्यमेतद्विपन्नं ४७ अहायपित्वाय
दिपांडवार्थशमंकुरूणामपिचेच्छक्येयं पुराणंधर्मसमाश्रितंमहोदयंमुख्यंरथ्यकुरवोमन्त्रयाशात ४८ अपिमेवाचंभाष
मारासकाश्यंधर्मारामामर्थवतीमहिंस्रां अवेक्षेरन्नकुरवः सममहंमांचपाशांधार्तराष्ट्राःसृजेयुः ४९ अतोन्य
थारथिनाफाल्गुनेनभीमेनचैवाहवदंशितेन परासिक्ताधार्तराष्ट्रांश्चविद्धिप्रदह्यमानानकर्मणास्विनपापान् ५० ॥ ॥

परासिक्तानिर्धूतानसंप्रदाहीमानच्छकं ५० ॥ ॥ छ ॥

उ०
४६

रौद्राः मर्मछिदः रूक्षाः निःस्नेहाः भाषते धृताविताने स्मारयन् ५२ अर्हईश्वरः ब्रह्मवेदाः ब्राह्मणाश्च धार्त्तराष्ट्रो छेदेरस्कोधतराष्ट्रस्वशोयो भवेत् पांडवोच्छेदेत्तव पंत्रयोपिशो

दुर्यो१

पराजितान्पांडवेयांस्तवाचौरौद्रारूक्षाभाषतेधार्त्तराष्ट्रः गदाहस्तोभीमसेनोप्रमत्तोधनुस्मारयिताहिकाले ५१ सयोधनोमन्यु
मयोमहाद्रुमः स्कंधः कर्णः शकुनिस्तस्यशाखा दुःशासनः पुष्पफलेसमृद्धेमूलंराजाधृतराष्ट्रोमनीषी ५२ युधिष्ठिरोधर्ममयो
महाद्रुमस्कंधोर्ज्जुनोभीमसेनोस्यशाखा माद्रीपुत्रौपुष्पफलेसमृद्धेमूलंत्वहंब्रह्मचब्राह्मणाश्च ५३ वनंराजाधृतराष्ट्रः सपुत्रो
व्याघ्रास्तेवैसंजयपांडुपुत्राः मावनंछिंधिसव्याघ्रंमाव्याघ्रान्नीनशोवनात् ५४ निर्वनोवध्यतेव्याघ्रोनिर्व्याघ्रंछिद्यतेवनं तस्मा
द्व्याघ्रोवनंरक्षेद्वनंव्याघ्रंचपालयेत् ५५ लताधर्माधार्त्तराष्ट्राः शालाः संजयपांडवाः नलतावर्धतेजातुमहाद्रुममनाश्रिता ५६ स्थि
ताः शुश्रूषितुंपार्थाःस्थितायोद्धुमरिंदमाः यत्कृत्यंधृतराष्ट्रस्यतत्करोतुनराधिपः ५७ स्थिताः शमेमहात्मानः पांडवाधर्मचारिणः
योधाः समर्थास्तद्विद्वन्नाचक्षीथायथातथं ५८ इत्युद्योगेसंजययाने ५८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

याम विष्याम इति श्लोकद्वयस्यार्थः वह्नूनामुच्छेदेनभविष्यतीतितात्पर्यं ५५ लतेतिपांडवाश्रयेणैवधार्त्तराष्ट्राणांजीवनंनान्यथेतिभावः ५८ वासुदेववाक्यं ॥ ॥ ॥ राम०
४६

अभिषंगात्आवेशात् ४ उपश्रुतिंवार्त्तांरूक्षांमर्मगांचनोवक्तासि कटुकांनीरसां मुक्तांअपकृतांकार्यहीनांवा ५ चरणंब्रह्मचर्येणाध्ययनं ८ ॥ ॥ ९

संजयउवाच आमंत्रयेत्वांनरदेवदेवगच्छाम्यहंपांडव स्वस्तितेस्तु कच्चिन्नवाचावृजिनंहिकिंचिदुच्चारितंमेमनसोभिषंगा
त् १ जनार्दनंभीमसेनार्जुनौचमाद्रीसुतौसात्यकिंचेकितानं आमंत्र्यगच्छामिशिवंसुखंवः सौम्येनमांपश्यतचक्षुषानृपाः २ त३
युधिष्ठिरउवाच अनुज्ञातःसंजयस्वस्तिगच्छननःस्माकार्षीरप्रियंजातुविद्वन् विद्मश्चत्वांतेचवयंचसर्वेशुद्धात्मानंमध्यगतंसभास्थं
३ आप्तोदूतःसंजयसुप्रियोसिकल्याणवाक्शीलवान्दृष्टिमांश्च नमुह्येस्त्वंसंजयजातुमत्यानचक्रुध्येरुच्यमानोपितथ्यैः ४ नमर्म
गांजातुवक्तासिरूक्षांनोपश्रुतिंकटुकांनोतमुक्तां धर्मारामामर्थवतीमहिंस्रामेतांवाचंतवजानीमसूत ५ त्वमेवनः प्रियत
मोसिदूतइहागच्छेद्विदुरोवाद्वितीयः अभीक्ष्णदृष्टोसिपुराहिनस्त्वंधनंजयस्यात्मसमः सखासि ६ इतोगत्वासंजयक्षिप्रमेव
उपातिष्ठेथाब्राह्मणान्येतदर्हाः विशुद्धवीर्यांश्चरणोपपन्नान्कुलेजातान्सर्वधर्मोपपन्नान् ७ स्वाध्यायिनोब्राह्मणाभिक्ष
वश्चतपस्विनोयेचनित्यावनेषु अभिवाद्यावैमद्वचनेनवृद्धास्तथेतेषांकुशलंवदेथाः ८ ॥ ॥ ॥ ॥

उ०
४७

९ अश्रोत्रियाः अनैवर्णिकाः शूद्रादयः वृद्धत्वाद्धर्ममात्रां धर्मलेशं चरंतः १० स्राधं स्त्रक्षिपूर्वं जघन्यं पश्चात्तेभ्यस्तेषां अनामयं पृच्छेः व्यवहारेण वाणिज्यादिना पालयंतः

पुरोहितं धृतराष्ट्रस्य राज्ञस्तथाचार्यानृत्विजो ये च तस्य तैश्च त्वं तात सहितैर्यथार्हं संगच्छेथाः कुशलेनैव सूत ९ अश्रोत्रिया ये च वयं
ति वृद्धा मनस्विनः शीलवृत्तोपपन्नाः आशंसते नोस्माकमनुस्मरंतो यथाशक्त्या धर्ममात्रं चरंतः १० आवेदयेथाः कुशलिनं स्म तेभ्यो ऽस्व
नामयं तात पृच्छेर्जघन्यं ये जीवंति व्यवहारेण राष्ट्रे ये पालयंतो निवसंति राष्ट्रे ११ आचार्य इष्टोनपगो विधेयो वेदानभीप्सन्ब्रह्मचर्यं
चचार योस्त्रं चतुष्पात्पुनरेव चक्रे द्रोणः प्रसन्नो ऽभिवाद्यस्तव पासौ १२ अधीतविद्यश्चरणोपपन्नो योस्त्रं चतुष्पात्पुनरेव चक्रे गंधर्व
पुत्रप्रतिमं तरस्विनं तमश्वत्थामानं कुशलं स्म पृच्छेः १३ शारद्वतस्यावसथं स्म गत्वा महारथस्यात्मविदां वरस्य त्वं मामभीक्ष्णं परिकीर्तयन्वै
कृपस्य पादौ संजय पाणिना स्पृशेः १४ यस्मिन्शौर्यमानृशंस्यं तपश्च प्रज्ञा शीलं श्रुतिसत्त्वे धृतिश्च पादौ गृहीत्वा कुरुसत्तमस्य भी
ष्मस्य मां तत्र निवेदयेथाः १५ प्रज्ञाचक्षुर्यः प्रणेता कुरूणां बहुश्रुतो वृद्धसेवी मनीषी
तस्मै राज्ञे स्थविरायाभिवाद्य आचक्षीथाः संजय मामरोगं १६ १६ १६ १६ १

स्थानाधिकारिणः ११ चतुष्पात् मंत्र उपचारः प्रयोगः संहारश्चेति चत्वारः पादा अस्येति अस्त्रं १२ गंधर्वेति सौंदर्ये गीतं वा तस्मिन्नयोजितं १६ ॥ ॥ ॥ राम०
४७

२१ पांडवायोधनायपांडवैः सहयुद्धाय २५ सहभ्रात्रासंजयत्तसहायः ॥ ॥ ॥ छ

ज्येष्ठः पुत्रोधृतराष्ट्रस्यमंदेष्यस्सर्वः शठः संजयपापशीलः प्रशास्तावैपृथिवीयेनसर्वासुयोधनंकुशलंतातपृष्छेः १७ भ्राताकनीयानपित्र
स्यमंदस्तथाशीलः संजयसोपिशश्वत महेष्वासः शूरतमः कुरूणां दुःशासनः कुशलंतातवाच्यः वृंदारकंकुरुमध्येष्वमूलंमहाप्र
ज्ञंसर्वधर्मोपपन्नंतस्य युद्धंरोचतेवैकदाचिद्वैश्यापुत्रंकुशलंतातपृष्छेःनिकृंतनोदेवनेयोद्वितीयश्छन्नोपधःसाधुदेवीमताक्षः योदुर्जे
योदेवितव्येनसंख्येसचित्रसेनः कुशलंतातवाच्यः १८ यस्यकामोवर्त्ततेनित्यमेवनान्यः शमाद्भारतानामितिस्म सबाह्लिकाना
मृषभोमनीषीत्वयाभिवाद्यः संजयसाधुशीलः १९ गुणैरनेकैः प्रवरैश्चयुक्तोविज्ञानवान्नैवनिष्ठुरोयः स्नेहादमर्षंसहतेसदैवसमो ५५
मदत्तः पूजनीयोमतोमे २० अर्हत्तमः कुरुषुसोमदत्तिः सनोभ्राता संजयमत्सखाच महेष्वासोरथिनामुत्तमोर्हः सहामात्यः कु
शलंतस्यपृष्छेः २१ येचैवान्येकुरुमुख्याः युवानः पुत्राः पौत्राभ्रातरश्चैवयेनः यंयमेषामन्यसेयेनयोग्यंतत्तद्वाच्यानामयंसत्तवाच्यः
२२ येराजानः पांडवायोधनायसमानीताधार्त्तराष्ट्रेणकेचित वशातयः शाल्वकाः केकयाश्चतथांवष्टायेत्रिगर्त्ताश्चमुख्याः २३
प्राच्योदीच्यादाक्षिणात्याश्चशूरास्तथाप्रतीच्याः पार्वतीयाश्चसर्वे अनृशंसाः शीलवृत्तोपपन्नास्तेषांसर्वेषांकुशलंसूतपृष्छेः
२४ हस्त्यारोहारथिनः सादिनश्चपदातयश्चार्यसंघामहांतः आख्यायमांकुशलिनंस्मनित्यमनामयंपरिपृष्छेःस समयान २५ ॥

२६ हृंदारकं श्रेष्ठं २७ निवर्त्तने साध्ये प्रथमां तत्पाठेऽ यपि हर्त्ताच्छिन्नोयधो शुभश्च २८ मुख्यतां धार्त्तराष्ट्राणां ३१ नइति धार्त्तराष्ट्रानत्रैन सौव्योक्तं तेषां भार्यां इत्यर्थः स्वसंगु

तारा२

तथा राज्ञो स्वर्थयुक्ता नमात्यान् दौवारिकांश्च सेनां नयंति आयव्ययं येग णायंति नित्यमर्थांश्च ते महत श्चिंतयंति २६ हृंदार
कं कुरुमध्ये श्रेष्ठमरुं महाप्रज्ञं सर्वधर्मोपपन्नं न तस्य युद्धं रोचते वै कदाचिद्वैश्यापुत्रं कुशलं स्म पृच्छेः २७ निकर्त्तने देवने यो ऽ द्वि
तीयश्छन्नोपधः साधुदेवी मताक्षः यो दुर्जयो देवितृ सेन संख्ये स चित्रसेनः कुशलं तात वाच्यः २८ गांधारराज्ञः शकुनिः पा
र्वतीयो निकर्त्तने यो द्वितीयो ऽक्ष देवी मानं कुर्वन् धार्त्तराष्ट्रस्य सूत मिथ्याबुद्धेः कुशलं तात पृच्छेः २९ यस्सर्वभक्तः स गुरुः
स भर्त्ता स वै पिता स च माता सुहृच्च अगाधबुद्धिर्विदुरो दीर्घदर्शी स नो मंत्री कुशलं तं स्म पृच्छेः ३० वृद्धाः स्त्रियो याश्च गुणोप
पन्ना ज्ञायंते नः संजय मातरस्ताः ताभिः सर्वाभिः सहिताभिः समेत्य स्त्रीभिः र्वृद्धाभिरभिवादं वदेथाः ३१ कच्चित्पुत्रा जीवपु
त्राः सुसम्यग्वर्त्तंते वो वृत्तिमनृशंसरूपाः इति स्मोक्त्वा संजय ब्रूहि पश्चादजातशत्रुः कुशली सपुत्रः ३२ या नो भार्याः
संजय वेत्थ तत्र तासां सर्वासां कुशलं तात पृच्छेः सुसंगुप्ताः सुरभयो नवद्याः कच्चिद्गृहानावसथाप्रमत्ताः ३३ ॥ ॥

पः पाराउद्याने कदर्थेन धीरः सम्यक् सहसमर्थ व्याविजेतुम् यो मृद्यतो मोहयिता द्वितीयो वैकर्त्तनं कुशलं तात पृच्छेः ५४ वदे३
मा इति कुशलप्रश्नप्रकारश्चयं ३२ ३३ ३३ ३३ ॥ ७ ॥
५१

३६ लघुशीघ्रहरिवषाश्रियोवश्याः ३८ आनृशंस्यंदयामर्हतीत्यानृशंस्याः ४० शत्रून्धार्तराष्ट्रान्निगृह्यववः युष्मान्भरिष्येपोषयिष्यइतिश्लोकाइतिशेषः ४२ ॥ ॥

शान्तिपः ४

कच्चिद्वृत्तिंस्वधर्मेषुभद्राः कल्याणींवर्त्तध्वंमनृशंसरूपाः यथाचवस्सुःपतयोनुकूलास्तथावृत्तिमात्मनः स्थापयध्वं ३४ यानः
स्नुषाः संजयवेत्थतत्रयासांकुलेभस्वगुणोपपन्नाः यज्ञावत्योवृद्धिमेत्यताश्चयुधिष्ठिरोवोभ्यवदत्त्वसन्नः ३५ कन्याःस्तते
थाः सदनेषुसंजयत्वनामयंमद्वचनेनपृष्ट्वा कल्याणावः संन्तुपतयोनुकूलायूयंपतीनांभवतानुकूलाः ३६ अलंकृतावस्त्र
वत्यः सुगंधाअबीभत्साः सुखिताभोगवत्यः लघुयासांदर्शनंवाकुचलघ्वीवै कुशलंतातपृच्छेः ३७ दास्यः स्युर्यायेचदासा
कुरूणांतदाश्रयावहवः कुब्जखंजाः आख्यायमांकुशलिनंस्मतेभ्योप्यनामयंपरिपृच्छेर्जघन्यं ३८ कच्चिद्वृत्तिंवर्त्ततेवैपुराणीं
कच्चिद्भोगांधार्तराष्ट्रोददाति अंगहीनानकृपणान्वामनान्वायानानृशंस्योधृतराष्ट्रोबिभर्त्ति ३९ अंधांश्चसर्वान्स्थविरा
स्तथैवहस्ताजीवावहवोयेत्रसंति आख्यायमांकुशलिनंस्मतेभ्योप्यनामयंपरिपृच्छेर्जघन्यं ४० माभैष्टदुःखेनकुजीवितेन
नूनंकृतंपरलोकेषुपापं निगृह्यशत्रून्सुहृदोनुगृह्यवासोभिरन्नेनचवोभरिष्ये ४१ ॥ ॥ ॥ ७

उ०
४९

संतीतिमेमपाहृतानिषतिवत्सरहेयानि नोवर्त्नीयंतिनचालपंतिवाल हीयात्राधिकारिणः तान्पहंपथायथावत्पश्यामितथैवत्तांसिद्धिंत्वंदत्तंसम्यक्परिपालयामीतिहृतद्वा
रामांश्रावयेथाइतितंन्पंदुर्योधनंब्रूहीतिशेषः एतेनब्राह्मणाहृत्तिषपहृपानोदुर्योधनेवकनिष्टत्वाद्गृज्ञापतियालनोचित्यंचदर्शितं ४२ आत्मन्येवप्रयंतंतेनतत्कर्त्तुशक्नुवं

संत्येवमेब्राह्मणोम्यःकृतानिभावीन्यथोनोवतवर्त्नीयंति तामश्यामियुक्तारूपांस्तथैवत्तामेवसिद्धिंश्रावयेथानपंतं ४२ येचा
नाथादुर्वलाःसर्वकालमात्मन्येवप्रयतंतेत्रथमूढाः तांश्चापित्वंकृपणानसर्वथैवअस्मद्वाक्यात्कुशलंतातपृच्छेः ४३ चाप्य ये२
न्येनाश्रितधार्तराष्ट्रान्नानादिग्भ्योभ्यागताःसूतपुत्र दृष्ट्वातांश्चैवार्हतश्चापिसर्वान्संपृच्छेथाःकुशलंचाव्ययंच ४४ एवं
सर्वानागताभ्यागतांश्चराज्ञोदूतान्सर्वदिग्भ्योभ्युपेतान् दृष्ट्वासर्वान्कुशलंतांश्चपृष्ट्वापश्चादहंकुशलीतेषुवाच्यः ४५ नहीदृ
हशाःसंत्यपरेपृथिव्यांयेयोधकाधार्त्तराष्ट्रेणलब्धाः धर्मस्तुनित्योममधर्मएवमह्यावलःशत्रुनिवर्हणाय ४६ इदंपुनर्वच
नंधार्त्तराष्ट्रंसुयोधनंसंजयश्रावयेथाः यस्तेशरीरेहृदयंदुनोतिकामःकुरूनसपत्नोनुशिष्याम् ४७ नविद्यतेयुक्तिरेतस्य
काचिन्नैवंविधास्यामयथाप्रियंते ददस्ववाशक्रपुरीममैवयुध्यस्ववाभारतमुख्यवीर ४८ उद्योगेसंजययाने॥ ॥

ति ४३ नहीतिधर्मवलेनैवजयोमभविष्यतिनसहायैरित्यर्थः नित्यःअविनाशिफलः ४७ युक्तिःसंभावनाएतस्यार्थेनविद्यते शक्रपुरींइंद्रप्रस्थं ४८ युधिष्ठिरसंदेशः॥ ॥

राम०
४९

संतंसाधुंश्रसंतंदुःसंधाताईश्वरः १ मुक्तंवीजमक्षतंप्राचीनंकर्मतउच्चरन् ६ सर्वब्रह्मांडंसंहत्यएकोभूय १२

युधिष्ठिरउवाच उतसंतमसंतंवाबालंवृद्धंचसंजय उताबलंबलीयांसंधाताप्रकुरुतेवशे १ उतबालायपांडित्यंपंडितायोतवा
लतां ददातिसर्वमीशानःपुरस्ताच्छुक्रमुच्चरन् २ बलंजिज्ञासमानस्त्वंआचक्षीथायथातथं अथमंत्रंमंत्रयित्वायाथातथ्ये
नहृष्टवत् ३ गावल्गणेकुरून्गत्वाधृतराष्ट्रंमहाबलं अभिवाद्योपसंगृह्यततःपृच्छेरनामयं ४ ब्रूयाश्चैनंत्वमासीनंकुरु
भिःपरिवारितं तवैवराजन्वीर्येणसुखंजीवंतिपांडवाः ५ तवप्रसादाद्बालास्तेप्राप्ताराज्यमरिंदम राज्येतान्स्थापयित्वाग्रे
नोपेक्षस्वविनश्यतः ६ सर्वमप्येतदेकस्यनालंसंजयकस्यचित् तातसंहत्यजीवामोद्विषतांमावशंगमः ७ तथाभीष्मं
शांतनवंभारतानांपितामहं शिरसाभिवदेथास्त्वंममनामप्रकीर्त्तयन् ८ अभिवाद्यचवक्तव्यस्ततोस्माकंपितामहः
भवताशंतनोर्वंशोनिमग्नःपुनरुद्धृतः ९ सत्वंकुरुतथातातस्वमतेनपितामहः यथाजीवंतितेपौत्राःप्रीतिमंतःपरस्परं
१० तथैवविदुरंब्रूयाःकुरूणांमंत्रधारिणं अयुद्धंसौम्यभाषस्वहितकामोयुधिष्ठिरे ११ अथदुर्योधनंब्रूयाराजपुत्रममर्ष
णं मध्येकुरूणामासीनमनुनीयपुनःपुनः १२

उ० ५० १४ अतितिक्षाममक्षान्तवंतोवयं तत्रहेतुःमावधीष्मेति १६ गर्धांलब्धां १८ अवमानंवसतिस्थां ॥॥

अपापांपदुपैक्षस्त्वंकस्मात्तेतांसमभागतां ततदुःखवैतितिक्षामोमावधीष्मकुरूनिति १३ एवंपूर्वापरान्क्लेशानतितिक्ष्यंतपांड
वाः वलीमांसोपिसंतोपत्ततसर्वंकुरवोविदुः १४ यत्रप्रव्राजयेःसौम्यअजिनैःप्रतिवासितान् ततदुःखमतितिक्षाणोमावधी
ष्मकुरूनिति १५ यत्कुंतीसमतिक्रम्यकृष्णाकेशेष्वधर्षयत् दुःशासनस्तेनुमतेतच्चास्माभिरुपेक्षितं १६ अपोचितंस्वकंभागं
लभेमहिपरंतप निवर्त्तयपरद्रव्यात्तवुद्धिंगृद्धांनरर्षभः १७ शांतिरेवंभवेत्राजन्प्रीतिश्चैवपरस्परं राज्यैकदेशमपिनःप्रयच्छश
ममिच्छतां १८ अविस्थलंवृकस्थलंमाकंदीवारणावतं अवसानंभवत्वत्रकिंचिदेकंचपंचमं १९ भ्रातॄणांदेहिपंचानांपं
चग्रामानसुयोधन शांतिर्नोस्तुमहाप्राज्ञज्ञातिभिःसहसंजय २० भ्राताभ्रातरमन्वेतुपितापुत्रेणयुज्यतां स्मयमानाःसमायां
तुपांचालाःकुरुभिःसह २१ अक्षतान्कुरुपांचालानपश्येयमितिकामये सर्वेसुमनसस्तातशाम्यामभरतर्षभ २२ अलमेवश
मायास्मितथायुद्धायसंजय धर्मार्थयोरलंचाहंमृदवेदारुणायच २३ इत्युद्योगपर्वणिसंजययाने ॥ ॥ ॥ ॥ राम० ५०

अनु २ आत्ययिकं आवश्यकं ५ कल्यं दृढं अकल्यः दर्शने असमर्थः सक्तः निरुद्धः ६ प्राज्ञाः शूराः आर्याः साधवस्तैर्गुप्तं ८ नप्तृभिः पुत्रस्य पौत्रैः ९

वैशंपायन उवाच अनुज्ञातः पांडवेन प्रययौ संजयस्तदा शासनं धृतराष्ट्रस्य सर्वं कृत्वा महात्मनः १ संप्राप्य हास्तिनपुरं शीघ्रमेव
प्रविश्य च अंतःपुरं समास्थाय द्वास्थं वचनमब्रवीत् २ आचक्ष्व धृतराष्ट्राय द्वास्थ मां समुपागतं सकाशात्पांडुपुत्राणां संजयं मा
चिरं कृथाः ३ जागर्ति चेदभिवदेस्त्वं हि द्वास्थ प्रविशेयं विदितो भूमिपस्य निवेद्यमत्रात्ययिकं हि मेस्ति द्वास्थोथ श्रुत्वा नृपतिं ज
गाद ४ द्वास्थ उवाच संजयोयं भूमिपते नमस्ते दिदृक्षया द्वारमुपागतस्ते प्राप्तो दूतः पांडवानां सकाशात् प्रशाधि राजन्
किमयं करोतु ५ धृतराष्ट्र उवाच आचक्ष्व मां कुशलिनं कल्यमस्मै प्रवेश्यतां स्वागतं संजयाय नचाहमेतस्य भवाम्यक
ल्यः स मे कस्माद्द्वारि तिष्ठेत क्षत्तः ६ वैशं० ततः प्रविश्यानुमते नृपस्य महद्वेश्म प्राज्ञशूरार्यगुप्तं सिंहासनस्थं पार्थिवमा
ससाद वैचित्रवीर्यं प्रांजलिः सूतपुत्रः ७ संजय उवाच संजयोहं भूमिपते नमस्ते प्राप्तोस्मि गत्वा नरदेव पांडवान् अभिवा
द्य त्वां पांडुपुत्रो युधिष्ठिरः कुशलं चान्वपृच्छत् ८ स ते पुत्रान्पृच्छति प्रीयमाणः कच्चित्पुत्रैः प्रीयसे नप्तृभिश्च तथा सुहृद्भिः
सचिवैश्च राजन् ये चापि त्वामुपजीवंति तैश्च ९ ॥ ॥

उ० अजातशत्रुंसुखेनअभिनंदन्त्वांप्रतिवदामिकच्चिदिति १० तेतवअग्रेपतन्मनः आत्मनः सर्वरूपमार्षं राज्यधनादिकंअभूतदेतेवुभूषतेप्राप्तुमिच्छति। अग्रेमनो
५१ भूदितिपाठेअनुद्धतात्प्राक्पत्त्वपादसंतद्बुभूषतेइतिशेषंनिर्शीक्तौदोषमलहानौधर्मार्थींकरोतीतिसततया मनस्वीउदारः दृष्टिमानक्रांतदर्शी ११ परोमुख्यः
आनृशंसंदयाततः परोमुख्यःवित्तवपात्ततोतइतिशेषः वित्तसाध्यः यज्ञदानादिनादिः किंचतस्यबुद्धिःअनपार्थेअपार्थेनिष्प्रयोजनेसंप्रयोजनेसुखप्रियेपत्नुनि

धृतराष्ट्रउवाच अभिनंदन्त्वांतातवदामिसंजयअजातशत्रुंचसुखेनपार्थं कच्चित्सराजाकुशलीसपुत्रःसहामात्यःसानुजैः
कौरवाणां १० संजयउ० सहामात्यःकुशलीपांडुपुत्रोवुभूषतेयच्चतेग्रेमनोभूत निर्णिक्तधर्मार्थकरोमनस्वीवहुश्रुतोदृष्टि
मानशीलवांश्च ११ परंधर्मात्पांडवस्यानृशंस्यंधर्मःपरोवित्तचयान्मतोस्य सुखप्रियेधर्महीनेनपार्थोनुरुध्यतेभारततस्यबु
द्धिः १२ परप्रयुक्तःपुरुषोविचेष्टतेसूत्रप्रोतादारुमयीवयोषा इमंदृष्ट्वानियमंपांडवस्यमन्येपरंकर्मदैवंमनुष्यात् १३ इमंच
दृष्ट्वातवकर्मदोषंपापोदर्कंघोरमवर्णरूपं यावन्नरःकामयतेतिवेलंभवेन्नरोपंलभतेप्रशंसां १४ ॥ ॥ ॥ ॥

ष्वितंरुध्यतेअनुरुध्यते अभ्रादिजंदेहपुष्टिसुखंपुत्रादिप्रियंचसपरोपकारार्थमेवानुरुध्यतेनकामकारेणेत्यर्थः १२ नियमंनिग्रहंपरेणाईश्वरेणाप्रयुक्तःपा
र्थइतिपाठेतस्यवुद्धिरित्युत्तरान्वयइतिशेषः मनुष्यात्मनुष्यकारात्तदैवंऐश्वरंकर्मपरंश्रेष्ठंमन्ये १३ अवर्णरूपंअवर्णनीयरूपंअवाच्यमित्यर्थः यावन्नरः
उत्कृष्टःशत्रुःकामयतेनिष्टत्वयंकंचित्कालमितीच्छतितावदपरोनपरःप्रशंसांलभते १४ राम०
५१

जीर्णत्वादेवदेहे स्थातुमसमर्था अहार्यैर्गाम्यभाविकेन हृत्तेन यो हि स्वस्य हृत्वेति घातितस्य पापं शत्रुष्वेव गच्छति तथा च श्रुतिः तस्य पुत्रा दायमुपयंति सुहृदः साधु
कृत्यां द्विषंतः पापकृत्यामिति १५ हंत आलोचनेन मानुग्रहं संबोधने वा उपक्रोशं निंदां अमुत्र परलोके पापं दुःखं नरकमित्यर्थः १६ तैर्विना एकाकिना मे शेषितं दु
र्लभमपि आशंसे सम्प्राप्तुं अस्य तव महान्तृषि यां अधर्मशब्दः कीर्तिर्भवेत् १७ एवं धर्मा वई ईदृश धर्मयुक्तान् १७ धर्माधर्मसिद्धत्वात्तेन ग्रथितो मरणं विनाऽन्यतेनास्ति

अजातशत्रुस्त्वविहाय पापं जीर्णां त्वचं सर्प इवासमर्थां विरोचतेहार्यवृत्तेन वीरो युधिष्ठिरस्त्वपि पापं विसृज्य १५ हंतात्मनः
कर्म निबोध राजन् धर्मार्थयुक्तादार्यवृत्ताद्‌पेतं उपक्रोशं चेह गतोस्मि राजन् दुःखं पापं मम सेत्स्यदमुत्र १६ सत्वमर्थे संश
पिता विनातैरा शंससे पुत्रवशानुगोय अधर्मशब्दश्च महान्पृथिव्यां नेदं कर्मत्वत्समं भारताग्र्य १७ हीनप्रज्ञो दौ
ष्कुलेयो नृशंसो दीर्घवैरी क्षत्रविद्यास्वधीरः एवं धर्मा नापदः संश्रयेयुर्हीनवीर्यो यश्च भवेदशिष्टः १८ कुले जातो ब
लवान्यो यशस्वी बहुश्रुतः सुखजीवी यतात्मा धर्माधर्मौ ग्रथितौ यो बिभर्ति स ह्यस्य दिष्टस्य वशादुपैति १९ ॥ ॥

निरधिष्ठानकर्मासंभवात् अन्ततं देहं विना च मृतं ब्रह्म न प्राप्यते अतउभयं पोषयेत् केवलं वा ह्यनिष्ठो भवति स हि स एव दिष्टस्य वशात् अस्य कुले जातत्वादिगुण
जातस्य कर्मणि षष्ठी इदं गुणषट्कमुपैति प्राप्नोति त्वं तु कुले जातोपि केवलं अन्नतोपजीवित्वात् गुणांतरहीनोसीति भावः १९ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ॥

उ० अतएवसत्यामपिसंपदित्वयामैष्मात्नृशंसंहृतमित्याहकथमितिमंत्रएवअग्र्याः श्रेष्ठायेषांतेमंत्राग्र्याः भीष्मादयः तेषांधरोधवतो तैरेवएवंउक्तरीत्याघृतंना
५२ कुर्वित्युक्तः कथंनृशंसंकर्मपांडवप्रव्राजनंकुर्यामित्यकथमनयोरित्यर्थः २० अमीकरणादयः तेषांकुरुक्षयेनिमित्तं अयंएकंनंदयमितितिनिश्चयः तिपमेनउद्पा
दिउत्पन्नः २१ अकालिकंअकस्मादेवकुरवोनामविष्यन्नन्नष्टाः स्युः चेत्तनवपापेनकर्मणाप्रेरितोऽजातशत्रुःत्वयिमापंइच्छेत् नन्वेवंतर्हितत्सगोत्रवधदो

कथंहिमंत्राग्र्यधरैर्मनीषीधर्मार्थयोगापदि संप्रणेता एवंयुक्तः सर्वमंत्रैरहीनोनरोनृशंसंकर्मकुर्यादमूढः २० त
वहीमीमंत्रविदः समेत्यसमासतेकर्मसुनित्ययुक्ताः तेषामयंबलवान्निश्चयश्चकुरुक्षयोनियमेनोदपादि २१ अकालि
कंकुरवोनाभविष्यन्पापेनचेत्तामपजातशत्रुः इच्छेज्जातुत्वयिपापंविसृज्यनिंदाचेयंत्वल्लोकेभविष्यत् २२ किमन्य
त्रविषयादीश्वराणांयत्रपार्थः परलोकंस्मद्रष्टुं अत्याक्रामत्सतथासंगतेस्यान्नसंशयोनास्तिमनुष्यकारः २३ ॥ ॥

षः स्यादित्याशंक्याहत्वयीतिस्वनाशहेतुंअधर्मंकुर्वतित्वयिचौरइवपापंनिंदांचविसृज्यप्रज्ञानिः पापोनियश्चस्यादित्यर्थः २२ ईश्वराणांदेवानांविषयादन्य
त्रकिंसर्वंदेवाधीनमित्यर्थः यत्रयतः पार्थोऽर्जुनः परलोकंद्रष्टुं अत्याक्रामत् इमंलोकंसशरीरएवत्यक्तवान् सतादृशः नारदादिवदुमयलोकसंचारयोग्य
त्वेनसाधूनांसंमतोपियदितथावनवासेनक्लेशसहः स्यात्तदामनुष्यकारोनास्तीत्यस्मिन्नर्थेसंशयोन २३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ॥ राम०
५२

एतानिति एतान्शौर्यादीन्गुणान्कर्मकृतान्कर्मानुसारेणावृद्धिह्रासयुक्तानवेक्ष्य अत एव भावाभावौ ऐश्वर्यानैश्वर्ये अनित्यौ आगमापायिनी च अवेक्ष्य
बलिः राजा पूर्वकर्मकारणं पारं अविंदमानः सन्कालात् ईश्वरादन्यत्कारणं हेतुरन्यत् किंचिन्नास्तीति मेने २७ अतः सर्वस्य दैवायत्तत्वात् तत्स्माक्षये शोकवइंद्रियप्रीतिः
संपादनीयानन्तु नानापल साधयतन्नहिविषयमसमर्पणेनेत्याह चक्षुरिति ननु स्वस्वविषयालाभे तेषांकथंप्रीतिः स्यादित्याशंक्यतानि निरोध्यान्येवेत्याह तानीति अथ

एतान्गुणान्कर्मकृतानवेक्ष्य भावाभावौ वर्त्तमानावनित्यौ बलिर्हि राजा पारमविंदमानो नान्यत्कालात्कारणं तत्र मेने
२७ चक्षुः श्रोत्रे नासिका त्वक् च जिह्वा ज्ञानस्यैतान्यायतनानि जंतोः तानि प्रीतान्येव तत्स्माक्षयांते तान्यव्यपोढुः ख
हीनः प्रणुद्यात् २५ न त्वेवमन्ये पुरुषस्य कर्म संवर्त्तते सुप्रयुक्तं यथावत् मातुः पितुः कर्मणाभिप्रसूतः संवर्धते विधिवद्भो
जनेन २६

यः लाभालाभादौ विषमहीनः प्रणुद्यात् स्वस्वगोचरेभ्यो निवर्त्तयेत् २५ एतत्तद्दूषयति न त्विति एवं प्राप्ते मतिः अन्ये आहुः तद्दैवाहपुरुषस्येति संवर्त्तते सम्यक् फल
वत्सवर्त्तते तद्दैवाह मातुरिति कर्माभावे जन्मवृद्धी न स्यातामित्यर्थः पाठांतरे तेनैव स्यातामित्यर्थः ॥ ॥ ॥ २६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

उ० किंचनोचेदिति इदंमयाउच्यमानंकर्मपांडवेभ्योराज्यांशप्रदानात्मकंतवनोचेत्संमतमितिशेषः तर्हितवापराधात्कुलस्यवर्त्माग्निः कक्षंयथादहति एवंकुलव
५३ र्त्माकुलस्यमार्गइवसुखप्रापकोपसःकुलवर्त्माऽर्जुनः कुरून्दहेदित्यावृत्त्यायोज्यं २८ श्लाघनः आत्मानंकृतार्थंमन्वानः नागाः नगतवानसि २९ अनाप्ता

प्रियाप्रियेसुखदुःखेचराजन्निंदाप्रशंसेसचभजंतमेवं परस्त्वेनंगर्हयतेपराधेप्रशंसतेसाधुवृत्तंतमेव २७ सत्वांगर्हेभा
रतानांविरोधादंतोनूनंभवितायंप्रजानां नोचेदिदंतवकर्मापराधात्कुरून्दहेत्कुलवर्त्मेवकक्षं २८ त्वमेवैकोजातुपुत्र
स्यराजन्वशंगत्वासर्वलोकेनरेंद्र कामात्मनःश्लाघनोद्यूतकालेनागाःशमंपश्यविपाकमस्य २९ अनाप्तानांसंग्रहात्त्वं
नरेंद्रतथाप्तानांनिग्रहाच्चैवराजन् भूमिंस्फीतांदुर्बलत्वादनंतामशक्तस्त्वंरक्षितुंकौरवेय ३० अनुज्ञातोरथवेगावधूतः
श्रांतोभिपद्येशयनंचसिंह प्रातःश्रोतारःकुरवःसभायामजातशत्रोर्वचनंसमेताः ३१ धृतराष्ट्रउ० अनुज्ञातोस्याव
सथंपरैहिप्रपद्यस्वशयनंसूतपुत्र प्रातःश्रोतारःकुरवःसभायामजातशत्रोर्वचनंसमेताः ३२ इत्युद्योगेसंजययाने ॥

नांकर्णादीनांआप्तानांविदुरादीनांनिग्रहात्दूरीकरणात् ३० अवधूतःतिरस्कृतः अतएवश्रांतःप्रपद्येप्राप्नुयां ३१ आवसथंगृहंपरैहिगच्छप्रपद्यस्व ३२ राम०
संजययाने ॥ ॥ ५३

द्वास्थमिति ५ अकल्यो न किंतु कल्यः समर्थ एव सर्वदा विदुरसंदर्शने मम त्वत्र अस्य तारेऽप्यमितस्यर्थः जातु कदाचित् अथवा कल्यः कल्पना संशमपश्यत्

वैशंपायन उवाच द्वास्थं प्राह महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रो महीपतिः विदुरं द्रष्टुमिच्छामि तमिहानय माचिरं १ प्रहितो धृतरा
ष्ट्रेण दूतः क्षत्तारमब्रवीत् ईश्वरस्त्वां महाराजो महाप्राज्ञ दिदृक्षति २ एवमुक्तस्तु विदुरः प्राप्य राजनिवेशनं अब्रवीद्धृ
तराष्ट्राय द्वास्थ मां प्रतिवेदय ३ विदुरोयमनुप्राप्तो राजेंद्र तव शासनात् द्रष्टुमिच्छति ते पादौ किं करोतु प्रशाधि मां ४ धृत
राष्ट्र उ° प्रवेशय महाप्राज्ञं विदुरं दीर्घदर्शनं अहं हि विदुरस्यास्य नाकल्यो जातु दर्शने ५ द्वास्थ उ° प्रविशांतःपुरं क्ष
त्तर्महाराजस्य धीमतः न हि ते दर्शने कल्यो जातु राजाब्रवीद्धि मां ६ वैशं° ततः प्रविश्य विदुरो धृतराष्ट्रनिवेशनं अब्रवी
त्प्रांजलिर्वाक्यं चिंतयानं नराधिपं ७ विदुरोहं महाप्राज्ञ संप्राप्तस्तव शासनात् यदि किंचन कर्तव्यमयमस्मि प्रशाधि
मां ८ धृतराष्ट्र उ° संजयो विदुर प्राप्तो गर्हयित्वा च मां गतः अजातशत्रोः श्वो वाक्यं सभामध्ये स वक्ष्यति ९ त
स्याद्य कुरुवीरस्य न विज्ञातं वचो मया तन्मे दहति गात्राणि तदकार्षीत्प्रजागरं १० जाग्रतो दह्यमानस्य श्रेयो यदनुपश्यसि
तद्ब्रूहि त्वं हि नस्तात धर्मार्थकुशलो ह्यसि ११

पं° ९ प्रजागरं निद्राया अभावं १० ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

उ० ५४ यतः यत्प्राप्तः संजयस्तत्त्दात्तदा भेत्स्यथः प्रचिंताप्रकृष्टचिंता ११ अभियुक्तमित्यर्द्धेपायाजस्कः त्रयोन्येचप्रप्रजागरावेशभाजनानि १२ गध्यनलिस्मावान्

यतः प्राप्तः संजयः पांडवेभ्योनमेयथावन्मनसः प्रशांतिः सर्वेद्रियाणयप्रकृतिंगतानिकिंवक्ष्यतीत्येवहिमेघचिंता
१२ विदुरउवाच अभियुक्तंबलवतादुर्बलंहीनसाधनं हृतस्वंकामिनंचौरमाविशंतिप्रजागराः १३ कच्चिदे
तैर्महादोषैर्नस्पृष्टोसिनराधिप कच्चिन्नपरवित्तेषुगृध्यन्विपरितप्यसे १४ धृतराष्ट्रउ० श्रोतुमिच्छामि
तेधर्म्यंपरंनैःश्रेयसंवचः अस्मिन्राजर्षिवंशेहित्वमेकः प्राज्ञसंमतः १५ विदुरउवाच निषेवतेप्रशस्ता
निनिंदितानिनसेवते अनास्तिकः श्रद्दधानएतत्पंडितलक्षणं १६ ॥ ॥ ॥ ॥

१२ अनास्तिकः परलोकोप्यस्तीतिजानन् श्रद्दधानः श्रद्धागुरुवेदवाक्यादिषुफलावश्यंभावनिश्चयस्तद्वान् १६ ॥ ॥ । ॥ ॥ राम० ५४

दर्पः परावज्ञानं स्तंभः असंनतिः मान्यमानिता मान्यं मानार्हं आत्मानं मन्यत इति मान्यमा[नी]नीत सभावस्तता १९ संसारिणी स्वभावतो अनवस्थितापि कामानैहिकसुखान्
उभयलोकसुखावहमर्थं वृणीते स पंडितः कामो धर्मार्थापेक्षया निकृष्ट इत्यर्थः कामादिति यस्कः कामं त्यक्त्वा अर्थं वृणीते स च अर्थार्थी लोभाद् एव सर्वं अर्थी विंदति ज्ञानफ

क्रोधो हर्षश्च दर्पश्च ह्रीस्तंभो मान्यमानिता यमर्थान्नापकर्षंति स वै पंडित उच्यते १७ यस्य कृत्यं न जानंति मंत्रं वा मं
त्रितं परे कृतमेवास्य जानंति स वै पंडित उच्यते १८ यस्य कृत्यं न विघ्नंति शीतमुष्णं भयं रतिः समृद्धिरसमृद्धिर्वा स वै पंडित उ
च्यते १९ यस्य संसारिणी प्रज्ञा धर्मार्थावनुवर्तते कामादर्थं वृणीते यः स वै पंडित उच्यते २० यथाशक्ति चिकीर्षंति य
थाशक्ति च कुर्वते न किंचिदवमन्यंते नराः पंडितबुद्धयः २१ क्षिप्रं विजानाति चिरं शृणोति विज्ञाय चार्थं भजते न कामात्
नासंपृष्टो व्युपयुंक्ते परार्थे तत्प्रज्ञानं प्रथमं पंडितस्य २२ नाप्राप्यमभिवांछंति नष्टं नेच्छंति शोचितुं आपत्सु च न मुह्यंति नराः पंडि
तबुद्धयः २३ निश्चित्य यः प्रक्रमते नांतर्वसति कर्मणः अवंध्यकालो वश्यात्मा स वै पंडित उच्यते २४ ॥ ॥ ॥

लेमोक्षे कृत्स्नसार्थसांतर्भावात सज्जनकादितुल्यः अयं तं पंडित उच्यते २१ चिरं शृणोति ज्ञानवानपि असंपृष्टः यथावदपृष्टः उपयुंक्ते वाग्व्ययं करोति परार्थविषये प्रज्ञा
नं चिह्नं २३ निश्चित्य स्वयत्नसाध्यत्वं कर्मणः अंतर्मध्ये न वसति नोपरमते किंतु समापयत्येव अवंध्यकालः सर्वदा सप्रयोजनमेव कर्माचरन् २४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

उ० आर्याःशिष्टाःतद्योग्यकर्मणिभूतिरैश्वर्यंतत्प्राप्त्यर्थकर्माणि २६ तत्त्वंविनाशित्वंभूतानांजातानामैश्वर्यादीनांयोगोरचनाप्रकारःउपायस्तद्दर्पसामग्रीमनुष्याणांमध्येसनरः
५५ पंडितः २७ प्रवृत्तवाक्अकुंठितवचनःचित्रकथोलोककथाभिज्ञःऊहावान्तर्कःप्रतिभानंतत्कालस्फूर्तिः २८ प्रज्ञानुगंबुद्धिस्वरूपं श्रुतानुगाशास्त्रानुसारिणी २९ अक

पु३

आर्यकर्मणिरज्यंतेभूमिकर्माणिकुर्वते हितंचनाभ्यसूयंतिपंडिताःभरतर्षभ २५ नहृष्यत्यात्मसंमानेनावमानेनतप्यते
गांगोह्रदइवाक्षोभ्योयःसपंडितउच्यते २६ तत्त्वज्ञःसर्वभूतानांयोगज्ञःसर्वकर्मणां उपायज्ञोमनुष्याणांनरःपंडितउ
च्यते २७ प्रवृत्तवाक्चित्रकथऊहावान्प्रतिभानवान् आशुग्रंथस्यवक्ताचयःसपंडितउच्यते २८ श्रुतंप्रज्ञानुगंयस्य
प्रज्ञाचैवश्रुतानुगा असंभिन्नार्यमर्यादःपंडिताख्यांलभेतसः २९ अश्रुतश्चसमुन्नद्धोदरिद्रश्चमहामनाः अर्थांश्चाकर्म
णाप्रेप्सुर्मूढइत्युच्यतेबुधैः ३० स्वमर्थंयःपरित्यज्यपरार्थमनुतिष्ठति मिथ्याचरतिमित्रार्थेयश्चमूढःसउच्यते ३१ अ
कामान्कामयतियःकामयानान्परित्यजेत् बलवंतंचयोद्वेष्टितमाहुर्मूढचेतसं ३२ अमित्रंकुरुतेमित्रंद्वेष्टिहिनस्तिच
कर्मचारभतेदुष्टंतमाहुर्मूढचेतसं ३३ मित्रं

र्मणाहीनकर्मणाद्यूतादिनातत्सर्व्यःतादृशोदुर्योधनः ३० समर्थमितितादृशःशकुनिः ३१ अकामान्त्वयिभक्तिहीनान्कर्णादीन्कामयमानान् बलवंतंयुधिष्ठिरं ३२ दु राम०
ष्टंजतुगृहादि ३३ ५५

संसारपतिमन्त्यादिद्वाराप्रवर्त्तयति ३७ नैष्कर्म्यात्र अपत्नतः ३८ मूढंराजादीन अस्तातंयथास्मात्तपाउपास्ते कदर्यंअदातारं असमुन्नद्धः अनुद्धतः ४१

संसारपतिकृत्यानि सर्वत्र विचिकित्सते चिरंकरोतिक्षिप्रार्थे समूढो भरतर्षभ ३४ श्राद्धंपितृभ्यो न ददाति दैवतानि न चार्चति सुहृन्मित्रं न लभते तमाहुर्मूढलक्षणं ३५ अनाहूतः प्रविशति अपृष्टो बहु भाषते अविश्वस्ते विश्वसिति मूढचेता नराधमः ३६ परंक्षिपति दोषेण वर्तमानः स्वयं तथा यश्च क्रुध्यत्यनीशानः स च मूढतमो नरः ३७ आत्मनो बलमज्ञाय धर्मार्थपरिवर्जितं अलभ्यमिच्छन्नैष्कर्म्यान्मूढबुद्धिरिहोच्यते ३८ अशिष्यं शास्ति यो राजन्यश्च शून्यमुपासते कदर्यं भजते यश्च तमाहुर्मूढचेतसं ३९ अर्थं महान्तमासाद्य विद्यामैश्वर्यमेव वा विचरत्यसमुन्नद्धो यः स पण्डित उच्यते ४० एकः संपन्नमश्नाति वस्ते वासश्च शोभनं योऽसंविभज्य भृत्येभ्यः को नृशंसतरस्ततः ४१ एकः पापानि कुरुते फलं भुङ्क्ते महाजनः भोक्तारो विप्रमुच्यन्ते कर्ता दोषेण लिप्यते ४२

उ० एकयतिा बुद्धिर्बुद्धिमेतत्तुपक्रमात्‌एकया बुध्येतिव्याख्याद्वेपिसमानंद्वेनीतौकार्याकार्ये अध्यात्मंनित्यानित्ये विनिश्चित्यसम्यगवधार्य त्रीनन्नीतौमित्रोदासीन
५६ शत्रून्‌पक्षेकामक्रोधलोभान्‌ चतुर्भिःसामदानभेददंडैःमित्रंसाम्नैव दानभेदाभ्यामुदासीनं सर्वैःशत्रुंवशीकुरु पक्षेशमदमोपरमश्रद्धाभिः पंचपक्षद्वयेपिइं

एकंहन्यान्नवाहन्यादिषुर्मुक्तोधनुष्मता बुद्धिर्बुद्धिमतोत्सृष्टाहन्याद्राष्ट्रंसराजकं ४३ एकयाद्वेविनिश्चित्यत्रींश्चतुर्भि
र्वशेकुरु पंचजित्वाविजित्वाषट्सप्तहित्वासुखीभव ४४ एकंविषरसोहंतिशस्त्रेणैकश्चवध्यते सराष्ट्रंसप्रजंहं
तिराजानंमंत्रविप्लवः ४५

द्रियाणिजित्वाषड्विदित्वा संधिविग्रहादीन्‌ज्ञात्वा पक्षे अशनायांपिपासांशोकंमोहंजरांमृत्युंच सप्तहित्वास्त्रियोक्षान्मृगयापानंवाक्पारुष्यंचपंचमंमहच्चदं
डपारुष्यमर्थदूषणमेवचेतिसप्तहेयानिपक्षेपंचेंद्रियाणिबुद्धिमनसाचसप्तकाःसुखीभव तथाचश्रुतिः यदापंचावतिष्ठंतेज्ञानानिमनसासहबुद्धिश्चन
विचेष्टतितामाहुःपरमांगतिमितिपूर्वेंद्रियाणिप्रत्याहारउक्तः इदानींतत्प्रविलापनमितिभेदः ४५ राम०
५६

४६ सत्यंयथार्थभाषणं स्वर्गस्य सत्यंब्रह्मस्वर्गोमोक्षःपारावारस्यसमुद्रस्य ४९ अहिंसेतिपुत्राणांविग्रहेणकुलक्षयंमाकुर्वितिभावः ५० द्वाविमावित्यादिषु
किंचित्प्रकृतोपयोगमुच्यतेकिंचितप्रसंगात हृष्टांतार्थंचेतिशेषं ५१ असतः शकुन्यादीन्सम्यर्चयसीतिभावः ५२ प्रजितेतिपुत्रेणप्रजितंकर्णोत्वमपिप्रजयसीत्यर्थः

एकः स्वादुनभुंजीतएकश्चार्थान्नचिंतयेत् एकोनगच्छेदध्वानंनैकः सुप्तेषुजागृयात् ४६ एकमेवाद्वितीयंतद्यद्राजन्नावबु
ध्यसे सत्यंस्वर्गस्यसोपानंपारावारस्यनौरिव ४७ एकः क्षमावतांदोषोद्वितीयोनोपपद्यते यदेनंक्षमयायुक्तमशक्तंमन्यतेजनः
४८ सोस्यदोषोनमंतव्यः क्षमाहिपरमंबलं अक्षमावान्परंदोषैरात्मानंचैवयोजयेत् ४९ एकोधर्मः परंश्रेयः क्षमैकाशांतिरुत्तमा
विद्यैकापरमातृप्तिरहिंसैकासुखावहा ५० द्वाविमौग्रसतेभूमिः सर्पोबिलसयानिव राजानंचाविरोद्धारंब्राह्मणंचाप्रवासिनं ५१
द्वेकर्मणीनरः कुर्वन्नस्मिंलोकेविरोचते अब्रुवन्पुरुषंकंचिदसतोनार्च यंस्तथा ५२ द्वाविमौपुरुषव्याघ्रपरप्रत्ययकारिणौ
स्त्रियःकामितकामिन्योलोकः प्रजितप्रजकः ५३ द्वाविमौकंटकौतीक्ष्णौशरीरपरिशोषिणौ यश्चाधनःकामयतेयश्चकुप्यत्यनी
श्वरः ५४ द्वावेवनविराजेतेविपरीतेनकर्मणा गृहस्थश्चनिरारंभः कार्यवांश्चैवभिक्षुकः ५५ द्वाविमौपुरुषौराजन्स्वर्गस्योपरि
तिष्ठतः प्रभुश्चक्षमयायुक्तोदरिद्रश्चप्रदानवान् ५६

५३ अनीश्वरस्तंन्वसुत्र ५४ निरारंभउदासीनस्तंपुत्रकलत्रादिनिवारणे ५५ प्रभुःपांडवः ५६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

उ० पात्रेधर्मे ५७ अप्रदातारंत्वस्तुत्रं ५८ उपायाइतिछेदः युद्धंकनीयान्भेददानेमध्यमः सामउत्तमः अपायाइतिछेदेकाम्ययोगः कनीयान्काम्यधर्मेमध्यमः ॥

५७ इहलोकेलोभोधर्मः अयोन्यायाइतिपाठःस्पष्टार्थः ५९ यथावन्नियोजयेत् त्वयात्वधर्मः कार्यादयउत्तमेमंत्रकार्येनियुज्यतइतिभावः ६० त्वयिसतित्वस्तु

न्यायागतस्यद्रव्यस्यबोद्धव्यौद्वावतिक्रमौ अपात्रेप्रतिपत्तिश्चपात्रेचाप्रतिपादनं ५७ द्वावंभसिनिवेष्टव्यौगलेबध्वादृढांशिलां धन
वंतमदातारंदरिद्रंचातपस्विनं ५८ अयोन्यायामनुष्याणांश्रूयंतेभरतर्षभ कनीयान्मध्यमःश्रेष्ठइतिवेदविदोविदुः ५९ त्रिविधाः
पुरुषाराजन्नुत्तमाधममध्यमाः नियोजयेद्यथावत्तांस्त्रिविधेष्वेवकर्मसु ६० त्रयएवाधनाराजन्भार्यादासस्तथासुतः यत्तेसमधिगच्छंति
यस्यतेतस्यतद्धनं ६१ हरणंचपरस्वानांपरदाराभिमर्शनं सुहृदश्चपरित्यागास्त्रयोदोषाःक्षयावहाः ६२ त्रिविधंनरकस्येदंद्वारंनाशन
मात्मनः कामक्रोधस्तथालोभस्तस्मादेतत्त्रयंत्यजेत् ६३ भक्तंचभजमानंचतवास्मीतिचवादिनं त्रीनेतांश्छरणंप्राप्तान्विषमेपिनसं
त्यजेत् ६४ वरप्रदानंराज्यंचपुत्रजन्मचभारत शत्रोश्चमोक्षणंकृच्छ्रात्त्रीणिचैकंचतत्समं ६५ ॥ ॥ ॥ ॥

त्रयोऽधनाः तस्त्वमेवपांडवानांराज्यंदातुंप्रभुरसीत्यर्थः ६१ हरणादयस्त्रयोपिदोषाःकामादित्रयसंभवास्त्वय्येवसंतीत्यर्थः ६३ भक्तादयःपांडवाःशरणागताहंवि
५ षमेपिसंकटेपितवतुल्याःसंतीत्यर्थः शत्रोःयुधिष्ठिरस्यकृच्छ्रात् गोत्रवधात् ६५ राम० ५७

दीर्घसूत्रैः क्षिप्रसाध्यंकार्यंचिरंकुर्वद्भिः रसभैः हर्षतरलैः अलसैरित्यपिपाठः चारशौस्तावकैः अरशौरिति छेदोवारणाविरोधिभिर्धूर्ताधामसक्तैरित्यर्थः अशनैरितिपाठेबहुभोक्तृ
भिः ६६ वृद्धः कुलधर्माननुपदिशतिकुलीनः शिशूनआचारंग्राहयतिसखाहितंवदतिताद्दशोभीष्मद्रोणविदुराः भगिनीधनंरक्षतितत्रगृहेसैवोपसंतिष्ठतेपरंतूपदेशनंगृह्णा
तीतिभावः ६७ साधस्कानिसद्यःफलानि ६८ देवाःस्वर्गभाजः स्वर्गपदार्थस्यपत्रहुः खेनसंभिन्नत्वेनचग्रस्तमनंतरंअभिलाषोपनीतंचतत्सुखंस्वः पदास्पदमित्येवंरूपः

चत्वारिराजानुमहाबलेनवर्ज्यान्याहुः पंडितस्तानिविद्यात् अल्पप्रज्ञैः सहमंत्रंनकुर्यान्नदीर्घसूत्रैरलसैश्चारणैश्च ६६ चत्वा
रितेतातगृहेवसंतुश्रियाभिजुष्टस्यगृहस्थधर्मे वृद्धोज्ञातिरवसन्नः कुलीनःसखादरिद्रोभगिनीचानपत्या ६७ चत्वार्याह
महाराजसाद्यस्कानिबृहस्पतिःपृच्छतेत्रिदशेंद्रायतानीमानिनिबोधमे ६८ देवतानांचसंकल्पमनुभावंचधीमतां विन
यंकृतविद्यानांविनाशंपापकर्मणां ६९

अतस्तेसन्त्यसंकल्पाः धीमतामगस्त्यादीनामनुभावंसमुद्रपानादिप्रभावंतेविपदेवतुल्याइत्यर्थः विनयोपिगुरुप्रसादकत्वेनसद्यःफलः विनाशंविनाशहेतुः क
र्मापिचोपपीदिकंतच्चत्वप्येवास्ति तवतुसर्वकर्मसामान्यमेवेतिभावः ६९

उ० ५८ अग्निवत्पित्रादयोपिपूज्याएवनास्कंदनीयाः तवपुत्रस्तुगुरुंयुधिष्ठिरंनपूजयतीतिभावः ७० पितॄन्अग्निष्वात्तादीन्गोत्रप्रवर्त्तकान्ऋषींश्चमनुष्यान्पित्रादीन्ज्येष्ठ
भ्रातापितुःसमइतिपितृतुल्यस्तवपुत्रस्ययुधिष्ठिरइतिभावः ७१ त्वांत्वांउपजीव्यागुरवःइहलोकेसेविताःमित्रादयःइहपरलोकेजन्मांतरेवास्वंस्वकार्यंकुर्वंतीतात्पर्यः

पंचाग्नयोमनुष्येणपरिचर्याःप्रयत्नतः पितामाताग्निरात्माचगुरुश्चभरतर्षभ ७० पंचैवपूजयन्लोकेयशःप्राप्नोतिके
वलं देवान्पितॄन्मनुष्यांश्चभिक्षूनतिथिपंचमान् ७१ पंचत्वानुगमिष्यंतियत्रयत्रगमिष्यसि मित्राण्यमित्रामध्यस्थाउपजीव्यो
पजीविनः ७२ पंचेंद्रियस्यमर्त्यस्यछिद्रंचेदेकमिंद्रियं ततोस्यस्रवतिप्रज्ञादृतेःपादादिवोदकं ७३ षड्दोषाःपुरुषेणेहहात ६३
व्याभूतिमिच्छता निद्रातंद्रीभयंक्रोधआलस्यंदीर्घसूत्रता ७४ षडिमान्पुरुषोजह्याद्भिन्नांनावमिवार्णवे अप्रवक्तारमाचार्य
मनधीयानमृत्विजं ७५ अरक्षितारंराजानंभार्यांचाप्रियवादिनीं ग्रामकामंचगोपालंवनकामंचनापितं ७६ ॥ ॥

मित्रेषुपांडवेषुमैत्रीमाचारीरितिभावः त्वंतुअंधत्वात्दुर्जनवचनप्रतारितःपांडवानांगुणान्नपश्यसीतिभावः ७२ दृतेश्चर्ममयाज्जलपात्रात् ७३ षडितिक्रोधस्तु
तन्मूलकोद्वेषोग्राह्यः ७५ पांडवानांअरक्षिताराजात्वंअन्येषामपित्याज्योसिविषयीतात्पर्यः ७६ राम० ५८

दुर्योधनत्यागार्थ्यंतत्वष्टतिधैर्यंनास्तीतिभावः ७८ आत्मनिचित्तेनित्यानांषण्णांकामक्रोधशोकमोहमदमानानांचषड्भ्यस्तुक्तानांऐश्वर्यंवशित्वं त्वंतुराज्यकामःपापैरन
र्थैरप्ययुक्तोसीतिभावः ८० पंडिताःपांडवाःमूर्खेषुत्वत्पुत्रेषुराज्यंलक्ष्यंतेवेत्यर्थः ८१ वृषलःशूद्रःपुत्रस्नेहाक्रांतेनत्वयासद्विद्याऽनवेक्षणान्नाशिता अन्यथास

षडेवतुगुणाःपुंसानहातव्याःकदाचन सत्यंदानमनालस्यमनसूयाक्षमाधृतिः ७७ अर्थागमोनित्यमरोगिताचप्रियाचभार्याप्रिय
वादिनीच वश्यश्चपुत्रोर्थकरीचविद्याषड्जीवलोकस्यसुखानिराजन् ७८ षण्णामात्मनिनित्यानामैश्वर्यंयोधिगच्छति नसपापैः
कुतोनर्थैर्युज्यतेविजितेंद्रियः ७९ षडिमेषट्सुजीवंतिसप्तमोनोपलभ्यते चोराःप्रमत्तेजीवंतिव्याधितेषुचिकित्सकाः ८० प्रमदाः
कामयानेषुयजमानेषुयाचकाः राजाविवदमानेषुनित्यंमूर्खेषुपंडिताः ८१ षडिमानिविनश्यंतिमुहूर्त्तमनवेक्षणात् गावःसेवा
कृषिर्भार्याविद्यावृषलसंगतिः ८२ षडेतेह्यवमन्यंतेनित्यंपूर्वोपकारिणं आचार्यंशिक्षिताःशिष्याःकृतदाराश्चमातरं ८३
नारींविगतकामास्तुकृतार्थाश्चप्रयोजकं नावंनिस्तीर्णकांताराआतुराश्चचिकित्सकं ८४ आरोग्यमानृण्यमविप्रवासःसद्भिर्म
नुष्यैःसहसंप्रयोगः स्वप्रत्ययावृत्तिरभीतवासःषड्जीवलोकस्यसुखानिराजन् ८५ ईर्षुर्घृणीनसंतुष्टःक्रोधनोनित्यशंकितः पर
भाग्योपजीवीचषडेतेनित्यदुःखिताः ८६

त्वंनजह्याइतिभावः ८३ आतुराआरोग्येसतीतिशेषः त्वंतुकृतलाभेनकृतकृत्यत्वात्पांडवानवमन्यसे ८४ स्वप्रत्ययास्वानुकूलावृत्तिर्जीविकातवसत्संगोनास्तीत्य
र्थः ८५ ईर्षुरितित्वपितुरीर्षुत्वंदृशादयातवतुवश्यःपुत्रोनास्तीतिभावः ८६

उ०
५९

८७ वाक्पारुष्यं दंडपारुष्यं च पांडवेषु त्वत्पुत्रैः कृतं ८८ द्वेष्टि मनसा निष्ठं चिंतयति विरुध्यते कर्मणा ८९ अहष्टसुचरमंत्वत्पुत्रैनेत्रेयस्यावमाननतः भविष्यतीति तिज्ञा

सप्तदोषाः सदा राज्ञा हातव्या व्यसनोदयाः प्रायशो यैर्विनश्यंति कृतमूला अपीश्वराः ८७ स्त्रियोऽक्षा मृगया पानं वाक्पारुष्यं च पंच
मं महच्च दंडपारुष्यमर्थदूषणमेव च ८८ अष्टौ पूर्वनिमित्तानि नरस्य विनशिष्यतः ब्राह्मणान्प्रथमं द्वेष्टि ब्राह्मणैश्च विरुध्यते ८९
ब्राह्मणस्वानि चादत्ते ब्राह्मणांश्च जिघांसति रमते निंदया चैषां प्रशंसां नाभिनंदति ९० नैतान्स्मरति कृत्येषु याचितश्चाभ्यसूयति
एतान्दोषान्नरः प्राज्ञो बुध्येद्बुद्ध्वा विसर्जयेत् ९१ अष्टाविमानि हर्षस्य नवनीतानि भारत वर्तमानानि दृश्यंते तान्येव सुसुखान्यपि
९२ समागमश्च सखिभिर्महांश्चैव धनागमः पुत्रेण च परिष्वंगः संनिपातश्च मैथुने ९३ समये च प्रियालापः स्वयूथ्येषु समुन्नतिः
अभिप्रेतस्य लाभश्च पूजा च जनसंसदि ९४ अष्टौ गुणाः पुरुषं दीपयंति प्रज्ञा च कौल्यं च दमः श्रुतं च पराक्रमश्चाबहुभाषिता
च दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च ९५ ॥

नास्तीति भावः ९३ जनसंसदि सभायां द्वीपघात्मानेयेन पूजापितव्रनश्च ९४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ राम०
५९

नचेति श्रोत्रादि पंचकं मनोबुध्यहंकाराः मूलशरीरं चेति नवद्वाराणी वद्वाराणि विषयग्रहणमार्गा यस्मिन् तत्तिस्रः स्थूणाः रजं भाववविधारकायस्यते च अविद्याकामः
कर्म च वेश्म गृहं देहरूपात्मकं पंचसाक्षिवद्दुष्टमसीनाः शब्दादयो ग्राह्या यस्मिन् पंचभूमिकमिति पाठे पंचभूमयः प्रचारस्थानानीति एवं पांचभौतिकमित्यर्वाचीनः ९२

नवद्वारमिदं वेश्म त्रिस्थूणं पंचसाक्षिणं क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं विद्वान् यो वेद स परः कविः ९६ दशधर्मं न जानंति धृतराष्ट्र निबो
धतान् मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः ९७ त्वरमाणश्च लुब्धश्च भीतः कामी च ते दश तस्मादेतेषु सर्वेषु न प्रसज्जेत पंडितः
९८ अत्रैवोदाहरंतीममितिहासं पुरातनं पुत्रार्थमसुरेंद्रेण गीतं चैव सुधन्वना ९९ यः काममन्यू प्रजहाति राजा पात्रे प्रतिष्ठा
पयते धनं च विशेषविच्छ्रुतवान् क्षिप्रकारी तं सर्वलोकः कुरुते प्रमाणं १०० जानाति विश्वासयितुं मनुष्यान् विज्ञातदोषेषु द
धाति दंडं जानाति मात्रां च तथा क्षमां च तं तादृशं श्रीर्जुषते समग्रा १०१

पाठउपेक्ष्यः क्षेत्रज्ञेन चिदात्मना अधि ष्ठितमिदं क्षेत्रं तत्त्वेन यो विद्वान् वेद सः परः सः सर्वोत्कृष्टः कविः ब्रह्मविदित्यर्थः ९६ मत्तो मद्यादिना प्रमत्तो विषयांतरासं
क्त्या अवहितः उन्मत्तो धातुदोषात् एतेषां मध्ये त्वं लुब्धोसीति भावः ९९ काममन्यू कामक्रोधौ विशेषवित् तारतम्यज्ञः १०० मात्रां अपराधानुसारेण दंडप्रमाणं
न्याल्लरगासौ अपराधस्य क्षमां च जानाति १०१ पि२

उ०
६०

पुक्तः छिद्रप्रेक्षरोः वहितः १ धुरंधरः कार्यभारसहः २ संरंभेण क्रोधेन त्रिवर्गं धर्मकामार्थान् आकारितः आहूतः सात्रार्थे ५ प्रतिभाव्यं प्रतिकूलोभावः चित्ताभि

सुदुर्बलं नावजानाति किंचिद्युक्तो रिपुं सेवते वृद्धिपूर्वं न विग्रहं रोचयते बलस्थः कालेच यो विक्रमते सधीरः १ प्राप्यापवर्गं न व्यप
तेकदाचिद्दुर्योगमन्विच्छति वाप्रमत्तः दुःखंच काले सहते महात्मा धुरंधरस्तस्य न्विताः सपत्नाः २ अनर्थकं विप्रवासं गृहेभ्यः पा
पैः संधिं परिहारा भिर्मर्ष देभं स्वैरं पैशुनं मद्य पानं न सेवते यस्य सुखी सदैव ४ न संरंभेणारभते त्रिवर्गमाकारितः शंसतितत्वमेव नमा
त्रार्थेरोचयते विवादं नासूज्जितः कुप्यति चाप्यमूढः ५ . न योऽभ्यसूयत्यनुकंपते च न दुर्बलः प्रातिभाव्यं करोति नात्याह किंचित
क्षमते विवादं सर्वत्र ता दृग्लभते प्रशंसां ६ यो नोद्धतं कुरुते जातु वेषं न पौरुषेणापि विकत्थते न्यान् न मूर्छितः कटुकान्याह किंचित्
प्रियं सदा तं कुरुते जनोहि ७ नवैरमुद्दीपयति प्रशांतं न दर्पमारोहति नास्तमेति न दुर्गतोस्मीति करोत्यकार्यं तमार्यशीलं परमाहुरार्याः
८

प्राप्तः तत्समभावः आतिभाव्यं विरोधं अत्याह अतिक्रम्यप्रब्रवीति १०९ ॥ ७ ॥ ४ ॥ रामा०
६०

समयान्समाचारान्देवान्नबुभूषते ऐश्वर्यं प्राप्तुमिच्छति परावरज्ञः उत्तमाधमविवेकवान् १० दंभं परवंचनेच्छा पापधर्मानुष्ठानं मोहं अनात्मन्यात्मबुद्धिं मत्सरं द्वेषं

न स्वे सुखे वै कुरुते प्रहर्षं नान्यस्य दुःखे भवति प्रहृष्टः दत्त्वा न पश्चात्कुरुते न तापं स कथ्यते सत्पुरुषार्यशीलः ९ देशाचारान्समयान्
जातिधर्माननुबुभूषते यः स परावरज्ञः स यत्र तत्रापि गतः सदैव महाजनस्याधिपत्यं करोति १० दंभं मोहं मत्सरं पापकृत्यं राजद्विष्टं पैशुनं
पूगवैरं मत्तोन्मत्तैर्दुर्जनैश्चापि वादं यः प्रज्ञावान्वर्जयेत्स प्रधानः ११ दानं होमं दैवतं मंगलानि प्रायश्चित्तान्विविधाँल्लोकवादा
न् एतानि यः कुरुते नैत्यकानि तस्योत्थानं देवता राधयंति १२ समैर्विवाहं कुरुते न हीनैः प्राप्तैः सख्यं व्यवहारं कथां च गुणैर्वि
शिष्टांश्च पुरो दधाति विपश्चितस्तस्य नयाः सुनीताः १३ मितं भुंक्ते संविभज्याश्रितेभ्यो मितं स्वपित्यमितं कर्म कृत्वा ददात्यमित्रे
ष्वपि याचितः संस्तमात्मवंतं प्रजहत्यनर्थाः १४ चिकीर्षितं विप्रकृतं च यस्य नान्ये जनाः कर्म जानंति किंचित् मंत्रे गुप्ते सम्य
गनुष्ठिते च नाल्पोऽप्यस्य च्यवते कश्चिदर्थः १५ यः सर्वभूतप्रशमे निविष्टः सत्यो मृदुर्मानकृच्छुद्धभावः अतीव संज्ञायते ज्ञातिम
ध्ये महामणिर्जात्य इव प्रसन्नः १६

पापकृत्यं पापक्रियां अभिचारादिरूपां पूगवैरं बहुभिः सहैव वैरं १४ जात्यः अभिजातः उत्तमे आकरे जातः १५ ॥ ॥ ॥ ॥

उ० ६१

आत्मनात्मपत्रपते येरेरज्ञातेपिसत्यलीकेस्वयमेवलज्जते १६ तर्कणीयशंका: १८ विदुरवाक्येदह्यमानस्यचिंताग्निनेतिशेषः धर्मार्थयोःकुशलःमोक्ष

यश्चात्मा[ना१] पत्रपतेभृशंनरः ससर्वलोकस्यगुरुर्भवत्युत अनंततेजाः सुमनाः समाहितः स्वतेजसासूर्यइवावभासते १६ वनेजाताः
शापदग्धस्यराज्ञः पांडोःपुत्राःपंचपंचेंद्रकल्पाः त्वयैववालावर्द्धिताःशिक्षिताश्चतवादेशंपालयंतांविकेय १७ प्रदायैषामु
चितंतातराज्यंसुखीपुत्रैःसहितोमोदमानः नदेवानांनापिचमानुषाणांभविष्यसित्वंतर्कणीयोनरेंद्र १८ इत्युद्योगपर्वणिप्र
जागरे धृतराष्ट्रउवाच जाग्रतोदह्यमानस्ययत्कार्यमनुपश्यसि तद्ब्रूहित्वंहिनस्तातधर्मार्थकुशलोह्यसि १ त्वंमांयथावद्वि
दुरप्रशाधिप्रज्ञापूर्वंसर्वमजातशत्रोः यन्मन्यसेपथ्यमदीनसत्वंश्रेयस्करंब्रूहितद्वैकुरूणां २ पापाशंकीपापमेवानुपश्यन्पृ
च्छामित्वांव्याकुलेनात्मनाहं कवेतन्मेब्रूहिसर्वंयथावन्मनीषितंसर्वमजातशत्रोः ३ विदुरउ० शुभंवायदिवापापंद्वेष्यंवायदि
वाप्रियं अपृष्टस्तस्यतद्ब्रूयाद्यस्यनेच्छेत्पराभवं ४ यस्मात्वक्ष्यामितेराजन्हितंयस्मात्कुरूनपि वचःश्रेयस्करंधर्म्यंब्रुवतस्तन्निबो
धमे ५ ॥

सवक्तुमनधिकारात्तद्वयोरेवग्रहः १ अजातशत्रोःपथ्यंकुरूणांचश्रेयस्करं २ पापाशंकीमाविदुःखादुद्विजन् पापंस्वकृतपूर्वापराधंपश्यन्। कवेहेसर्वज्ञ ३ ४ ५ गम० ६१

मिथ्योपेतानि कपटद्यूतादीनि अनुपायैः असदुपायैः प्रसदुपायैः प्रयुक्तानि दुःखफलानीत्यर्थः ७ अनुबंधान् प्रयोजनानि संप्रधार्य निश्चित्य ८ विपाकः। फलसिद्धाव
पि परिपाकः उत्थानं उद्यमं वा न वेति सिद्धिपक्षे कुर्वीत नान्यथेत्यर्थः ९ प्रमाणानि स्वपद्वारं स्थानादीनि सर्वदा विचार्याणीत्यर्थः स्थाने दुर्गादि दंडे सेनायां १० एतानि

मिथ्योपेतानि कर्माणि सिध्येयुर्यानि भारत अनुपायप्रयुक्तानि मा स्म तेषु मनः कृथाः ६ तथैव योगविहितं यत्तु कर्म न सिध्यति उपा
यपुक्तं मेधावी न तत्र ग्लपयेन्मनः ७ अनुबंधानपेक्षेत सानुबंधेषु कर्मसु संप्रधार्य च कुर्वीत न वेगेन समाचरेत् ८ अनुबंधं च संप्रे
क्ष्य विपाकं चैव कर्मणां उत्थानमात्मनश्चैव धीरः कुर्वीत वा न वा ९ यः प्रमाणं न जानाति स्थाने वृद्धौ तथा क्षये कोषे जनपदे दं
डे न स राज्येवतिष्ठते १० यस्त्वेतानि प्रमाणानि यथोक्तान्यनुपश्यति युक्तो धर्मार्थयोर्ज्ञाने स राज्यमधिगच्छति ११ न राज्यं प्राप्तमित्ये
व वर्तितव्यमसांप्रतं श्रियं ह्यविनयो हंति जरा रूपमिवोत्तमं १२ भक्ष्योत्तमप्रतिच्छन्नं मत्स्यो बडिशमायसं लोभाभिपाती ग्रसते ना
नुबंधमवेक्षते १३ यच्छक्यं ग्रसितुं ग्रस्यं ग्रस्तं परिणमेच्च यत् हितं च परिणामे यत्तदाद्यं भूतिमिच्छता १४ ॥ ॥ ॥

स्थानादिज्ञापकानि प्रमाणानि लेख्यादीनि ११ असांप्रतं अयुक्तं यथा स्यात्तथा न वर्तितव्यं १२ भक्ष्येति मुखे मिष्टं अंते असुखदं कर्म न कर्तव्यमित्यर्थः अनुबंधं पश्चाद्बंधनं
१३ आद्यं भक्षणीयं १४

अंगारकारकोहिमूलतउत्कृत्यकाष्ठंवहति अंगारदंगालः १९ अनारभ्याप्रबलैःसहवैरादयः आगताः कदाचिदप्यप्राप्ताः २१ लघुमूलान्अल्पोपायान् २२

वनस्पतेरपक्वानिफलानिप्रचिनोतियः नसप्राप्नोतिरसंतेभ्योवीजंचास्यविनश्यति १५ यस्तुपक्वमुपादत्तेकालेपरिणतंफलं फला
द्रसंसलभतेवीजाच्चैवफलंपुनः १६ यथामधुसमादत्तेरक्षन्पुष्पाणिषट्पदः तद्वदर्थान्मनुष्येभ्यआदद्यादविहिंसया १७
पुष्पंफलेविविचिन्वीतमूलच्छेदंनकारयेत् मालाकारइवारामेनयथांगारकारकः १८ किंनुमेस्यादिदंकृत्वाकिंनुमेस्यादकुर्वतः
इतिकर्माणिसंचिन्त्यकुर्याद्वापुरुषोनवा १९ अनारभ्याभवंत्यर्थाः केचिन्नित्यंतथागताः कृतःपुरुषकारोहिभवेद्येषुनिरर्थकः २०
प्रसादोनिःफलोयस्यक्रोधश्चापिनिरर्थकः नतंभर्तारमिच्छंतिषंढंपतिमिवस्त्रियः २१ कांश्चिदर्थान्नरःप्राज्ञोलघुमूलान्महाफ
लान् क्षिप्रमारभतेकर्तुंनविघ्नयतिताहृशान् २२ ऋजुःपश्यतियःसर्वंचक्षुषानुपिवन्निव आसीनमपितूष्णीकमनुरज्यंतितं
प्रजाः २३ सपुष्पितःस्यादफलःफलितस्याद्दुरारुहः अपक्वःपक्वसंकाशोनतुशीर्येतकर्हिचित् २४ ॥ ॥ ॥

चक्षुषाप्रीतिमयेन २३ सपुष्पितः वाचाचक्षुषानुग्रहंदर्शयन्नपिअफलःस्यात्भृत्यंधनेननवर्धयेत् सफलोपिसन्दुरारुहःमन्यवशेनभवेत् अपक्वइतिअंतर्व
लहीनोपिवलवत्तांवहिःप्रकाशयेदेवेत्यर्थः २४ ॥

कर्मणादानेनलोकंभ्रमस्वर्गं २६ अनयेस्थितः अनीतिमान् २८ प्रतिसंवेष्टतेबहुफलंनप्रमच्छतीत्यर्थः ३१ नजहातिश्रियं ३२ सुव्याहृ

चक्षुषामनसावाचाकर्मणाचचतुर्विधं प्रसादयतियोलोकंतंलोकोनुप्रसीदति २५ यस्मात्त्रस्यंतिभूतानिमृगव्याधान्मृगा
इव सागरांतामपिमहींलब्ध्वासपरिहीयते २६ पितृपैतामहंराज्यंप्राप्तवान्स्वेनकर्मणा वायुरभ्रमिवासाद्यभ्रंशयत्यनयेस्थितः
२७ धर्ममाचरतोराज्ञःसद्भिश्चरितमादितः वसुधावसुसंपूर्णावर्धतेभूतिवर्द्धिनी २८ अथसंत्यजतोधर्ममधर्मंचानुतिष्ठतः प्रति
संवेष्टतेभूमिरग्नौचर्माहितंयथा २९ यएवयत्नःक्रियतेपरराष्ट्रविमर्दने सएवयत्नःकर्तव्यःस्वराष्ट्रपरिपालने ३० धर्मेणराज्यं
विंदेतधर्मेणपरिपालयेत् धर्ममूलांश्रियंप्राप्यनजहातिनहीयते ३१ अप्युन्मत्तात्प्रलपतोबालाच्चपरिजल्पतः सर्वतःसारमाद
द्यादश्मभ्यइवकांचनं ३२ सुव्याहृतानिसूक्तानिसुकृतानिततस्ततः संचिन्वन्धीरआसीतशिलाहारीशिलंयथा ३३ ॥

१।३

तानिर्यंडिसवचनानिसूक्तानिशोभनतयाउक्तानिमातृपितृगुर्वादीनिसुकृतानितद्रूपष्टंकर्माणि शिलंकणशःशाधर्जनंउंछःकणशआदानंकणि
शाधर्जनंशिलमितियादवःत्वमपिअस्मदादिवाक्यसारंगृह्णीष्वेतिभावः ३३

उ० गंधेनेतिपंडवबलंज्ञातुंचारान्नियुंक्तेतिभावः ३४ भूपां समितिण्लोकत्र्यतात्पर्यपांड्वान्प्रतित्वमानस्त्रीभवितव्यंतेनबलाधिष्ठात्रीदेवता
६३ इंद्रस्त्वत्वामनुगृहीष्यतीति ३७ एतद्वयंत्रिभिः महालोचनीयं समंच संरक्ष्यमित्याह पर्जन्येतित्रिभिः ३८ योगेनत्र्यभ्यासेनमंत्रपाठदर्शनेन

गंधेनगावःपश्यंतिवेदैःपश्यंतिब्राह्मणाः चारैःपश्यंतिराजानश्चक्षुर्भ्यामितरेजनाः ३४ भूपांसंत्यमंतेक्लेशंपागोर्भवतिदुर्दुहा
अपवास्युदुहाराजन्नैवर्ताविंतुदंत्यपि ३५ यदतप्तंप्रणामंतिनतत्संतापयंत्यपि यच्चस्वयंनतंदारुनचसंतापयंत्यपि ३६ एत
योपमयाधीरःसन्नमेतबलीयसे इंद्रायसप्रणामंतेनमतेयोबलीयसे ३७ पर्जन्यनाथाःपशवोराजानोमंत्रिबांधवाः पत
योबांधवाःस्त्रीणांब्राह्मणावेदबांधवाः ३८ सत्येनरक्ष्यतेधर्मोविद्यायोगेनरक्ष्यते मृजयारक्ष्यतेरूपंकुलंवृत्तेनरक्ष्यते ३९
मानेनरक्ष्यतेधान्यमश्वान्रक्ष्यत्यनुक्रमः अभीक्ष्णदर्शनंगाश्चस्त्रियोरक्ष्याःकुचेलतः ४० नकुलंवृत्तहीनस्यप्रमाणमिति
तिमेमतिः अंत्येष्वपिहिजातानांवृत्तमेवविशिष्यते ४१ यईर्ष्युःपरवित्तेषुरूपेवीर्येकुलान्वये सुखसौभाग्यसत्कारेतस्यव्याधि
रनंतकः ४२ अकार्यकरणाद्भीतःकार्याणांचविवर्जनात् अकालेमंत्रभेदाच्चयेनमाद्येन्नतंतत्पिबेत् ४३ ॥ ॥ ॥

३९ अनुक्रमःव्यायामशिक्षादि ४० प्रमाणंधर्मस्यकारणं ४१ नकुलमितिद्वयोर्वृत्तमात्रपर्ईर्ष्यास्यज्येतिभावः ४२ अकालेइष्टसिद्धेःप्राक्भीतः राम०
स्यात् येनमाद्येत् लोभादिनातन्नपिबेत्नाश्रयेत् ४३ ॥ ६३

अभिजनः सहायः तवतु मयं दमस्वनास्तीत्यर्थः ४४ असंतइतिसार्धश्लोकोवाक्यं सद्भिरर्थिताः असंतस्तत्कार्यमध्यमप्यकृत्वा असंतमितिख्यातमप्यात्मानं सं
तममन्यंतइतितदर्थः किंचिदर्पितस्यकार्यं यावत्तस्तुष्टुनकृतंतावदेवमन्यंतइतियोजना ४५ गतिरितिपांडवास्त्वत्वांउपकरिष्यंतिनतुत्वंतानितिभावः ४६ जितेति

विद्यामदोधनमदस्तृतीयोभिजनोमदः मदाएतेवलिप्तानामेतएवसतांदमाः ४४ असंतोभ्यर्थिताः सद्भिः क्वचित्कार्यैकदाचन
मन्यंतेसंतमात्मानमसंतमपिविश्रुतं ४५ गतिरात्मवतांसंतः संतएवसतांगतिः असतांचगतिःसंतोनत्वसंतःसतांगतिः ४६ जि
तासभावस्त्रवतामिष्टाशागोमताजिता अध्वाजितोयानवतासर्वंशीलवताजितं ४७ शीलंप्रधानंपुरुषेतद्यस्येहप्रणश्यति नतस्य
जीवितेनार्थोनधनेननबंधुभिः ४८ आढ्यानांमांसपरमंमध्यानांगोरसोत्तरं तैलोत्तरंदरिद्राणांभोजनंभरतर्षभ ४९ संपन्नतरमे
वान्नंदरिद्राभुंजतेसदा क्षुत्स्वादुतांजनयतिसाचाढ्येषुसुदुर्लभा ५० प्रायेणश्रीमतांलोकेभोक्तुंशक्तिर्नविद्यते जीर्यंत्यपिहि
काष्ठानिदरिद्राणांमहीपते ५१ अवृत्तिर्भयमंत्यानांमध्यानांमरणाद्भयं उत्तमानांतुमर्त्यानामवमानात्परंभयं ५२ ऐश्वर्यमदपा
पिष्टामदाःपानमदादयः ऐश्वर्यमदमत्तोहिनापतित्वाविबुध्यते ५३

शीलंसंरक्ष्यंत्वयेतिहृद्योर्थः ४८ आढ्यानामितित्रयस्यशीलवतस्तेदारिद्र्यप्राप्तिरपिश्रेयइतिभावः ४९ संपन्नमिष्टं ५० ५१ शीलाभावेसमस्त्रवमा
नोमहान्क्लेशइत्याह अवृत्तीति ५२ ऐश्वर्यमदः पापिष्ठोनिंदिततमोयेभ्यः तेपानमदादयोमदान् ५३ ॥ ० ॥ ० ॥

रा० इंद्रियार्थेषुशब्दादिषु ग्रहैःसूर्यादिभिः आक्रमोऽन्नतापनं ५४ पंचवर्गःश्रोत्रादिगणः ५५ त्वमैश्वर्यमभोजितेंद्रियस्यावश्यंआपदंप्राप्स्यसीतित्रपस्यभावः ५६
६४ आत्मानंमनः अमात्यान्पुत्रादीन्द्वेष्यरूपेणाशत्रुवत्मनएवमयमंजेत अंततोमात्यादीन्विजिगीषतेमोघंनिष्फलं ५७ त्वंत्वजितमनस्कृतयापुत्रादिवशोनलक्ष्मी

इंद्रियैरिंद्रियार्थेषुवर्त्तमानैरनिग्रहैः तैरयंतापत्तेलोकोनक्षत्राणिग्रहैरिव ५४ योजितःपंचवर्गेणासहजेनात्मकर्षिणा आप
दस्तस्यवर्धंतेशुक्लपक्षइवोडुराट् ५५ अभिजित्ययथाऽऽत्मानममात्यान्विजिगीषते अमित्रांवाजितामात्यःसोवशःपरिहीयते ५६
आत्मानमेवप्रथमंद्वेष्यरूपेणयोजयेत ततोमात्यानमित्रांश्चनमोघंविजिगीषते ५७ वश्येंद्रियंजितात्मानंधृतदंडंविकारिषु परीक्ष्यका
रिणंधीरमत्यंतंश्रीर्निषेवते ५८ रथःशरीरंपुरुषस्यराजन्नात्मानियंतेंद्रियाण्यस्यचाश्वाः तैरप्रमत्तःकुशलैःसदश्वैर्दांतैःसुखंयातिरथी
वधीरः ५९ एतान्यनिगृह्णीतानिव्यापादयितुमप्यलं अविधेयाइवादांताहयाःपथिकुसारथिं ६० अनर्थमर्थतःपश्यन्नर्थंचैवाप्य
नर्थतः इंद्रियैरजितैर्बालःसुदुःखंमन्यतेसुखं ६१ धर्मार्थौयःपरित्यज्यस्यादिंद्रियवशानुगः श्रीप्राणधनदारेभ्यःक्षिप्रंसपरिहीय
ते ६२ अर्थानामीश्वरोयस्यादिंद्रियाणामनीश्वरः इंद्रियाणामनैश्वर्यादैश्वर्याद्भ्रश्यतेहिसः ६३ ॥ ॥ ॥ राम ॥

योग्यइतित्रपाणांभावः स्तदेवरथिरथादिरूपकल्पनयाआहरथइति ५९ व्यापादयितुंनाशयितुंअविधेयाःअवशाः ६० अर्थतःअर्थहेतोःअनर्थतःअना
यतः ६१ इंद्रियाणांचवशइच्छातदनुसारीइंद्रियवशानुगः ६३ ॥ राम०
६४

कृत्स्नस्योपदेशस्य फलमाह आत्मनेत्यर्धेन आत्मना बुध्या आत्मानं प्रत्यक्चैतन्यरूपं अन्विच्छेत् तत्रोपायमाह मनसः संकल्पात्मकस्य बुद्धेश्च तन्मूलभू
तायाः इंद्रियाणां च निग्रहेत्यर्थः ६४ अत्र ननु महापांतरापेक्षेत्याहात्मेति धीजयस्य पुरुषार्थ इत्यर्थः स एव धीरेव जीवस्य बंधुः रिपुश्चाद्वावपि मोहजा

कृषा २

आत्मनात्मानमन्विच्छेन्मनो बुद्धीन्द्रियैर्यतैः आत्मा ह्येवात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ६४ बंधुरात्मात्मनस्तस्य ये
नैवात्मात्मना जितः स एव निपतो बंधुः स एवानिपतो रिपुः ६५ क्षुद्राक्षेणेव जालेन [illegible] वपिहितावुरू कामक्रोधौ
जन्क्रोधश्चौ तौ प्रज्ञानं विलुंपतः ६६ समवेक्ष्येह धर्मार्थौ संभारान्नुपाधिगच्छति सैवं संभृतसंभारः सततं सुखमेधते

६७ ६७ ६७

लपिहितौ झषौ मीनौ गुरू महान्तौ तत्र द्वितीयो न्यस्य जातिस्वभावाच्छत्रुरपि जालच्छेदार्थं मित्रत्वमापन्नो बंधुरपि भवति एवं धीश्चिदात्मनः संसारप्रदत्वाच्छत्रु
रपि मोहच्छेदार्थं तस्य मित्रमपि भवतीति भावः ६५ क्षुद्राक्षेणा सूक्ष्मछिद्रेणापह्वाउत्तरान्वयेवापमर्दः कामक्रोधयोरावरकं प्रज्ञानं तौ नाशयतः जालमिव महा
मीनावित्यर्थः ६६ समवेक्ष्य अनुरुध्य संभारान् जपसाधनानि ६७

उ० आभ्यंतरान्क्रोधादीन् मनोमयान्मनसो विकारभूतान् तथा श्रुतिः मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोतीति ६८ राज्ञानो शावशाद्यः राज्यविभ्रमैः ऐश्वर्यविला
६५ सैः स्वकर्मभिः सीताहरणादिभिः ७० पंचइंद्रियाणि पंचप्रयोजनानि शब्दश्रवणादीनि येषां तान् उत्पततः उत्पथेन गच्छतः त्वं तु अजितचित्तत्वात् दुःसंगाद्याप

यः पंचाभ्यंतरान्शत्रूनविजित्य मनोमयान् जिगीषति रिपूनन्यान्रिपवोभिभवंति तं ६८ दृश्यंते हि महात्मानो बध्यमानाः स्वकर्म
भिः इंद्रियाणामनीशित्वाद्राजानो राज्यविभ्रमैः ६९ असंत्यागात्पापकृतामपापांस्तुल्यो दंडः स्पृशते मिश्रभावात् शुष्के
णार्द्रं दह्यते मिश्रभावात्तस्मात्पापैः सह संधिं न कुर्यात् ७० निजानुत्पततः शत्रून्पंच पंचप्रयोजनान् यो मोहान्न निगृह्णा
ति तमापद्ग्रसते नरं ७१ अनसूयार्जवं शौचं संतोषः प्रियवादिता दमः सत्यमनायासो न भवंति दुरात्मनां ७२ आत्मज्ञान
मनायासस्तितिक्षा धर्मनित्यता वाक्चैव गुप्ता दानं च नैतान्यंत्येषु भारत ७३ आक्रोशपरिवादाभ्यां विहिंसंत्यबुधा बुधान्
वक्ता पापमुपादत्ते क्षममाणो विमुच्यते ७४ हिंसा बलमसाधूनां राज्ञां दंडविधिर्बलं शुश्रूषा तु बलं स्त्रीणां क्षमा गुणवतां
बलं ७५

दुःखितोसीति भावः ७२ अनायासः अचांचल्यं तितिक्षा द्वंद्वसहनशीलता वाक्गुप्ता असंबद्धप्रलापाद्रक्षिता अंत्येषु नीचेषु त्वत्पुत्रेषु आर्जवादिकं गुप्तवाक्त्वं च रान०
नास्तीति तेऽप्यज्ञाः ७३ आक्रोशो रूक्षभाषणं परिवादो निंदा तयोर्वक्ता त्वत्सुतः हिंस्रत्वेनासौ जयभाक् ७५ ॥ ॥ ॥ ॥ ६५

वाक्संयमेनेनियतंवचनं विचित्रंचमत्कारयुक्तं ७७ बीभत्संनिंदितंमनोवसंरोहति ७८ कर्णीकर्णाकृतिफलकोबाणः वालीकः नलिकायामक्षिप्तोबाणः

वाक्संयमोहिनृपतेसुदुष्करतमोमतः अर्थवच्चविचित्रंचनशक्यंबहुभाषितुं ७६ अभ्यावहतिकल्याणंविविधंवाक्सुभा
षिता सैवदुर्भाषिताराजन्ननर्थायोपपद्यते ७७ रोहतेसायकैर्विद्धंवनंपरशुनाहतं वाचादुरुक्तंबीभत्संनसंरोहतिवाक्क्षतं
७८ कर्णिनालीकनाराचान्निर्हरंतिशरीरतः वाक्शल्यस्तुननिर्हर्तुंशक्योहृदिशयोहिसः ७९ वाक्सायकावदनान्निः
पतंतियैराहतःशोचतिरात्र्यहानि परस्यनामर्मसुतेपतंतितान्पंडितोनावसृजेत्परेभ्यः ८० यस्मैदेवाःप्रयच्छंतिपुरु
षायपराभवं बुद्धिंतस्यापकर्षंतिसोवाचीनानिपश्यति ८१ बुद्धौकलुषभूतायांविनाशेप्रत्युपस्थिते अनयोनयसं
काशोहृदयान्नापसर्पति ८२ सेयंबुद्धिःपरीतातेपुत्राणांभरतर्षभ पांडवानांविरोधेननचैतानवबुध्यसे ८३ राजाल
क्षणसंपन्नस्त्रैलोक्यस्यापियोभवेत् शिष्यस्तेशासितासोस्तुधृतराष्ट्रयुधिष्ठिरः ८४

निर्हरंतिनिःसारयंति ७९ नामर्मसुकिंतुमर्मस्वेव सभायांद्रौपदींप्रतिदुर्वचनंवदतांत्वत्पुत्राणामपराधःक्षंतुमयोग्योस्तीतिभावः ८० अवाचीनानिनी
चकर्माणि ८१ शिष्यस्त्वदाज्ञाकारीशासितापृथिव्याः ८४ ॥

उ० भागधेयमात्रराज्यांशेपुरस्कृतःमूर्धाभिषिक्तस्यपांडोःपुत्रत्वात् ९ अतएवाहतत्सांधस्यतवपुत्रास्तेनराज्याहाइत्यर्थः २५ अनुक्रोशात्दयालुत्वात्आनृशं
६६

अतीवसर्वान्पुत्रांस्तेभागधेयपुरस्कृतः तेजसाभिजात्याचैवयुक्तोधर्मार्थतत्त्ववित् २५ अनुक्रोशादानृशंस्याद्योसौधर्मभृतांवरः गौरवात्तवराजेंद्रबहून्क्लेशांस्तितिक्षति २६ इत्युद्योगेपर्वणिप्रजागरे धृतराष्ट्र उ० ब्रूहिभूयोमहाबुद्धेधर्मार्थसहितंवचः शृण्वतोनास्तिमेतृप्तिर्विचित्राणीहभाषसे १ विदुर उ० सर्वतीर्थेषुवास्नानंसर्वभूतेषुचार्जवं उभेत्वेतेसमेस्यातामार्जवंवाविशिष्यते २ आर्जवंप्रतिपद्यस्वपुत्रेषुसततंविभो इहकीर्तिपरांप्राप्यप्रेत्यस्वर्गमवाप्स्यसि ३ यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्यपुण्यालोकेप्रगीयते तावत्सपुरुषव्याघ्रस्वर्गलोकेमहीयते ४ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं विरोचनस्यसंवादंकेशिन्यर्थेसुधन्वना ५ स्वयंवरेस्थिताकन्याकेशिनीनामनामतः रूपेणाप्रतिमाराजन्विशिष्टपतिकाम्यया ६ विरोचनोथदैतेयस्तदातत्राजगामह प्राप्तुमिच्छंस्ततस्तत्रदैत्येंद्रंप्राहकेशिनी ७ केशिन्युवाच किंब्राह्मणाःस्विच्छ्रेयांसोदितिजाःस्विद्विरोचन अथकेनस्मपर्यंकंसुधन्वानाधिरोहति ८

स्यात् अत्रौपाख्यानविदुरवाक्ये ब्रूहि आर्जवंअवैषम्यं २ सुधन्वाब्राह्मणाःपर्यंकंअधिरोहत्येवत्वंतुनीचोदैत्यःसन्किमर्थंतत्रत्यागंकरोषीति भावः ८ राम०
६६

९ इहस्थानेउपस्थानेमामुपस्थाहंवांदेश्यन्नाखलेगौ अहंपश्येयं १० विरोचनेनसौवर्णपीठमयासहउपवेश्यतामितिप्रार्थितः सुधन्वाउवाच अन्वालभे
स्पृशामिवहेप्राह्लादेएकत्वंत्वयासहसाम्यंउपसन्नःस्वोतमेवदहंगछेयमितिशेषः नतुत्वयासहएकासने आसेउपविशामि १४ फलकंकाष्टपीठंकू

विरोचनउवाच प्राजापत्याह्यवैश्रेष्टावयंकेशिनिसत्तमाः अस्माकंखल्विमेलोकाः केदेवाः केद्विजातयः ९ केशिन्यु०
इहैवावांप्रतीक्षावउपस्थानेविरोचन सुधन्वाप्रातरागंतापश्येयंवांसमागतौ १० विरोचन उ० तथाभद्रेकरिष्यामियथात्वंभी
रुभाषसे सुधन्वानंचमांचैवप्रातर्द्रष्टासिसंगतौ ११ विदुरउवाच अतीतायांचशर्वर्यामुदितेसूर्यमंडले अथाजगामतंदेशं
सुधन्वाराजसत्तम १२ विरोचनोयत्रविभोकेशिन्यासहितःस्थितः समागतंद्विजंदृष्ट्वाकेशिनीभरतर्षभ प्रत्युत्थायासनंतस्
मैपाद्यमर्घ्यंददौपुनः १३ सुधन्वोवाच अन्वालभेहिरण्मयंप्राह्लादेतेवरासनं एकत्वमुपसंपन्नोनत्वासेहंत्वयासह १४
विरोचनउ० तवार्हतेतुफलकंकूर्चंवाप्यथवाबृषी सुधन्वन्नत्वमर्होसिमयासहसमासनं १५ सुधन्वोवाच पिताहितेसमा
सीनमुपासीतैवमामधः बालःसुखैधितोगेहेनत्वंकिंचनबुध्यसे १६ विरोचनउ० हिरण्यंचगवाश्वंचयद्वित्तमसुरेषुनः
सुधन्वन्विपणेतेनप्रश्नंपृच्छावयेविदुः १७ सुधन्वोवाच हिरण्यंचगवाश्वंचतवैवास्तुविरोचन प्राणयोस्तुपणंकृत्वा
प्रश्नंपृच्छावयेविदुः १८ विरोचनउ० आवांकुत्रगमिष्यावप्राणयो
र्वेबृषीवर्जितदर्भमयंपीठंवातवअर्हतेयोग्यंभवति १५ उपासीतसेवते अधःस्थित्वेतिशेषः १६ प्रश्नंआवयोःकःश्रेष्ठइतिप्रश्नंयेविदुस्तान्पृच्छाव १८

११ सहनचरितंवैरात् १४ पीवरीपुष्पकृतामधुपर्कार्थंउपकल्पिताः १५ पणिष्यति मस्त्रनिर्णयेनैवतत्त्राप्नमितिभावः १८ दुर्विवक्तादुष्टविवेककर्त्ता

ननुदेवेष्वहंस्थातानमनुष्येषुकर्हिचित् १९ सुधन्वोवाच पितरंतेगमिष्यावःप्राणयोर्विपणेकृते पुत्रस्यापिसहेतोर्हिप्र
ह्लादोनानृतंवदेत् २० विदुरउ० एवंकृतपणौक्रुद्धौतत्राभिजग्मतुस्तदाविरोचनसुधन्वानौप्रह्लादोयत्रतिष्ठति २१ प्र
ह्लादउ० इमौतौसंप्रदृश्येतेयाभ्यांनचरितंसह आशीविषाविवक्रुद्धावेककर्माविहागतौ २२ किंवैसहैवंचरथोनपु
राचरथःसह विरोचनैतत्पृच्छामिकिंतेसख्यंसुधन्वना २३ विरोचनउ० नमेसुधन्वनासख्यंप्राणयोर्विपणावहे प्रह्लादत
त्वांपृच्छामिमाप्रश्नमनृतंवद २४ प्रह्लादउ० उदकंमधुपर्कंवाप्यानयंतुसुधन्वने ब्रह्मन्नभ्यर्चनीयोसिश्वेतागौःपीवरीकृ
ता २५ सुधन्वोवाच उदकंमधुपर्कंचपथिसर्वमर्पितंमम प्रह्लादत्वंतुमेतथ्यंप्रश्नंप्रब्रूहिपृच्छतः २६ किंब्राह्मणाःस्विच्छ्रेया
सउताहोस्विद्विरोचनः प्रह्लादउ० पुत्रएकोममब्रह्मंस्त्वंचसाक्षादिहास्थितः तयोर्विवदतोःप्रश्नंकथमस्मद्विधोवदेत् ॥
सुधन्वोवाच गांप्रदद्यास्त्वौरसायपद्वान्यत्स्यात्प्रियंधनं द्वयोर्विवदतोस्तथ्यंवाच्यंचमतिमंस्त्वया २८ प्रह्लादउ० अथयो
नैवप्रब्रूयात्सत्यंवायदिवानृतं एतत्सुधन्वन्पृच्छामिदुर्विवक्तास्मकिंवसेत् २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अत्राप्यवक्तेत्यर्थः किंवसेत्किंदुःखंप्राप्नुयात् २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अधिविन्ना कृतसपत्नीका स्त्री तां रात्रिं वसेत् तद्वद्दुःखं प्राप्नुयात् ३० नगरे इति शरणागमं मनाः क्षुधार्त्तः शत्रुभिर्वेष्टितश्च यद्दुःखं लभते सः अ
नृतसाक्ष्यवक्ता भिलभेतेत्यर्थः ३१ पंच पूर्वजान् पश्वनृते आदिपञ्चपर्यमन्ते उक्ते सति हंति नाशयति परलोकात् च्यावयति एवमुत्तरत्र ३२ भूमितु

सुधन्वोवाच यां रात्रिमधिविन्ना स्त्री यां चैवाक्षपराजितः यां च भाराभितप्ताङ्गो दुर्विवक्ता स्म तां वसेत् ३०
नगरे प्रतिरुद्धः सन् बहिर्द्वारे बुभुक्षितः अमित्रान् भूयसः पश्येद्यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ३१
पंच पश्वनृते हंति दश हंति गवानृते शतमश्वानृते हंति सहस्रं पुरुषानृते ३२
हंति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् सर्वं भूम्यनृते हंति मा स्म भूम्यनृतं वदेः ३३
प्रह्लाद उवाच मत्तः श्रेयानङ्गिरा वै सुधन्वा त्वद्विरोचन माता स्य श्रेयसी मातुस्तस्मात्त्वं तेन वै जितः ३४
विरोचन सुधन्वायं प्राणानामीश्वरस्तव सुधन्वन् पुनरिच्छामि त्वया दत्तं विरोचनं ३५
सुधन्वोवाच यद्धर्ममवृणीथास्त्वं न कामादनृतं वदेः पुनर्ददामि ते पुत्रं तस्मात्प्रह्लाद दुर्लभं ३६
एष प्रह्लाद पुत्रस्ते मया दत्तो विरोचनः पादप्रक्षालनं कुर्यात्कुमार्याः संनिधौ मम ३७
विदुर उ० तस्माद्राजेन्द्र भूम्यर्थे नानृतं वक्तुमर्हसि मा गमः ससुतामात्यो नाशं पुत्रार्थमब्रुवन् १८ ॥ ॥ ॥

ल्याकेशिनी तदर्थे अनृतं भूम्यनृतं ३३ अंगिराः सुधन्वनः पिता त्वत्तस्त्वत्तः ३६ पादप्रक्षालनं हरिद्रपापादक्षावनं कुमार्याः केशिन्याः विवाहे हि दंप
त्योः परस्परं हरिद्रपापादक्षावनं कुर्वंतीति प्रसिद्धं असौ च भार्या केशिनी भवत्वित्यर्थः ३७ प्रकृते आख्यापिकोपयोगमाह तस्मादिति अब्रुवन् असत्य
मिति शेषः ३८

उ० ४२ सामुद्रिकं हस्तरेखादिपरीक्षकं वाणिजं चोरपूर्वं पूर्वं चोरः पश्चाद्वणिक्कृष्यतः तं कूटतुलावंतं वा शलाकधूर्त्तं शलाकया पाशादिना वा
६८ शकुनादिकमुक्त्वा योन्यान्वंचयति तं अरिं विपरीतं साक्ष्यभयात् मित्रं परीक्षकाणामविश्वासात् कुशीलवं कुत्सितं शीलं वाति अनुसरती
ति तं नर्त्तकी दासं विटो नानादिकं वा नवनुकूष्यत कारी शकुनिः कुशीलवा एव प्रमाणाः ४३ सत्कर्मद्वारा पितस्य साधुत्वं न मंतव्यमित्याह न

नेदेवादंडमादाय रक्षंति पशुपालवत् यंतु रक्षितुमिच्छंति बुध्या संविभजंति तं ३९ यथा यथा हि पुरुषः कल्याणे कुरुते मनः
तथा तथास्य सर्वार्थाः सिध्यंते नात्र संशयः ४० नैनं छंदांसि वृजिनात्तारयंति मायाविनं माययावर्त्तमानं नीडं शकुंताइ
वजातपक्षाश्छंदांस्येनं प्रजहत्यंतकाले ४१ मद्यपाने कलहं पूगवैरं भार्यापत्योरंतरं ज्ञातिभेदं राजद्विष्टं स्त्रीपुंसयोर्विवा
दं वर्ज्यान्याहुर्यश्च पंथाः प्रदुष्टः ४२ सामुद्रिकं वाणिजं चौरपूर्वं शलाकधूर्त्तं च चिकित्सकं च अरिं च मित्रं च कुशीलवं
चनैतान् साक्ष्येत्वधिकुर्वीत सप्त ४३ मानाग्निहोत्रमुत मानमौनं मानेनाधीतमुत मानयज्ञः एतानि चत्वार्यभयंकरा
णि भयं प्रयच्छंत्ययथाकृतानि ४४ अगारदाही गरदः कुंडाशी सोमविक्रयी पर्वकारश्च सूची च मित्रध्रुक्पारदारिकः ४५
प

नेति मानः लोकेषु उत्कर्षः तदर्थान्यग्निहोत्रादीनि पदानीत्यर्थः मौनं ध्यानं ४४ कुंडाशी भगभक्षः जीवति भर्तुरिंडा राज्ञातः कुंडः ते ए०
न सोमविक्रयी प्रसिद्धः पर्वकारः शरकृत् आयुधमात्रकर्त्तेत्यर्थः सूची सूचको नक्षत्रादीनां परदोषाणां च ज्योतिषिकः पिशुनो वा ४५ ॥ ६८

काकः काकवत्तक्ष्मोद्वर्षेनेनदुःखितस्यापिदुःखप्रदः नास्तिकः परलोकादिद्वेषी ४६ स्तुवमग्रहणाः राजकीयवृत्तिवलेन सर्वेभ्योवणिग्भ्यः स्तुवेणाधान्या
दिकमादत्तेखोचीग्राहकइतिभाषायांप्रसिद्धः ग्रामपुरोहितइत्यन्ये व्रात्यः अतीतोपनयनकालः पतितसावित्रीकोर्वैकीनाशः कर्षकः आत्मवानसमर्थोपि
परक्षेत्तुक्तोहिंस्यात् एतेषांपंचद्वयंतन्तुत्रेषुदृष्टं ४७ त्योगोल्कपातगण्ड्वालयाज्जातरूपंरूपवद्वस्तुस्यापतेधकोरेसतिभद्रोवृषः धर्मइतियावत्त्वृत्ते

स्वर्णहारीहुतत्यागीचपश्वस्याप्यनयोद्विजः अतितीक्ष्णश्चकाकश्चनास्तिकोवेदनिंदकः ४६ सुवप्रग्रहणोव्रात्यःकीनाश
स्त्वार्थवानपि रक्षेत्तुकश्चयोहिंस्यात्सर्वेब्रह्महभिःसमाः ४७ त्वरोल्कपातापतेजातरूपंवृत्तेनभद्रोव्यवहारेणसाधुः शूरोभ
येष्वर्थकृच्छ्रेषुधीरः कृच्छ्रास्वापत्सुसुहृदश्चारयश्च ४८ जरारूपंहरतिहिधैर्यमाशामृत्युःप्राणान्धर्मचर्यामसूया क्रोधः
श्रियंशीलमनार्यसेवाह्रियंकामःसर्वमेवाभिमानः ४९ श्रीर्मंगलात्प्रभवतिप्रागल्भ्यात्संप्रवर्द्धते दाक्ष्यात्तुकुरुतेमूलंसंय
मात्प्रतितिष्ठति ५०

नशीलेनसोस्तिनास्तीतिज्ञायते व्यवहारेणअहिंसादिप्रधानेनकृच्छ्रेषुदुर्भिक्षादिसंकटेषुत्वमृत्रेषुधर्मःसाधुत्वंचनास्तीत्यर्थः ४८ ज्ञेरतित्वत्तुत्रेभि
मानदोषोस्ति ४९ श्रीरितिदाक्ष्यंशीघ्रकारित्वंत्वपिसंयमाभावान्न्तः श्रीःस्थास्यति ५० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

उ० अष्टाविति राज्ञा पुरस्कृतं पुरुषं प्रज्ञादयो हठादनुसरंतीति श्लोकद्वयार्थः ५१ एष गुणो राजसत्कारः विभाति भासयति कर्णादिषु सत्कृतेषु आगंतुका
६९ एते गुणाः संति न स्वाभाविकाः अतो नैनोपयोक्ष्यंत इति भावः ५२ इमानि वक्ष्यमाणानि अन्ववेतानि नित्यसंबद्धानि अनुयांति पलेन भजंति ५३ त

अष्टौ गुणाः पुरुषं दीपयंति प्रज्ञा च कौल्यं च दमः श्रुतं च पराक्रमश्चाबहुभाषिता च दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च ५१ एतान्गु
णांस्तात महानुभावानेको गुणः संश्रयते प्रसह्य राजा यदा सत्कुरुते मनुष्यं सर्वान्गुणानेष गुणो विभाति ५२ अष्टौ नृपेमानि म
नुष्यलोके स्वर्गस्य लोकस्य निदर्शनानि चत्वार्येषामन्ववेतानि सद्भिश्चत्वारि चैषामनुयांति संतः ५३ यज्ञो दानमध्ययनं तप
श्च चत्वार्येतान्यन्ववेतानि सद्भिः दमः सत्यमार्जवमानृशंस्यं चत्वार्येतान्यनुयांति संतः ५४ इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं
क्षमा घृणा अलोभ इति मार्गोयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ५५ तत्र पूर्वचतुर्वर्गो दंभार्थमपि सेव्यते उत्तरश्च चतुर्वर्गो नामहा
त्मसु तिष्ठति ५६ न सा सभा यत्र न संति वृद्धा न ते वृद्धा ये न वदंति धर्मं नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति न तत्सत्यं यच्छलेना
भ्युपेतं ५७ सत्यं रूपं श्रुतं विद्या कौल्यं शीलं बलं धनं शौर्यं च चित्रभाष्यं च दशेमे स्वर्गयोनयः ५८ ॥ ॥ ॥

त्रेति असत्यपि दम्भादौ दंभार्थं यज्ञादिसंभवात् ५७ रूपं विनयमुद्राः श्रुतं अध्ययनं ५८ विद्या देवताद्युपासनं चित्रभाष्यं युक्तियुक्तवचनं दश राम०
संसर्गजा गुणा इति पाठे तद्युक्तैः सहसंगो कृते एते जायंते तेन सत्संगः कर्तव्य इति भावः ५८ ॥ ६९

पापकीर्त्तिःकलंकितेनप्रसिद्धः ६१ दंदशूकोमर्मच्छेत्तानिष्ठुरः अप्रियवाक् नचिरात्शीघ्रं ६३ नकृच्छ्रंसमस्तंपदंसुखवाचि ६४ आगमपति आनपति

पापंकुर्वन्पापकीर्त्तिःपापमेवाश्नुतेफलं पुण्यंकुर्वन्पुण्यकीर्त्तिःपुण्यमत्यंतमश्नुते ५९ तस्मात्पापंनकुर्वीतपुरुषः
शंसितव्रतः पापंप्रज्ञांनाशयतिक्रियमाणंपुनःपुनः ६० नष्टप्रज्ञःपापमेवनित्यमारभतेनरः पुण्यंप्रज्ञांवर्धयतिक्रियमाणंपुनः
पुनः ६१ वृद्धप्रज्ञःपुण्यमेवनित्यमारभतेनरः पुण्यंकुर्वन्पुण्यकीर्त्तिःपुण्यंस्थानंस्मगच्छति ६२ तस्मात्पुण्यंनिषेवेतपुरुषः
सुसमाहितः असूयकोदंदशूकोनिष्ठुरोवैरकृच्छठः सकृच्छ्रंमहदाप्नोतिनचिरात्पापमाचरन् अनसूयःकृतप्रज्ञःशोभनान्याच
रन्सदा नकृच्छ्रंमहदाप्नोतिसर्वत्रचविरोचते प्रज्ञामेवागमयतियःप्राज्ञेभ्यःसपण्डितः ६५ प्राज्ञोह्यवाप्यधर्मार्थौशक्नोतिसु
खमेधितुं दिवसेनैवतत्कुर्याद्येनरात्रौसुखंवसेत् ६६ अष्टमासेनतत्कुर्याद्येनवर्षाःसुखंवसेत् पूर्वेवयसितत्कुर्याद्येनवृद्धःसुखं
वसेत् ६७ यावज्जीवेनतत्कुर्याद्येनप्रेत्यसुखंवसेत् जीर्णमन्नंप्रशंसंतिभार्यांचगतयौवनां ६८ शूरंविजितसंग्रामंगतपारंतपस्वि
नं धनेनाधर्मलब्धेनयच्छिद्रमपिधीयते ६९ असंवृतंतन्द्भवतिततोन्यदवदीर्यते ६९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

६३

६६ वर्षाइत्यत्यंतसंयोगेद्वितीया ६७ गतपारंप्राप्तत्वपरिपाकसुखंकर्मत्वमुत्तानकुर्वीतिअन्यायेनचसुखंलिप्संति तत्तुविपरीतमेवेत्याहधनेनेति ६९ ॥ ॥ ॥

उ० आत्मवतांजितचित्तानां ७० प्रच्छन्नपापोदुर्योधनः ७१ प्रभवः माहात्म्यं नाधिगंतव्यः नाधिगंतुंशक्योनंतत्वात्ज्ञातिषु अनार्जवीदुर्योधनः
७० ७२ भूराः पांडवाः सर्वत्रसुवर्णभाजइतिभावः बुद्धिरेवयेषांफलसिद्धौसाधनंतानिबुद्धिश्रेष्ठानिप्रशस्ततमानिकर्माणिवाहुतध्यानिवाहुवलसाध्या

गुरुरात्मवतांशास्ताशास्ताराजादुरात्मनां ७० अथप्रच्छन्नपापानांशास्तावैवस्वतोयमः ऋषीणांचनदीनांचकु
लानांचमहात्मनां ७१ प्रभवोनाधिगंतव्यःस्त्रीणांदुश्चरितस्यच द्विजातिपूजाभिरतोदाताज्ञातिषुचार्जवी ७२ क्ष
त्रियः शीलभाग्राजंश्चिरंपालयतेमहीं सुवर्णपुष्पांपृथिवींचिन्वंतिपुरुषास्त्रयः ७३ शूरश्चकृतविद्यश्चयश्चजा
नातिसेवितुं बुद्धिश्रेष्ठानिकर्माणिवाहुमध्यानिभारत ७४ तानिजंघाजघन्यानिभारप्रत्यवराणिच दुर्योधनेपश
कुनौमूढेदुःशासनेतथा ७५ कर्णेचैश्वर्यमाधायकथंत्वंभूतिमिच्छसि सर्वैर्गुणैरुपेतास्तुपांडवाभरतर्षभ ७६ पि
तृवत्त्वयिवर्ततेतेषुवर्तस्वपुत्रवत् इत्युद्योगपर्वणिप्रजागरेविदुरवाक्ये ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

निमध्यानि ॥ ७४ जंघेतिगोपनीयत्वंलक्ष्यते तेनकपटसाध्यानिजघन्यानिनीचानि येषांसिद्धौस्वशिरसिभारः संकटंपततितानिनीचतराणि ७५ तं
त्रांतरहृदयवंतोदुर्योधनादयइतिमत्वाप्राहदुर्योधनइति ७६ विदुरवाक्ये ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ राम०
७०

७१

अत्रैहंसरूपेणपरिव्राजकरूपेण २ अनुमातुंलिंगेनज्ञातुं काव्यांविद्वत्त्वक्षणामिधायिनीं ३ मेमयासुश्रुतंगुरुभ्यइतिशेषः तदेवाह धृतिरितिधृतिःदुः
खैरभिघातेपि अवैकल्यंदमः सर्वेंद्रियजयः सत्यधर्माब्रह्मप्रापकाधर्माः धारणाध्यानसमाधयः तेषामनुवृत्तिरविच्छेदः तै र्ग्रंथिंचिज्जडयोरात्मांतः करण

विदुरउवाच अत्रैवोदाहरंतीममितिहासंपुरातनं आत्रेयस्यचसंवादंसाध्यानांचेतिनःश्रुतं १ चरंतंहंसरूपेण
महर्षिंसंशितव्रतं साध्यादेवामहाप्राज्ञंपर्यपृछंतवैपुरा २ साध्याऊचुः साध्यादेवावयमेतेमहर्षेदृष्ट्वाभवंतंन
शक्नुमोनुमातुं श्रुतेनधीरोबुद्धिमांस्त्वंमतोनः काव्यांवाचंवक्तुमर्हस्युदारां ३ हंसउवाच एतत्कार्यममराः
संश्रुतंमेधृतिःशमःसत्यधर्मानुवृत्तिः ग्रंथिंविनीयहृदयस्यसर्वंप्रियाप्रियेचात्मसमंनयीत ४ ॥ ॥

योरेकलोभीभावंविनीयतयोःपृथक्करणेनशिथिलीकृत्यप्रियाप्रियेसुखदुःखे आत्मसमं आत्मसाम्यंनयीतप्रापयेत् प्रियाप्रियधर्मि
णोःकरणस्यात्मन्यध्यस्तस्यस्वाधिष्ठानेप्रलयेसतितयोरपितत्रैवलयइत्यर्थः यथारज्ज्वांरज्जुसर्पेलीनेसतिभाषणत्वादयोपितत्रैवलीयंतेतद्वत् ७

उ० नाक्रोशेत् नशपेत् पतस्मितिक्षतोमन्युः क्रोधएव आक्रोष्टारंदहति ५ रुषंतीरोषवंतीपाठांतरेउषंतीदाहिकांवा ७ निर्ऋतिंअलक्ष्मीमसुंवा ८ वारोः
८१ वाग्वाणेःद्यतिपुस्मातिः ९ त्वतुत्राःरूक्षवाचस्त्वमपितत्संगात्त्वादशोभविष्यसीत्याहयदीति रंगम्सनीलादेर्वर्शंनीलतां १० अतिप्रोक्तोपिनवदेत्

आक्रुश्यमानोनाक्रोशेन्मन्युरेवतितिक्षतः आक्रोष्टारंनिर्दहतिसुकृतंचास्यविंदति ५ नाक्रोशीस्यान्नावमानीपरस्य
नमित्रद्रोहीनोतनीचोपसेवी नचाभिमानीनचहीनवृत्तोरूक्षांवाचमुशतींवर्जयीत ६ मर्माण्यस्थीनिहृदयंतथासून्
रूक्षावाचोनिर्दहंतीहपुंसां तस्माद्वाचमुशतींरूक्षरूपांधर्मारामोनित्यशोवर्जयीत ७ अरुंतुदंपरुषंरूक्षवाचंवाक्
कंटकैर्वितुदंतंमनुष्यान् विद्यादलक्ष्मीकतमंजनानांमुखेनिबद्धांनिर्ऋतिंचैववहंतं ८ परश्चेदेनमभिविध्येतबाणैर्भृ
शंसुतीक्ष्णैरनलार्कदीप्तैः सविध्यमानोप्यतिदह्यमानोविद्यात्कविःसुकृतंमेदधाति ९ यदिसंतंसेवतियद्यसंतंत
पस्विनंयदिवास्तेनमेव वासोयथारंगवशंप्रयातितथासतेषांवशमभ्युपैति १० अतिवादंनप्रवदेन्नवादयेद्यो
नाहतःप्रतिहन्यान्नघातयेत् हंतुंचयोनेच्छतिपापकंवैतस्मैदेवाःस्पृहयंत्यागताय ११ ॥ ॥ ॥

वादयेद्वाअनाहतोनैवप्रतिहन्यात्आहतोपिपापकंहंतारंयदिहंतुंनेच्छेत्सदेवानामपिश्रेष्ठोभवतीत्यर्थः ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ राम०
८१

अव्याहृतं मौनं ततोपि श्रेयः सत्यवचनं सत्यमपि प्रियं चेत्ततोपि श्रेयः तदपि धर्मादनपेतं चेत्तच्छ्रेष्ठतममित्यर्थः १२ तस्मात्संग एव त्वत्यापि कर्त्त
व्य इत्याशयेनाह यादृशैरिति १३ यतो यत इति यथा स्वप्ने बाह्याद्विषयान्निवृत्तस्तत्संगेन दुःखेन मुच्यते एवं जाग्रति स्वाप्नविषयजेन सुषुप्तौ सर्वथैव सर्व

अव्याहृतं व्याहृताच्छ्रेय आहुः सत्यं वदेद्व्याहृतं तद्द्वितीयं प्रियं वदेद्व्याहृतं तत्तृतीयं धर्मं वदेद्व्याहृतं तच्चतुर्थं १२ यादृ
शैः संनिविशते यादृशांश्चोपसेवते यादृगिच्छेच्च भवितुं तादृग्भवति पूरुषः १३ यतो यतो निवर्त्तते ततस्ततो विमुच्यते निव
र्त्तनाद्धि सर्वतो न वेत्ति दुःखमण्वपि १४ न जीयते नानुजिगीषतेऽन्यान्न वैरकृच्चाप्रतिघातकश्च निंदाप्रशंसासु समस्व
भावो न शोचते हृष्यति नैव चायं १५ भावमिच्छति सर्वस्य नाभावे कुरुते मनः सत्यवादी मृदुर्दान्तो यः स उत्तमपूरुषः १६
नानर्थकं सांत्वयति प्रतिज्ञाय ददाति च राद्धापरेषां जानाति यः स मध्यमपूरुषः १७ ॥ ॥ ॥

तो निवृत्तौ दुःखलेशमपि न भजते ततो निवृत्तिरेव न्याय्या कार्येति भावः १४ अस्यामवस्थायां पुरुषस्य न किंचिद्दुःखादिकमस्तीत्याह न जीयतेनेति नानुजि
गीषते इति पाठे नापुरुषः १५ भावं कल्याणं अभावे अकल्याणे १६ अनर्थकं मिथ्या न सांत्वयति १७ ॥

उ० उपहतोगदया घोषयात्रायांगंधर्वैस्ताडितः अभिशस्तः अभितः शस्त्रैर्विदीर्यमन्युवशात्क्रोधवशात्नावर्त्ततेन आतुर्भवतिमतः कृतघ्नः पांडवैस्तदामोचितो
७२ पितृदुपकारंहंतेव एताः कलाः चित्तसदृत्तयः अधमस्यैव १८ अधमलक्षणमाह नेति परेभ्यः गुरुभ्यः आत्मन्येवशंकितः विश्वासहीनः २१ कुलेभ्यइ

दुःशासनस्तूपहतोभिशस्तोनावर्त्ततेमन्युवशात्कृतघ्नः नकस्यचिन्मित्रमथोदुरात्माकलाश्चैता अधमस्येहपुंसः १८
नश्रद्दधातिकल्याणंपरेभ्योप्यात्मशंकितः निराकरोतिमित्राणियोवैसोधमपूरुषः १९ उत्तमानेवसेवेतप्राप्तकालेतु
मध्यमान् अधमांस्तुनसेवेतयइच्छेद्भूतिमात्मनः २० प्राप्नोतिवैवित्तमसद्बलेननित्योत्थानात्प्रज्ञयापौरुषेण नत्वेवस
म्यग्लभतेप्रशंसांनवृत्तमाप्नोतिमहाकुलानां २१ धृतराष्ट्रउवाच महाकुलेभ्यःस्पृहयंतिदेवाधर्मार्थनित्याश्चबहुश्रु
ताश्च पृच्छामित्वांविदुरप्रश्नमेतंभवंतिवैकानिमहाकुलानि २२ विदुरउवाच तपोदमोब्रह्मवित्त्वंवितानाः पुण्याविवा
हाः सततान्नदानं येष्वेवैतेसप्तगुणावसंतिसम्यग्वृत्तास्तानिमहाकुलानि २३

तिस्पृहेरीरितइति कर्मणाचतुर्था २२ तपः कृच्छ्रचांद्रायणादिदमइंद्रियततपः ब्रह्मवित्त्वंब्राह्मणास्यधनंवेदाध्ययनंवितानाः यज्ञकर्माणिसम्यग्वृत्तास्वेयेता उ०
निष्कीवनंविधेयापेक्ष्यामहाकुलानिविद्धि २३ ७२

नव्यथते न चलति नयोनिः मित्राद्योपियेषां दोषेण न व्यथंते किंतु गुणैरेव तुष्यंति २४ परिभवात् ताडनात् परिवादात् निंदातः २६ गोभिर्वाजिभिः विध

येषां न वृत्तं व्यथते न योनिर्वृत्तप्रसादेन चरंति धर्मं ये कीर्तिमिच्छंति कुले विशिष्टां त्यक्तानृतास्तानि महाकुलानि २४ अनि
ज्यया कुविवाहैर्वेदस्योत्सादनेन च कुलान्यकुलतां यांति ब्राह्मणातिक्रमेण च २५ ब्राह्मणानां परिभवात् परिवादाच्च भारत कु
लान्यकुलतां यांति न्यासापहरणेन च २६ कुलानि समुपेतानि गोभिः पुरुषतोऽर्थतः कुलसंख्यां न गच्छंति यानि हीनानि वृ
त्ततः २७ वृत्ततस्त्वविहीनानि कुलान्यल्पधनान्यपि कुलसंख्यां च गच्छंति कर्षंति च महद्यशः २८ वृत्तं यत्नेन संरक्षेद्वित्तमे
ति च याति च अक्षीणो वृत्ततः क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हतः २९ गोभिः पशुभिरश्वैश्च कृष्याच सुसमृद्धया कुलानि न प्ररोहं
ति यानि हीनानि वृत्ततः ३० मा नः कुले वैरकृत्कश्चिदस्तु राजामात्यो मा परस्वापहारी मित्रद्रोही नैकृतिकोऽनृती वा पू
र्वाशी वा पितृदेवातिथिभ्यः ३१ ॥

येनार्थः पुरुषतः सत्पुरुषैः अर्थतः धनैः समुपेतानि कुलसंख्यां कुलेषु गणनां २७ वृत्ततः धर्मेण कर्षंति आहरंति २८ गोभिर्विघाभिः ३० नैकृ
तिकः कपटी वैरकृत् द्वेषकः कुलघ्नाः इत्यर्थः ३२

उ० प्रसंगाहृत्तलक्षणामाह यस्येति नइति अस्मच्छब्दस्यादेशः चतुर्द्वयं ननः सइतिपाठे नतस्येति पाठे तु त्रयमेवा निर्वपेत् पित्र्यानिति पाठे नो निषेधार्थः ३१ नो
७२ छिद्यंते किं त्वतिपीनुपगच्छंतेव ३३ सत्कृतिं सत्कारं कर्त्तुमवत्तानि हरणादीनि ३४ युक्ताः संदनवद्विकलाः ३५ महत्तमाहनत्तदिति नवतु श

यश्च नो ब्राह्मणान्हन्याद्यश्च नो ब्राह्मणान्द्विषेत् न तस्य समितिं गच्छेद्यश्च नो निर्वपेत्कृषिं ३१ तृणानि भूमिरुदकं वा
क्चतुर्थी च सूनृता सतामेतानि गेहेषु नोछिद्यंते कदाचन ३२ श्रद्धया परया राजन्नुपनीतानि सत्कृतिं प्रवृत्तानि महा
प्राज्ञ धर्मिणां पुण्यकर्मिणां ३४ सूक्ष्मोपि भारं नृपते स्यंदनो वै शक्तो वोढुं न तथान्ये महीजाः एवं युक्ता भारसहा भवं
ति महाकुलीना न तथान्ये मनुष्याः ३५ न तन्मित्रं यस्य कोपाद्बिभेति यद्वा मित्रं शंकितेनोपचर्यं यस्मिन्मित्रे पित
रीवाश्वसीत तद्वै मित्रं संगतानीतराणि ३६ यः कश्चिदप्यसंबद्धो मित्रभावेन वर्त्तते स एव बंधुस्तन्मित्रं सा गतिस्त
त्परायणं ३७ चलचित्तस्य वै पुंसो वृद्धाननुपसेवतः पारिप्लवमतेर्नित्यमध्रुवो मित्रसंग्रहः ३८ ॥ ॥

क कुलस्यमप्यपि मित्रत्वबुद्धिर्नास्तीति भावः संगतानि संबंधमात्राणि ३६ मूर्खस्य तु दुर्योधनादेः कुलशीलादिभिरसंबद्धोपि कर्णादिर्मित्र शाम०
भावेनाऽस्तीत्याशयेनाह यइति बंधुः संबंधी मित्रं उपकारकृत ३७ पारिप्लवमतेः स्थूलबुद्धेः ३८ ७३

समभिवर्त्तंते सम्यगभितः वर्त्तंते न तु स्पृशंति समनिवर्त्तंत इत्यपि पठंति ३९ अभ्रं मेघः ४० मित्राणां हितायेतिशेषः ४१ अनर्थयन प्रार्थनाभून्यः
लुब्धस्त्वमित्राणां सारफल्गुत्वेज्ञानातीत्यतः सकार्यार्थी वणिक्तुल्यो न तु मित्रं ४२ संतापात् इष्टवियोगजात् शोकात् ४३ अनवाप्यं न प्राप्यं शोकेन

चलचित्तमनात्मानमिंद्रियाणां वशानुगं अर्थाः समभिवर्त्तंते हंसाः शुष्कं सर इव यथा ३९ अकस्मादेव कुप्यंति प्रसीदंत्य
निमित्ततः शीलमेतदसाधूनामभ्रं पारिप्लवं यथा ४० सत्कृताश्च कृतार्थाश्च मित्राणां न भवंति ये तान्मृतानपि क्रव्या
दाः कृतघ्नान्नोपभुंजते ४१ अर्चयेदेव मित्राणि सति वाऽसति वा धने नानर्चयन्प्रजानाति मित्राणां सारफल्गुतां ४२
संतापाद्भ्रश्यते रूपं संतापाद्भ्रश्यते बलं संतापाद्भ्रश्यते ज्ञानं संतापाद्व्याधिमर्हति ४३ अनवाप्यं च शोकेन शरीरं चोप
तप्यते अमित्राश्च प्रहृष्यंति मा स्म शोके मनः कृथाः ४४ पुनर्नरो म्रियते जायते च पुनर्नरो हीयते वर्धते च पुनर्नरो या
चति याच्यते च पुनर्नरः शोचति शोच्यते च ४५ सुखं च दुःखं च भवाभवौ च लाभालाभौ मरणं जीवितं च पर्यायशः सर्व
मेते स्पृशंति तस्माद्धीरो न च हृष्येन्न शोचेत् ४६

शोकमात्रेणाद्दृष्टमितिशेषः ४४ दुःखादेरागमापायित्वादपि न शोकादिकं कर्त्तव्यमित्याह पुनरिति ४५ सर्वपुरुषमात्रं ४६ ॥ ॥ ॥

उ०

७४

षट् मनसासह श्रोत्रादीनि पंच स्रवते स्वार्थात् प्रस्रवति ततो विषयसेवनात् ४७ तनुः शरीरमभिव्यक्तिस्थानं काष्ठं तत्र रुद्धोनभिव्यक्तः शिखी अग्निस्त
पापं राजा धर्मेणारुद्धः तं तु नासूक्ष्मेणाधर्मेणावारुद्धः ४८ उद्विग्नं भीतं चलितं च अनुद्विग्नं अभयमचलं च पदं पदनीयं प्राप्यं ब्रह्म ४९ तत्प्राप्तिसाधना
न्येवाह नान्यत्रेति विद्याध्ययनजा तपः स्वधर्माचरणां तं तु लोभी तत्पदं प्राप्तुमनर्ह इति भावः शांतिकल्याणं ५० बुध्या आत्मज्ञानेन भयं संसारं विंदते महद्

चलानि हीमानि षडिंद्रियाणि तेषां यद्यद्वर्धते यत्रयत्र ततस्ततः स्रवते बुद्धिरस्य छिद्रोदकुंभादिव नित्यमंभः
४७ धृतराष्ट्र उ० तनुरुद्धः शिखी राजा मिथ्योपचरितो मया मंदानां मम पुत्राणां युद्धेनांतं करिष्यति ४८ नित्यो
द्विग्नमिदं सर्वं नित्योद्विग्नमिदं मनः यत्तत्पदमनुद्विग्नं तन्मे वद महामते ४९ विदुर उ० नान्यत्र विद्यातपसोर्ना
न्यत्रेंद्रियनिग्रहात् नान्यत्र लोभसंत्यागाच्छांतिं पश्यामि तेनघ ५० बुध्या भयं प्रणुदति तपसा विंदते महत्
गुरुशुश्रूषया ज्ञानं शांतिं योगेन विंदति ५१ अनाश्रिता दानपुण्यं वेदपुण्यमनाश्रिताः रागद्वेषविनिर्मुक्ता
विचरंतीह मोक्षिणः ५२

त्सद्गुरुशास्त्रादिकं लभते ततो गुरुशुश्रूषया ज्ञानं ग्रंथजं योगेन सर्वचित्तवृत्तिनिरोधेन शांतिं ५१ शांतिप्राप्तो सर्वं तुच्छमित्याह अनाश्रिता इ
ति दानजं पुण्यं तत्फलं स्वर्गादीत्यर्थः अनाश्रिताः नाश्रयंते तुच्छत्वात्तस्य ५२ ॥ ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ राम०

७४

तस्यांते स्वधीतादीनां कर्मणामंते नाशे सुखं परमानंदं विंदते जगत्कारणादर्शनादेव सकलकर्मणां नाशे सति अकारणं शुद्धं प्राप्नोतीत्यर्थः क्षीयंते चास्य कर्माणि
तस्मिन् दृष्टे परावरे यो हि हिरण्यगर्भादिः परो नीचोपरस्मात्कारणात्तस्मिन् दृष्टे सति ५३ तदन्यत्तद्दुःखस्त्वमेवेत्याह स्वास्तीर्णानीति भिन्नाः भेददृष्टिमंतः द्वितीयाद्वै भयं
भवतीति श्रुतेरद्वैतत्वात् प्रच्युता इत्यर्थः पक्षे भिन्नाः ज्ञातिभेदवंतः ५४ प्रशमं अक्रोधं ५५ योगो अलब्धलाभः क्षेमं लब्धपरिपालनं तदुभयं न कल्पते न सु

स्वधीतस्य सुयुद्धस्य सुकृतस्य च कर्मणः तपसश्च सुतप्तस्य तस्यांते सुखमेधते ५३ स्वास्तीर्णानि शयनानि प्रपन्ना न वै भिन्ना
जातु निद्रां लभंते न स्त्रीषु राजन्रतिमाप्नुवंति न मागधैः स्तूयमाना न सूतैः ५४ न वै भिन्ना जातु चरंति धर्मं न वै सुखं प्रा
प्नुवंतीह भिन्नाः न वै भिन्ना गौरवं प्राप्नुवंति न वै भिन्नाः प्रशमं रोचयंति ५५ न वै तेषां स्वदते पथ्यमुक्तं योगक्षेमं कल्पते नै
व तेषां भिन्नानां वै मनुजेंद्र परायणं न विद्यते किंचिदन्यद्विनाशात् ५६ संपन्नं गोषु संभाव्यं संभाव्यं ब्राह्मणे तपः सं
भाव्यं चापलं स्त्रीषु संभाव्यं [illegible]तितो भयं ५७ तंतवोप्यायता नित्यं तंतवो बहुलाः समाः बहून्बहुत्वादायासान्सहंती
ज्ञा१ त्युपमा सतां ५८

इसते ५६ ते एवाह संपन्नमिति संपन्नं क्षीरादिसंपत्तिः ५७ तंतवः कुलतंतवः पांडवाः आप्यायिताः त्वयैव संवर्द्धिताः पूर्वरूपमार्षं तंतवः सूक्ष्माः बाला इत्यर्थः
बहुलाः समाः बहून्संवत्सरान् बहुत्वात् वंधूनामन्येषां च ऋषीणां बहुत्वात् वने आयासान्सहंतीत्यतः सतां उपमा भवंति पांडवा इव संत इति लोके वदंति अतः सत्त
माः पांडवास्तपानवंचनीया इति भावः ५८

उ० अन्येतु ज्ञातयोन पांडवतुल्या इत्याह धूमायंतीति व्यपेतानि पृथग्भूतानि ५९ ब्राह्मणादिसाहचर्यात् ज्ञातयोप्यत्र युद्धार्थिन एव ग्राह्याः तादृशाश्च पांडवानजि
७५

धूमायंति व्यपेतानि ज्वलंति सहितानि च धृतराष्ट्रोल्मुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ ६० ब्राह्मणेषु च ये शूराः स्त्रीषु ज्ञातिषु गो
षु च वृंतादिव फलं पक्वं धृतराष्ट्र पतंति ते महानप्येकको वृक्षो बलवान् सुप्रतिष्ठितः प्रसह्य एव वातेन सस्कंधो मर्दि
तुं क्षणात् ६१ अथ ये सहिता वृक्षाः संघशः सुप्रतिष्ठिताः ते हि शीघ्रतमान् वातान् सहंतेन्योन्यसंश्रयात् ६२ एवं मनु
ष्यमप्येकं गुणैरपि समन्वितं शक्यं द्विषंतो मन्यंते वायुर्द्रुममिवैकजं ६३ अन्योन्यसमुपष्टंभादन्योन्यापाश्रयेण च ज्ञा
तयः संप्रवर्धंते सरसीवोत्पलान्युत ६४ अवध्या ब्राह्मणा गावो ज्ञातयः शिशवः स्त्रियः येषां चान्नानि भुंजीत ये च
स्युः शरणागताः ६५ न मनुष्ये गुणः कश्चिद्राजन् सधनतामृते अनातुरत्वाद्भद्रं ते मृतकल्पा हि रोगिणः ६६ ॥

घांसंतः पतिष्यंतीत्यर्थः ६० एककः एकाकी प्रसह्यः शक्यः ६१ सधनतां ऋते विना अनातुरत्वात् ऋते च भद्रं ते स्फुट इत्याशीर्वचनमाप्तत्वसूचनार्थम् ६६ उ०
७५

धनवाननातुरस्त्वं गुणी सन् शर्म प्राप्नुहीत्याह अव्याधिजमिति कटुकं अरोचकं परुषं रूक्षं तीक्ष्णां छेदकं उत्कटं दुःसहस्पर्शं पेयं गिलनीयं मन्युं दैन्यं मन्युर्दैन्ये
क्रतौ क्रुधीति कोशात् प्रशाम्य शांतिं क्षमां प्राप्नुहि ६७ संतापाद्व्याधिमृच्छतीत्युक्तमतं संतोष्यावपि निंदति फलानि पुत्रपश्वादीनि तत्वमिष्टानिष्टविवेकं पित्तो

अव्याधिजं कटुकं शीर्षरोगि पापानुबंधं परुषं तीक्ष्णमुष्णं सतां पेयं यन्न पिबंत्यसंतो मन्युं महाराज पिब प्रशाम्य ६७ रो
गार्दिता न फलान्याद्रियंते न वै लभंते विषयेषु तत्वं दुःखोपेता रोगिणो नित्यमेव न बुध्यंते धनभोगान्न सौख्यं ६८ पुराह्यु
क्तो नाकरोस्त्वं वचो मे द्यूते जितां द्रौपदीं प्रेक्ष्य राजन् दुर्योधनं वारयेत्यक्षवत्यां कितवत्वं पंडिता वर्जयंति ६९ न तद्बलं
यन्मृदुना विरुध्यते सूक्ष्मो धर्मस्तरसा सेवितव्यः प्रध्वंसिनी क्रूरसमाहिता श्रीर्मृदुप्रौढा गच्छति पुत्रपौत्रान् ७० ॥ ॥

पहतरसनत्वात् एवं सर्वत्राभोग्यः स्त्र्यादिसंगः धनादिजं सुखं लक्ष्मपि न बुध्यंते अतः संतापं जागरादिद्वारा रोगोत्पादकं त्यजेत्यर्थः ६७ कितवत्वं द्यूत
प्रियत्वं ६९ मृदुना सहिष्णुना धर्मः दायविभागाख्यः क्रूरेण त्वत्पुत्रेण समाहिता मृदुना युधिष्ठिरेण प्रौढा समती ७० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

उ०
७६
७१ मेढीभूतः स्वयं निर्व्यापारोऽपि परितः संचारमाणानां बलीवर्दानामिव पुत्राणां परस्परसंचारनिरोधकः ७१ अंतरं भेदं स्थापय प्रयुद्धान्निवर्तयस्व ७३
विदुरवाक्ये सप्त दानूनां मेघानां समूहो दानवं इंद्रस्य धनुः वर्षासु दृश्यमानं अनाम्यं धूमज्योतिषोः संनिपातरूपत्वात्तन्नामयितुमशक्यं नमतः
नामयतः मरीचिनः मरीचिमतः सूर्यचंद्रादेः ग्रीष्मादित्वान्मत्वर्थीयइनिः पादान् रश्मीन् आकाशहननादिकं कार्यं कुर्वतो ति मह्यानि स्पर्शः

धार्तराष्ट्राः पांडवान् पालयंतु पांडोः सुतास्तव पुत्रांश्च पांतु एकारिमित्राः कुरवो ह्येककार्या जीवंतु राजन्सुखिनः समृद्धाः
७१ मेढीभूतः कौरवाणां त्वमद्य त्वय्याधीनं कुरुकुलमाजमीढ पार्थान्बालान्वनवासप्रतप्तान्गोपायस्व स्वं यशस्तात रक्षन्
७२ संधत्स्व त्वं कौरवपांडुपुत्रैर्मा तेंऽतरं रिपवः प्रार्थयंतु सत्ये स्थितास्ते नरदेव सर्वे दुर्योधनं स्थापय त्वं नरेंद्र ७३ इत्युद्योगप
र्वणि दीर्घप्रजागरे विदुर उवाच सप्तदशेमान्राजेंद्र मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् वैचित्रवीर्य पुरुषानाकाशं मुष्टिभिर्घ्नतः १ दा
नवेंद्रस्य हि धनुरनाम्यं नमतोऽब्रवीत् अथो मरीचिनः पादानग्राह्यान्गृह्णतस्तथा २ यश्चाशिष्यं शास्ति वै यश्च रुष्येद्यश्चा
तिवेलं भजते द्विषंतं स्त्रियश्च योऽरक्षति भद्रमस्तु ते यश्चायाच्यं याचते कत्थते वा ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

२ अशिष्यं शासनानर्हं दुर्योधनादिं यः शास्ति शिष्येत्यत्र अल्पलाभेनेति शेषः द्विषंतं भजते स्वकार्यार्थमिति शेषः कार्यमिवाहमद्य भद्रमश्नुते इति शत्रुसेवया स्त्रीरक्षया च रा०
योऽभद्रमश्नुते तौ द्वौ मूर्खावित्यर्थः यः कत्थते किंचित्कृत्वा श्लाघते स एष द्वौ मूर्खौ ३ ७६

अभिजातः कुलीनः ४ श्वशुरः सन्यो वध्वा पुत्रभार्यया सह अवहासं परिहासं तनोति मित्रादिभिरिव मन्यते स एकादशः वध्वा रमुपमा भृतया अवसन्नभयो नष्टभयः वध्वपित्रा
दिभिरापदि त्रातोपि तत्रैव मानं कामयते यः स द्वादशो मूर्खः अनेन तु वध्वा सह रतौ कुर्वन्नपि अभयो मानकामश्चेति व्याचख्युः तद्विगीतत्वादुपेक्ष्यं परक्षेत्र इत्यनेन संगृहीतं च

यश्चाभिजातः प्रकरोत्यकार्यं यश्चाबलो बलिनां नित्यवैरी अश्रद्दधानाय च यो ब्रवीति यश्चाकामं कामयते नरेंद्र ४ वध्वाव
हासं श्वशुरो मन्यते यो वध्वा वसन्नभयो मानकामः परक्षेत्रे निर्वपति यश्च बीजं स्त्रियं च यः परिवदतेतिवेलं ५ यश्चापि लब्ध्वा
न स्मरामीति वादी दत्वा च यः कत्थति याच्यमानः यश्चासतः सत्त्वमुपानयीत एतान्नयंति निरयं पाशहस्ताः ६ यस्मिन्य
था वर्त्तते यो मनुष्यस्तस्मिंस्तथा वर्तितव्यं स धर्मः मायाचारो मायया वर्तितव्यः साध्वाचारः साधुना प्रत्युपेयः ७ जरा रूपं हरति हि
धैर्यमाशा मृत्युः प्राणान्धर्मचर्यामसूया कामो ह्रियं वृत्तमनार्यसेवा क्रोधः श्रियं सर्वमेवाभिमानः ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

५ दत्वा तीर्थे वा चाददानं कृत्वा गृहे याचकेन याच्यमानः सन् कत्थते दानमहत्त्वैव श्लाघते असतो दुष्टस्य सत्त्वं साधुत्वं वा असतः मृषार्थस्य सत्त्वं सत्यत्वं उपानयीत सम
र्थयते स सप्तदशो मूर्खः ६ यस्मिन्निति साधुषु पाण्डवेषु त्वयापि साधुना भवितव्यमित्याशयः ७ जरेति अभिमानं त्यजेति भावः ८ ॥ ॥ ॥ ॥

उ०
७७

अभिमानः सर्वहर इत्युक्ते अभिमानवतां मत्पुत्राणां यदि स्वल्पमेवायुरस्ति तर्हि त्यक्ते प्यभिमाने न जीविष्यंति यदि वहु तर्हि सत्यपि तस्मिन्न मरिष्यंतीत्याशयेनाह शतायुरि
ति ९ अत्यागः उत्कृष्टेपराधस्त्वौचीवी दिर्गरदाना दि[illegible]दिवी। अत्याशइति पाठे वहुभोजित्वे आत्मविधित्सेति पोषणार्थस्य धातोः सनिरूपं आत्मनि पोषणेच्छा शिश्नोदर
परायणतेत्यर्थः १० अपस्मः खड्गः भद्रमस्त्विति एतेषां षण्णांत्यागेन तव पुत्राः शतायुषो भवंत्वित्यर्थः ११ वृषलीस्त्रुद्रा द्विजस्त्रैवर्णिकः पानपः मद्यपः १२

धृतराष्ट्र उवाच शतायुरुक्तः पुरुषः सर्ववेदेषु वै यदा नाप्नोत्यथ च तत्सर्वमायुः केनेह हेतुना ९ विदुर उ० अतिमानोति
वादश्च तथात्यागो नराधिप क्रोधश्चात्मविधित्सा च मित्रद्रोहश्च तानि षट् १० एत एवासयस्तीक्ष्णाः कृंतत्यायूंषि देहि
नां एतानि मानवान् घ्नंति न मृत्युर्भद्रमस्तु ते ११ विश्वस्तस्यैति यो दारान्यश्चापि गुरुतल्पगः वृषलीपतिर्द्विजो यश्च पा
नपश्चैव भारत १२ आदेशकृद्वृत्तिहंता द्विजानां प्रेषकश्च यः शरणागतहा चैव सर्वे ब्रह्महणः समाः एतैः समेत्य कर्त
व्यं प्रायश्चित्तमिति श्रुतिः १३ गृहीतवाक्यो नयविद्वदान्यः शेषान्नभोक्ता ह्यविहिंसकश्च नानर्थकृत्त्याकुलितः कृतज्ञः
सत्यो मृदुः स्वर्गमुपैति विद्वान् १४ ॥

आदेशकृत् ग्रामणीः प्रेषकः द्विजान्दासत्वे विनियोजयन् समेत्य संसर्गं कृत्वा पदि त्वत्पुत्रा अतिमानादीन्न त्यजंति तर्हि तेषां पांडवैर्वृत्तिहंतृणां संगमस्त्वया न कार्य इति
भावः १३ गृहीतवाक्यः विद्यावान् नयवित् वदान्यो दाता गृहीतवाग्यानयविद्वाक्य इति पाठे मितभाषी अनिरस्तगुरुवचनः १४ ॥ ॥ राम०
७७

इदंद्यूतंनयुक्तमितिवचनंमयाउक्तमितिसंबंधः २१ भक्तस्यसेवांकुर्वतः २२ अपूर्वंपरकीयंस्निग्धाहिस्नेहवंतोपि २३

सुलभाःपुरुषाराजन्सततंप्रियवादिनः अप्रियस्यतुपथ्यस्यवक्ताश्रोताचदुर्लभः १५ योहिधर्मंसमाश्रित्यहित्वाभर्तुः
प्रियाप्रिये अप्रियाण्याहपथ्यानितेनराजासहायवान् १६ त्यजेत्कुलार्थेपुरुषंग्रामस्यार्थेकुलंत्यजेत् ग्रामंजनपदस्या
र्थेआत्मार्थेपृथिवींत्यजेत् १७ आपदर्थेधनंरक्षेद्दारान्रक्षेद्धनैरपि आत्मानंसततंरक्षेद्दारैरपिधनैरपि १८ द्यूतमेतत्
पुराकल्पेदृष्टंवैरकरंनृणां तस्माद्द्यूतंनसेवेतहास्यार्थमपिबुद्धिमान् १९ उक्तंमयाद्यूतकालेपिराजन्नेदंयुक्तंवचनं
प्रातिपेयतदौषधंपथ्यमिवातुरस्यनरोचतेतववैचित्रवीर्य २० काकैरिमांश्चित्रबर्हान्मयूरान्पराजयेथाःपांडवान्
धार्तराष्ट्रैः हित्वासिंहान्क्रोष्टुकान्गूहमानः प्राप्तेकालेशोचितात्वंनरेंद्र २१ यस्तातनक्रुध्यतिसर्वकालंभृत्यस्यभ
क्तस्यहितेरतस्य तस्मिन्भृत्याभर्तरिविश्वसंतिनचैनमापत्सुपरित्यजंति २२ नभृत्यानांवृत्तिसंरोधनेनबाह्यंजनंसंजि
घृक्षेदपूर्वं त्यजंतिह्येनंवंचितावैविरुद्धाःस्निग्धाह्यमात्याःपरिहीनभोगाः २३ ॥ ७ ॥ ॥

उ० कृत्यानिपरिसंख्यायसाध्यासाध्यनिश्चयंकृत्वातथा वृत्तिंजीविकांआयव्ययानुरूपांकृत्वेत्यर्थः दुष्कराणिपराणिग्रहणादीनि २४ अनुकंप्योमादृशोवच
७८ नस्वीकारेणानुग्राह्यइतिप्रार्थयते २५ प्रत्याहप्रत्याख्यानंकरोतिप्रतिकूलंआज्ञाविरुद्धंवदतीतिप्रतिकूलवादी २६ अस्तब्धंदर्पशून्यंअक्लीबंसामर्थ्यवंतं

कृत्यानुपूर्वंपरिसंख्यायसर्वाण्यायव्ययेवानुरूपांचवृत्तिं संगृह्णीयादनुरूपांश्चसहायान्सहायसाध्यानिहिदुष्कराणि
२४ अभिप्रायंयोविदित्वातुभर्तुःसर्वाणिकार्याणिकरोत्यतंद्रीः वक्ताहितानामनुरक्तआर्यःशक्तिज्ञआत्मेवहिसोनुकंप्यः
२५ वाक्यंतुयोनाद्रियतेनुशिष्टःप्रत्याहयश्चापिनियुज्यमानः प्रज्ञाभिमानीप्रतिकूलवादीत्याज्यःसतादृक्त्वरयैवभृत्यः
२६ अस्तब्धमक्लीबमदीर्घसूत्रंसानुक्रोशंश्लक्ष्णमहार्यमन्यैः अरोगजातीयमुदारवाक्यंदूतंवदंत्यष्टगुणोपपन्नं
२७ नविश्वासाज्जातुपरस्यगेहंगच्छेन्नरश्चेतनावान्विकाले नचत्वरेनिशितिष्ठेन्निगूढोनराजकाम्यांयोषितंप्रार्थयीत २८

अदीर्घसूत्रंक्षिप्रकारिणंसानुक्रोशंसदयंश्लक्ष्णंमंजुलंअहार्यंअभेद्यंअरोगजातीयंरोगलेशशून्यंउदारंयुक्तियुक्तंमहार्थंचवाक्यंयस्यतंदूतंप्रेष्यं २७ राम०
विकालेसायंकालेपरस्यअविश्वस्तस्यगेहंनगच्छेत्प्रार्थयीतमोक्तुमितिशेषः २८ ॥ ७८

संसृष्टः बहुकर्तृकत्वेन मिश्रो मंत्रोपस्पत्वादशस्य कर्णादिसद्दापवर्तोराज्ञो निष्कृवं मंत्रस्य अपहारं न गच्छेत् मादृशः तं मंत्रं न दूषयेत् तैः सर्वैः सह विरोधापत्तेरिति
भावः त्वपि बहूनां शास्ये अहं नाम्बुसामीति न ब्रूयात् किं तु मम किंचित् कार्यमस्तीति व्यपदेशं व्याजं कृत्वा तादृशान्मंत्राद्पसरेद् वेत्यर्थः २९ घृणी लज्जावान् सहि
यथा कूटं दंडं अधमर्णेषु पातयितुं न शक्तः क्रूरोयमिति लोकापवादभयात् उद्धृतभूमिः दूरीकृताधिकारः एते व्यवहारे धनदानादौ वर्जनीयाः द्रव्यनाशभयात्

न निष्कृवं मंत्रगतस्य गच्छेत्संसृष्टमंत्रस्य कुसंगतस्य न चब्रूयान्नाम्बुसीमित्यपीति सकारणं व्यपदेशं तु कुर्यात् २९ घृ
णी राजा पुंश्चली राजभृत्यः पुत्रो भ्राता विधवा बालपुत्रा सेनाजीवी चोद्धृतभूतिरेव व्यवहारेषु वर्जनीयाः स्मृते ते ३० अ
ष्टौ गुणाः पुरुषं दीपयंति प्रज्ञा च कौल्यं च श्रुतं दमश्च पराक्रमश्चाबहुभाषिता च दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च ३१ ए
तान् गुणान् स्तात महानुभावानेको गुणः संश्रयते प्रसह्य राजा यदा सत्कुरुते मनुष्यं सर्वान् गुणानेष गुणो विभर्त्ति ३२ गु
णा दश स्नानशीलं भजंते बलं रूपं स्वरवर्णप्रसिद्धिः स्पर्शश्च गंधश्च विशुद्धता च श्रीः सौकुमार्यं प्रवराश्च नार्यः ३३ ॥

एते भोनग्राह्यं च अधमर्णो घृणी लज्जावांश्चेदिति निर्वंधेन याच्यमानः प्राणानेव त्यज्यात् एवमन्यत्राप्यूह्यं त्वमपि नाशभयात् पुत्राय राज्यं प्रदेहीति भावः ३० स्व
रोध्वनिः तस्य प्रसिद्धिः मंजुलता वर्णः कादयः तेषां प्रसिद्धिः यथास्थानकरणं विस्पष्टमुच्चारणं स्पर्शः मृदुता सौकुमार्यं लावण्यं ३३ ॥ छ ॥

उ० मितभुक्तं मितभोजिनं आद्यूनो बहुभोजी क्षिपंति निंदंति ३४ अनिष्टवेषं क्षपणकादिवेषधरं ३५ कदर्यं अदातारं आक्रोशकं गालयितारं अश्रुतं मूर्खं व
७९ नौकसं कैवर्तकं धूर्तं कितवं निष्ठूरिणं निर्हृदयं हिंस्रं कृतवैरं अन्येन स्वेन वा ३६ संक्लिष्टकर्माणं आततायिनं स च षड्विधः अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धना

गुणाश्च षण्मितभुक्तं भजंते आरोग्यमायुश्च बलं सुखं च अनाविलं चास्य भवत्यपत्यं न चैनमाद्यून इति क्षिपंति ३४ अ
कर्मशीलं च महाशनं च लोकद्विष्टं बहुमायं नृशंसं अदेशकालज्ञमनिष्टवेषमेतान्गृहे न प्रतिवासयीत ३५ कदर्यमाक्रो
शमश्रुतं च वनौकसं धूर्तममान्यमानिनं निष्ठूरिणं दृढवैरं कृतघ्नमेतान्भृशार्तोपि न जातु याचेत् ३६ संक्लिष्टकर्माणमतिप्र
मादं नित्यानृतं वादृढभक्तिकं च विसृष्टरागं पटुमानिनं चाप्येतान्न सेवेत नराधमान्षट् ३७ सहायबंधना ह्यर्थाः सहाया
श्चार्थबंधनाः अन्योन्यबंधनावेतौ विनान्योन्यं न सिध्यतः ३८ उत्पाद्य पुत्राननृणांश्च कृत्वा वृत्तिं च तेभ्योनुविधाय कांचि
त् स्थाने कुमारीः प्रतिपाद्य सर्वा अरण्यसंस्थोथ मुनिर्बुभूषेत् ३९ ॥

पहः क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते आततायिन इति प्रसिद्धः अतिप्रमादं सदा व्यग्रं विसृष्टरागं त्यक्तस्नेहं पटुमानिनं कुशलंमन्यं ३७ एवं निर्गुणानां स्वपुत्राणां प
क्षपातेन सगुणान् पांडुपुत्रान् मा त्यज इत्युक्तं संप्रति सर्वेषामेकमत्येनाभ्युदयं प्रसाध्य स्वहितमेव कुर्वित्याह सदापत्यादिना ३९ ॥ ॥ ॥ राम० ७९

ईश्वरे कालांतरीयफलप्रति[?]भूते एतदेव देवस्य परिहितामाचरणां मूलं हेतुभूतं एतद्विना ईश्वरोपि फलं दातुं न समर्थ इत्यर्थः ३९ ननु परहितकरणोस्वहितं कथं स्यादित्य
तत्राह वृद्धिरिति वृद्धिः सहायबलेन धनादीनां प्रचलयः वृद्धिरिति पाठे मित्रसंग्रह धीः प्रभावः शत्रूणां पराजयतेजः तद्धेतुभूतं शौर्यं सत्वं धर्मे स्तानैश्वर्यरूपं उत्पा

हितं यत्सर्वभूतानामात्मनश्च सुखावहं तत्कुर्यादीश्वरो ह्येतन्मूलं सर्वार्थसिद्धये ४० वृद्धिः प्रभावस्तेजश्च सत्वमुत्थानमे
व च व्यवसायश्च यस्य स्यात्तस्यावृत्तिभयं कुतः ४१ पश्य दोषान् पांडवैर्विग्रहे त्वं यत्र व्यथेयुरपि देवाः सशक्राः पु
त्रैर्वैरं नित्यमुद्विग्नवासो यशःप्रणाशो द्विषतां च हर्षः ४२ भीष्मस्य कोपस्तव चैवेंद्रकल्प द्रोणस्य राज्ञश्च युधिष्ठिरस्य उ
त्सादयेल्लोकमिमं प्रवृद्धः श्वेतो ग्रहस्तिर्यगिवापतन् खे ४३ तव पुत्रशतं चैव कर्णः पंच च पांडवाः पृथिवीमनुशासेयु
रखिलां सागरांबरां ४४ धार्त्तराष्ट्रा वनं राजन् व्याघ्राः पांडुसुता मताः मा वनं छिंधि सव्याघ्रं मा व्याघ्रान्नीनशन्वनात् ४५
न स्याद्वनमृते व्याघ्रान् व्याघ्रा न स्युर्ऋते वनं वनं हि रक्ष्यते व्याघ्रैर्व्याघ्रा[?] रक्षंति काननं ४६ न तथेच्छंति कल्याणान् परे
षां वेदितुं गुणान् यथैषां ज्ञातुमिच्छंति नैर्गुण्यं पापचेतसः ४७

नं उद्यमः व्यवसायः निश्चयः आवृत्तिर्जीविकायाः अभावः ४२ श्वेतो ग्रहः धूमकेतुः ४४ नीनशन् नाशं प्रापयुः ४५ परेषां पांडवानां पापचेतसो दुर्योधनाद्याः
४७

उ०
८० ४८ आत्मचित्तेपापात् इदंमेस्यादिदंमेस्यादित्येवंरूपात्संकल्पमात्र् कल्याणांभूमानंदेब्रह्मणिप्रकृतिस्त्रिगुणात्मिकामायाविकृतिःमहदादिः आत्मज्ञानात्सर्व

अर्थेसिद्धिंपरामिछन्धर्ममेवादितश्चरेत् नहिधर्मादपैत्यर्थःस्वर्गलोकादिवामृतं ४८ यस्यात्माविरतःपापात्क
ल्याणेचनिवेशितः तेनसर्वमिदंबुद्धंप्रकृतिर्विकृतिश्चया ४९ योधर्ममर्थंकामंचयथाकालंनिषेवते धर्मार्थका
मसंयोगंसोमुत्रेहचविंदति ५० सन्नियच्छतियोवेगमुत्थितंक्रोधहर्षयोः सश्रियोभाजनंराजन्यश्चापत्सुनमु
ह्यति ५१ बलंपंचविधंनित्यंपुरुषाणांनिबोधमे यत्तुबाहुबलंनामकनिष्ठंबलमुच्यते ५२ अमात्यलाभोभद्रंतेद्वि
तीयंबलमुच्यते तृतीयंधनलाभंतुबलमाहुर्मनीषिणः ५३ यत्त्वस्यसहजंराजन्पितृपैतामहंबलं अभिजातबलंना
मतच्चतुर्थंबलंस्मृतं ५४ येनत्वेतानिसर्वाणिसंगृहीतानिभारत यद्बलानांबलंश्रेष्ठंतत्प्रज्ञाबलमुच्यते ५५ महते
योपकारायनरस्यप्रभवेन्नरः तेनवैरंसमासज्यदूरस्थोस्मीतिनाश्वसेत् ५६ स्त्रीषुराजसुसर्पेषुस्वाध्यायप्रभुशत्रुषु
भोगेष्वायुषिविश्वासंकःप्राज्ञःकर्तुमर्हति ५७ प्रज्ञाशरेणाभिहितस्यजंतोश्चिकित्सकाःसंतिनचौषधानि॥ ।।।।

विज्ञानप्रसिद्धेः ४९ मोक्षानधिकारिणांप्रत्याहयइति ५३ अभिजातबलंकुलबलं ५७ औषधाद्याश्चिकित्सकाःनसंतितैरचिकित्स्यइत्यर्थः॥ ॥ ॥ राम०
८०

आथर्वणावेदमंत्रा अपिकिंपुनर्भाषामंत्रादयः प्रसिद्धाः अगदाः पारदादयः ५८ कुलपुत्रोज्ञातिः ६१ कुलेजाताःपांडवाः ६२ शालामहावृक्षाःपांडवान् आश्रित्यस

नहोममंत्रानचमंगलानिनाथर्वणानाप्यगदाःसुसिद्धाः ५८ सर्पश्चाग्निश्चसिंहश्चकुलपुत्रश्चभारत नावज्ञेयामनुष्येणसर्वेह्येतेतितेजसः ५९ अग्निस्तेजोमहल्लोकेगूढस्तिष्ठतिदारुषु नचोपयुंक्तेतद्दारुयावन्नोदीप्यतेपरैः ६० सएवखलुदारुभ्योयथानिर्मथ्यदीप्यते तद्दारुचवनंचान्यन्निर्दहत्याशुतेजसा ६१ एवमेवकुलेजाताःपावकोपमतेजसः क्षमावंतोनिराकाराःकाष्ठेग्निरिवशेरते ६२ लताधर्मःसपुत्रस्त्वंशालाःपांडुसुतामताः नलतावर्द्धतेजातुमहाद्रुममनाश्रिता ६३ वनंराजंस्तवपुत्रोंबिकेयसिंहान्वनेपांडवांस्तातविद्धि सिंहैर्विहीनंहिवनंविनश्येत्सिंहाविनश्येयुरृतेवनेन ६४ इत्युद्योगपर्वणिप्रजागरे विदुरउवाच ऊर्ध्वंप्राणाह्युत्क्रामंतियूनःस्थविरआयति प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यांपुनस्तान्प्रतिपद्यते १ पीठंदत्वासाधवेभ्यागतायआनीयापःपरिनिर्णिज्यपादौ सुखंपृष्ट्वाप्रतिवेद्यात्मसंस्थंततोदद्यादन्नमवेक्ष्यधीरः २

पुत्रोवर्द्धिष्यतेयथा ६३ त्वत्पुत्रान्विहायपांडवाअपिसिंहान्नश्येयुरेवेतिभावः ६४ विदुरवाक्ये आयति आगच्छति १ निर्णिज्यप्रक्षाल्य आत्मसंस्थंस्वस्थितिंप्रतिवे

उ०
८१ यस्य कदर्यस्यान्नपानं राज्ञादिषु धनिकत्वप्रख्यापनाय आदीयमानत्वादेवं प्रतिगृह्णातीति तस्य जीवितं अनर्थमित्यर्थः ३ शल्यकर्त्ता कांडकृत् अवकीर्णी नष्टब्रह्मचर्यः नोदका
र्हः उदकमात्रानर्होपि अतिथिः भृशं प्रियः प्रियवस्तुमात्रादिवद्दर्चनीयः एवेत्यर्थः ४ श्रुतिविक्रायकप्रसंगादन्यदप्यविक्रेयं येषां विक्रीणाति सोपि अमात्यसेवेति विवक्षया

यस्मादन्नं मधुपर्कं च गां च नमंत्रवित्प्रतिगृह्णाति गेहे लोभाद्भयाद्यत्कार्पण्यतो वा तस्यानर्थं जीवितमाहुरार्याः ३ चिकित्स
कः शल्यकर्त्तावकीर्णी स्तेनः क्रूरो मद्यपो भ्रूणहा च सेनाजीवी श्रुतिविक्रायकश्च भृशं प्रियोप्यतिथिर्नोदकार्हः ४ अवि
क्रेयं लवणं पक्वमन्नं दधि क्षीरं मधु तैलं घृतं च तिला मांसं फलमूलानि शाकं रक्तं वासः सर्वगंधा गुडश्च ५ अरोषणो यः समलो
ष्टकांचनः प्रहीणशोको गतसंधिविग्रहः निंदाप्रशंसोपरतः प्रियाप्रियस्त्यजन्नुदासीनवदेष भिक्षुकः ६ नीवारमूलेंगुद
शाकवृत्तिः सुसंयतात्माग्निकार्येष्वचोद्यः वनेवसन्नतिथिष्वप्रमत्तो धुरंधरः पुण्यकृदेष तापसः ७ ॥ ॥ ॥

ऽविक्रेयमप्याह अविक्रेयमिति ५ दोषवानप्यतिथिः पूज्यः किमुत गुणवानिति वक्तुं तद्गुणानाह अरोषण इति गतसंधिविग्रहः स्नेहवैररहितः उदासीनवत् रागद्वेषर
हितत्वात् ६ चोद्यः विधेयः सावधान इत्यर्थः तापसो दरिद्रोप्यतिथिष्वप्रमत्तो भवेत् किं पुनर्भोगवानिति भावः ७ ॥ ॥ ॥ ॥ राम०
८१

दीर्घौ बाहू बुधाद्दूरस्थमपि आदातुं शक्यत इत्यर्थः हिंसति हिनस्ति अतिविभक्ता दूरस्था अपि पांडवा न हेलनीया इति भावः ९ अनीर्षुरित्यादि सार्धश्लोकत्रय
स्य गुप्तदाराः पांडवाः तेषां स्त्री श्रीतुल्या द्रौपदी सा पित्रा न्यायारक्षणीयैव तत्तददतिक्रमात्त्वं भयमसीति तात्पर्यं ११ प्रसंगात्कृते तूपयुक्तानपि धर्मानाह अभ्य इति

अपकृत्य बुद्धिमतो दूरस्थोस्मीति नाश्वसेत् दीर्घौ बुद्धिमतो बाहू याभ्यां हिंसति हिंसितः ८ न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते ना
ति विश्वसेत् विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृंतति ९ अनीर्षुर्गुप्तदारश्च संविभागी प्रियंवदः श्लक्ष्णो मधुरवाक् स्त्रीणां
न चासां वशगो भवेत् १० पूजनीया महाभागाः पुण्याश्च गृहदीप्तयः स्त्रियः श्रियो गृहस्योक्तास्तस्माद्रक्ष्या विशेषतः ११
पितुरंतःपुरं दद्यान्मातुर्दद्यान्महानसं गोषु चात्मसमं दद्यात्स्वयमेव कृषिं व्रजेत् १२ भृत्यैर्वाणिज्यचारं च पुत्रैः सेवेत च द्विजान् अ
भ्द्योग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितं १३ तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति नित्यं संतः कुले जाताः पावकोपमतेजसः
१४॥

एतेषां च यथालाभं प्रकृतोपयोगित्वमप्यूह्यं अभ्य इति तेन मैत्रेयादीनां ब्राह्मणानामवज्ञान कार्येति सूचितं १३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

उ० ८२

स्वंतैश्चक्षुष्वोरैः परंमंत्रंजानन् १७ निःशलाकेतथोरनाहृते तत्रापिकश्चिल्लीनश्चमंत्रभेदः संभवेदितिभावः १८ अनात्मवान्चपलवाक् १९ पार्षदाः सभासदः

क्षमावंतोनिराकाराः काष्टेग्निरिवशेरते यस्यमंत्रंनजानंतिबाह्याश्चाभ्यंतराश्चये १५ सराजासर्वतश्चक्षुश्चिरमैश्वर्यम
श्नुते करिष्यन्नप्रभाषेतकृतान्येवतुदर्शयेत् १६ धर्मकामार्थकार्याणितथामंत्रोनभिद्यते गिरिपृष्ठमुपारुह्यप्रासादं
वारहोगतः १७ अरण्येनिःशलाकेवातत्रमंत्रोविधीयते नासुहृत्परमंमंत्रंभारतार्हतिवेदितुं १८ अपंडितोवापिसु
हृत्पंडितोवाप्यनात्मवान् नापरीक्ष्यमहीपालः कुर्यात्सचिवमात्मनः १९ अमात्येह्युपलिप्साचमंत्ररक्षणमेवच कृ
तानिसर्वकार्याणियस्यपारिषदाविदुः २० धर्मेचार्थेचकामेचसराजाराजसत्तमः गूढमंत्रस्यन्टपतेस्तस्यसिद्धिरसंशयं
२१ अप्रशस्तानिकर्माणियोमोहादनुतिष्ठति सतेषांविपरिभ्रंशाद्भ्रश्यतेजीवितादपि २२ कर्मणांतुप्रशस्तानामनुष्ठा
नंसुखावहं तेषामेवाननुष्ठानंपश्चात्तापकरंमतं २३ अनधीत्ययथावेदान्नविप्रः श्राद्धमर्हति एवमश्रुतषाड्गुण्योनमं
त्रंश्रोतुमर्हति २४ ॥

कृतान्येवविदुः किमुतान्ये २० अप्रशस्तानिनिंद्यानिविपरिभ्रंशात्विपरीतत्वेनभ्रंशात् २३ षाड्गुण्यंषसंधिविग्रहया २१
नासद्वैधीभावसमाश्रयाणांसमूहः नश्रुतोयेनसः २४

ग्म० ८२

षाङ्गुण्यमित्येवं न विदित आत्मा स्वरूपं यस्य तस्य स्थानं यथास्थितं तत्त्वावस्था अनवज्ञातं सत्कृतं शीलं यस्य २५ नवेक्षिराइति पाठेन च भिवादरेणाईक्षितुं शीलं यस्य आत्मनैव
प्रत्ययो ज्ञानं यस्य स्वयमेव ज्ञातको यस्य २६ नाममात्रेणैव राजा भवेत् भोगांश्छत्रैः समानानेव भुंजीत ३२ लोकस्य पर्यायः इहलोकपरलोकवर्त्तनं तद्विषयवृत्तो

स्थानवृद्धिक्षयज्ञस्य षाड्गुण्यविदितात्मनः अनवज्ञातशीलस्य स्वाधीना पृथिवी नृप २५ अमोघक्रोधहर्षस्य स्वयं कृत्य
न्ववेक्षिणः आत्मप्रत्ययकोशस्य स्वाधीनेयं वसुंधरा २६ नाममात्रेण तुष्येत छत्रेण च महीपतिः भृत्येभ्यो विसृजेदर्थान्नैकः
सर्वहरो भवेत् २७ ब्राह्मणं ब्राह्मणो वेद भर्त्ता वेद स्त्रियं तथा अमात्यं नृपतिर्वेद राजा राजानमेव च २८ न शत्रुर्वशमापन्नो
मोक्तव्यो वध्यतां गतः न्यग्भूत्वा पर्युपासीत वध्यं हन्याद्बले सति २९ अहताद्धि भयं तस्माज्जायते न चिरादिव दैवतेषु प्रयत्नेन रा
जसु ब्राह्मणेषु च नियंतव्यः सदा क्रोधो वृद्धबालातुरेषु च ३० निरर्थं कलहं प्राज्ञो वर्जयेन्मूढसेवितं कीर्त्तिं च लभते लो
के न चानर्थेन युज्यते ३१ प्रसादो निष्फलो यस्य क्रोधश्चापि निरर्थकः न तं भर्त्तारमिच्छंति षंढं पतिमिव स्त्रियः ३२ न बुद्धि
र्धनलाभाय न जाड्यमसमृद्धये लोकपर्यायवृत्तांतं प्राज्ञो जानाति नेतरः ३३

तं कर्म फलाधीनत्वरूपं प्राज्ञो जानाति न तु बुद्ध्या धनं जाड्येन वा दारिद्र्यं लभ्यते सर्वत्र व्यभिचारदर्शनादिति भावः ३३ ॥ ॥ ॥ ॥

अभिजातः कुलीनः ३५ अविसंवादनेवं वचनाद्भूत्यं समयस्य परकृतस्य मर्यादायाः आवर्जयति शत्रूनपि स्वीयान् कुर्वन्ति प्रशिष्टा हिताः प्रयुक्ता ३६ परिवारणां परि
वारान् भृत्यमित्रान् ३७ समिधः उद्दीपकाः ३८ असंविभागा योग्येभ्यो ऽदत्वा स्वयं भुंजानः ४० दुष्टेषु दूषितेषु तेन नायं तिक्रमात् ४१ समाः सक्ताः निहिताः संशयं गताः

विद्याशीलवयोवृद्धान् बुद्धिवृद्धांश्च भारत धनाभिजातवृद्धांश्च नित्यं मूढो ऽवमन्यते ३४ अनार्यवृत्तमप्राज्ञमसूयकमधार्मिकं
अनर्थाः क्षिप्रमायान्ति वाग्दुष्टं क्रोधनं तथा ३५ अविसंवादनं दानं समयस्याव्यतिक्रमः आवर्जयन्ति भूतानि सम्यक् प्रणि
हिता च वाक् ३६ अविसंवादको दक्षः कृतज्ञो मतिमानृजुः अपि संक्षीणकोषो ऽपि लभते परिवारणं ३७ धृतिः शमो द
मः शौचं कारुण्यं वागनिष्ठुरा मित्राणां चानभिद्रोहः सप्तैताः समिधः श्रियः ३८ असंविभागी दुष्टात्मा कृतघ्नो निरपत्रपः
तादृङ् नराधिप लोके वर्जनीयो नराधिप ३९ न च रात्रौ सुखं शेते ससर्प इव वेश्मनि यः कोपयति निर्दोषं सदोषो ऽभ्यन्तरं जनं
४० येषु दुष्टेषु दोषः स्याद्योगक्षेमस्य भारत सदा प्रसादनं तेषां देवतानामिवाचरेत् ४१ ये ऽर्थाः स्त्रीषु समायुक्ताः प्रमत्त
पतितेषु च ये चानार्यसमासक्ताः सर्वे ते संशयं गताः ४२ यत्र स्त्री यत्र कितवो बालो यत्रानुशासिताः मज्जन्ति ते ऽवशा राजन्
नद्यामश्मप्लवा इव ४३ प्रयोजनेषु ये शक्ता न विशेषेषु भारत तानहं पण्डितान्मन्ये विशेषा हि प्रसंगिनः ४४ यं प्रशंसन्ति
कितवा यं प्रशंसन्ति चारणाः यं प्रशंसन्ति बंधक्यो न स जीवति मानवः ४५ हित्वा तान्परमेष्वासान्पाण्डवानमितौजसः ॥

कदाचित्प्राप्याइन्सर्षः ४३ ये ऽल्पाः विशेषाः आधिक्यानि तेषु हि प्रदर्श्यमानेषु परस्परं स्वीयानामेव कलहप्रसंगान्मुख्यप्रयोजनं नश्यतीति भावः प्रसंगिनः प्रसंगः संघर्षः

४७ विदुरवाक्ये भवाभवे ऐश्वर्यानैश्वर्ये दिष्टस्य दैवस्य वशं न तु मां दूषयेति भावः धृतिः धृतिमान् बुध्यवज्ञानं अवज्ञातबुद्धित्वं २ मंत्रबलेन मूलबलेन च प्रियपक्षे नु प्रियो भव

आहितं भारतैश्वर्यं त्वया दुर्योधने महत् ४६ तं द्रक्ष्यसि परिभ्रष्टं तस्मात्त्वं नचिरादिव ऐश्वर्यमदसंमूढं बलिं लोकत्रयादि
व ४७ इत्युद्योगे पर्वणि धृतराष्ट्रप्रजागरे धृतराष्ट्र उवाच अनीश्वरोयं पुरुषो भवाभवे सूत्रप्रोता दारुमयीव योषा धात्रा
तु दिष्टस्य वशे कृतोयं तस्माद्वद त्वं श्रवणे धृतो हं १ विदुर उवाच अप्राप्तकाले वचनं बृहस्पतिरपि ब्रुवन् लभते बुध्यव
ज्ञानमवमानं च भारत २ प्रियो भवति दानेन प्रियवादेन वापरः मंत्रमूलबलेनान्यो यः प्रियः प्रिय एव सः ३ द्वेष्यो न साधुर्भवति न
मेधावी न पंडितः प्रिये शुभानि कार्याणि द्वेष्ये पापानि चैव ह ४ उक्तं मया जातमात्रेपि राजन्दुर्योधनं त्यज पुत्रं त्वमेकं तस्य त्यागा
त्पुत्रशतस्य वृद्धिरस्यात्यागात्पुत्रशतस्य नाशः ५ न वृद्धिर्बहु मंतव्या या वृद्धिः क्षयमाहरेत् क्षयोपि बहु मंतव्यो यः क्षयो वृद्धिमावहेत् ६
न स क्षेपो महाराज यः क्षयो वृद्धिमावहेत् क्षयः स त्विह मंतव्यो यं लब्ध्वा बहु नाशयेत् ७ समृद्धा गुणतः केचिद्भवंति धनतोपरे धनवृद्धा
न्गुणैर्हीनान्धृतराष्ट्र विवर्जय ८ ॥

ता सच दानाद्यभावे पुनरप्रियोपि भवति अहं तु न तथा तस्त्वया प्राप्तकाले मदुक्तो नादरेण कर्तव्य इति भावः ३ द्वेष्य इति यो यस्य द्वेष्यस्तस्मिन्तद्दृष्ट्या साधुत्वादिकं सदपि ना
स्तिमिथ्येत्त्वसदपि तत्तद्दृष्ट्यास्तीति भावः ८

उ० ८४ आपतीपुक्तंउदर्केहितं ९ पुत्रंमकृमशक्तेनदुष्टाः शकुन्यादयोवात्पाडपाइत्याशयेनाहअतीवेति कुलविनाशेनोपक्षणीयइतिभावः १३ सौहार्देमैत्रीहेतौ

धृतराष्ट्रउवाच सर्वंत्वमायतीयुक्तंभाषसेप्राज्ञसंमतं नचोत्सहेसुतंत्यक्तुंयतोधर्मस्ततोजयः ९ विदुरउवाच अतीवगुणसं
पंनोनजातुविनयान्वितः सुसूक्ष्ममपिभूतानामुपमर्दमुपेक्षते १० परापवादनिरताःपरदुःखोदयेषुच परस्परविरोधेचय
तंतेसततोत्थिताः ११ सदोषंदर्शनंयेषांसंवासेसुमहद्भयं अर्थादानेमहान्दोषःप्रदानेचमहद्भयं १२ येवैभेदनशीलास्तु
सकामानिस्त्रपाःशठाः येपापाइतिविख्याताःसंवासेपरिगर्हिताः १३ युक्तास्चान्यैर्महादोषैर्येनरास्तान्विवर्जयेत् नि
वर्त्तमानेसौहार्देप्रीतिर्नीचेप्रणश्यति १४ याचैवफलनिर्वृत्तिः सौहृदेचैवयत्सुखं यततेचापवादायपयत्नमारभतेक्षये १५
अल्पेप्यपकृतेमोहान्नशांतिमधिगच्छति तादृशैः संगतंनीचैर्नृशंसैरकृतात्मभिः १६ निशाम्यनिपुणंबुध्याविद्वान्दूराद्विवर्जये
त् योज्ञातिमनुगृह्णातिदरिद्रंदीनमातुरं १७

निवर्त्तमानेसतिप्रीतिःफलनिर्वृत्तिः सुखंचप्रणश्यतिमनीचोपवादाय यततेक्षयेचयत्नमारभतेशांतिंचनगच्छतीतिद्वयोःसंबंधः १५ संगतंसंबंधं १६ निशाम्यवि राम० ८४
चार्य १७ ॥

शुभार्थिनोऽरिष्ट्वंयेलिप्सुना २७ दिग्धहस्तंविषाक्तंवाग्रहस्तंसश्रीमानस्मानस्मज्ज्ञातिरवसादतं पापंविंदतिमनगवधजंपापंव्याधइवेत्यर्षभः २८ खद्गंसमारुह्यधिष्ठितागा

रक्तपत्रम् ४

सपुत्रपशुभिर्वृद्धिंश्रेयस्थानंनयमश्नुते ज्ञातयोवर्धनीयास्तैर्यइच्छेत्यात्मनःशुभं १८ कुलवृद्धिंचराजेंद्रतस्मात्साधुसमाचर श्रे
यसामोक्ष्यतेराजन्कुर्वाणोज्ञातिसत्क्रियां १९ विगुणाह्यपिसंरक्ष्याज्ञातयोभरतर्षभ किंपुनर्गुणवंतस्तेत्वत्प्रसादाभिकांक्षिणः
२० प्रसादंकुरुवीराणांपांडवानांविशांपते दीयंताग्रामकाःकेचित्तेषांवृत्यर्थमीश्वर २१ एवंलोकेयशःप्राप्तंभविष्यतिनराधिप
वृद्धेनहित्वयाकार्यंपुत्राणांतात[illegible] २२ मयाचापिहितंवाच्यंविद्धिमांत्वंहितैषिणं ज्ञातिभिर्विग्रहस्तातनकर्तव्यःशुभार्थि
ना २३ सुखानिसहभोज्यानिज्ञातिभिर्भरतर्षभ संभोजनंसंकथनंसंप्रीति[illegible]श्चपरस्परं २४ ज्ञातिभिःसहकार्याणिनवि
रोधःकदाचन ज्ञातयस्तारयंतीहज्ञातयोमज्जयंतिच २५ सुवृत्तास्तारयंतीहदुर्वृत्तामज्जयंतिच सुवृत्तोभवराजेंद्रपांडवान्प्रति
मानद २६ अधर्षणीयःशत्रूणांतैर्वृतस्त्वंभविष्यसि श्रीमंतंज्ञातिमासाद्ययोज्ञातिरवसीदति २७ दिग्धहस्तंमृगइवसएनस्
सर्वंविंदति पश्चादपिनरश्रेष्ठतवतापोभविष्यति २८ तान्वाहतान्मृतान्वापिश्रुत्वातदनुचिंतय येनखड्गंसमारूढःपरित्याज्यनक
र्मणा २९

रंप्रविष्टःलोकेआगंतुलज्जमानइत्यर्थः २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

उ० ८५ नकश्चिदितिमार्गवात्मुक्त्वादन्यत्रनीतिशास्त्रकर्त्तारंमुक्त्वाविहायअन्यःकश्चिदपिनअपनयतेइतिनअपितुसर्वोऽप्यपनयतेअनीतिंकरोतिअतःपतत्अतीतंततःअ
तीतमेवशेषस्यतत्कालोचितस्यअर्थस्यप्रतिपत्तिःविचारःकर्त्तव्यइत्यर्थः ३० तदेवाहदुर्योधनेनेति प्रत्यानेयप्रतिकर्त्तव्यं ३१ प्रतिकारमेवाहतानिति प्रतिष्ठा
प्यराज्यांशदानेनास्थिरीकृत्य ३२ वीराणांउपदेष्टृणांसुव्याहृतानिवचनानि अध्यवस्यतिनिश्चयंकरोति उत्तमंफलंकर्म्मारभतइत्यर्थः ३३ कुशलैरप्यपयु

आदावेवनतत्कुर्यादक्षवेजीवितेसति नकश्चित्पापनपतिपुमानन्यत्रमार्गवात् ३० शेषसंप्रतिपत्तिस्तुबुद्धिमत्स्वेवतिष्ठति
३० दुर्योधनेननयद्यत्पापंतेषुपुराकृतं त्वयातत्कुलवृद्धेनप्रत्यानेयंनरेश्वरं ३१ तांस्त्वंपदेप्रतिष्ठाप्यलोकेविगतकल्मषः भ
विष्यसिनरश्रेष्ठपूजनीयोमनीषिणां ३२ सुव्याहृतानिवीराणांफलतःपरिचिंत्ययः अध्यवस्यतिकार्येषुचिरंयशसिति
ष्ठति ३३ असम्यगुपयुक्तंहिज्ञानंसुकुशलैरपि उपलभ्यंचाविदितंविदितंचाननुष्ठितं ३४ पापोदयंफलंविद्वान्योना
रभतिवर्धते यस्तुपूर्वकृतंपापमविमृष्यानुवर्त्तते अगाधपंकेदुर्मेधाविषमेविनिपात्यते मंत्रभेदस्यषट्प्राज्ञोद्वाराणीमानिल
क्षयेत् ॥

क्तंउपदिष्टंततज्ञानंअसम्यगेव यतःउपलभ्यंज्ञेयंतेनअविदितंनज्ञानंज्ञातंवाततनानुष्ठितं मदुक्तंत्वयिनिष्फलमेवेतिभावः ३४ यस्यशेषनादेःफलंब्रह्मवधादिपापो
दयःपापहेतुःतत्फलंफलहेतुभूतंकर्मयोनारभतेसवर्धते ३५ अविमृष्यअविचार्यपापमेवानुवर्त्ततेसततंकरोति पंकेनरके ३६ ॥ ॥ ॥ ॥ राम० ८५

अर्थसंततिः अर्थानामविच्छेदेन वृद्धिः तत्कामः मदं सुरापानजं चित्तवैकल्यं स्वप्नं निद्रां अविज्ञानं परकीयगुप्तचारादिरज्ञानं आत्मसंभवं आकारं नेत्रवक्त्रविकारा
दिकं ३८ तावन्नैव परछन्नाः मन्त्रमुपलभ्यंति मंत्रभेदस्य द्वाराणि संवृणोतीति पिदधाति ३९ श्रुतं शास्त्रं ४१ मन्यामहे अनेन युक्तिभिरनुचिंतनेन ज्ञातेति पाठे कुलीनत्वेन

अर्थसंततिकामश्च रक्षेदेतानि निस्पृशः मंदस्वप्नमविज्ञानमाकारं चात्मसंभवं ३८ दुष्टामात्येषु विश्रंभं दूताश्चाकुश
लानपि द्वाराण्येतानि यो ज्ञात्वा संवृणोति सदा नृपः ३९ त्रिवर्गवरणोपुन्नः सशत्रूनधिगच्छति नवैश्रुतमविज्ञाय
वृद्धाननुपसेव्य वा ४० धर्मार्थौ वेदितुं शक्तो बृहस्पतिसमैरपि नष्टं समुद्रे पतितं नष्टं वाक्यमशृण्वति ४१ अनात्मनि
श्रुतं नष्टं नष्टं हुतमनग्निकं मत्वा परीक्ष्य मेधावी बुध्या संपाद्य चासकृत् श्रुत्वा दृष्ट्वाप्यविज्ञाय प्राज्ञैर्मैत्रीं समाचरेत्
अकीर्तिविनयो हंति हंत्यनर्थपराक्रमः ४३ हंति नित्यं क्षमाक्रोधमाचारो हंत्यलक्षणं परिच्छेदेन क्षेत्रेणावेश्मनाप
रिचर्यया ४४

बुध्या स्वानुभावेन संपाद्यकार्ययोग्यतां निश्चित्य ४२ कृत्यापरतः दृष्ट्वा स्वयं आकृत्य ज्ञानाद्विज्ञाय पुनः पुनर्विशेषेण ज्ञात्वा प्राज्ञत्वं ज्ञात्वा ४३ परिच्छेदः
भोग्यवस्तुसामग्री क्षेत्रेण जन्मस्थानेन कुग्रामवासिषु प्रायेणाविवेकाभावेन परिचर्यया आचारेण ४४॥

३० वैद्यंविद्या वंतं ४६ निमज्जंगृहावारमवृत्तंमंत्रयंत्रादि चित्रंज्ञानमात्रं प्रज्ञाविशेषतोयोऽन्यपनक्षमता ४८ रौद्राःकोपनाःसाहसिकाःअविर्ष्यकारिणस्तेषु ५१
८६

परीक्षेतकुलंराज्ञाभोजनाच्छादनेनच उपस्थितस्यकामस्यप्रतिवादोनविद्यते ४५ अपिनिर्मुक्तदेहस्यकामरक्तस्यकिंपुनः
राज्ञोपसेवितंवैद्यंधार्मिकंप्रियदर्शनं ४६ मित्रंवंतंसुवाक्यंचहृदयंपरिपालयेत् दुःकुलीनःकुलीनोवामर्यादांयोनलंघयेत् ४७
धर्मापेक्षीमृदुर्ह्रीमानसकुलीनशताद्वरः यथोर्वृत्तेनवावृत्तैर्नैर्हत्तंनिर्वृत्तेनवा ४८ समेतिप्रज्ञयाप्रज्ञातयोमैत्रीनजीर्यति दु
र्बुद्धिमकृतप्रज्ञंछन्नंकूपंतृणैरिव ४९ विवर्जयीतमेधावीतस्मिन्मैत्रीप्रणश्यति अवलिप्तेषुमूर्खेषुरौद्रसाहसिकेषुच ५०
तथैवापेतधर्मेषुनमैत्रीमाचरेद्बुधः कृतज्ञंधार्मिकंसत्यमक्षुद्रंदृढभक्तिकं ५१ जितेंद्रियंस्थितंस्थित्यांमित्रमत्यागिचेष्यते
इंद्रियाणामनुत्सर्गोमृत्युनापिविशिष्यते ५२ अत्यर्थंपुनरुत्सर्गःसादयेद्देवतान्यपिमार्दवंसर्वभूतानामनसूयाक्षमाधृतिः ५३

इंद्रियाणांअनुत्सर्गोविषयेषुअप्रवृत्तिः अनुत्सर्गोविषयेभ्योनिवृत्तिःसामज्ञतुल्याहुरनुष्ठेयतयाऽर्थः ५३ ॥ ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ राम०
८६

आयुष्याणि आयुःकराणि अपनीतं अन्यायेन नाशितं ५३ आपत्सां आगामिनि काले दुःखस्य प्रतीकारः तदात्वे वर्त्तमाने दृढनिश्चयः भोगं विना प्राप्तस्य दुःख
स्य नाशो नास्तीति ज्ञात्वा तत्संबंधे पि नोद्यमपति ५५ मंगलानां दधिदूर्वागवादीनां आलंभनं स्पर्शः योगः सहायसंपत् उत्थानं उद्यमः अनिर्वेदः उद्योगात् अनुपरमः

आयुष्याणि बुधाः प्राहुर्मित्राणां चाविमानना अपनीतं सुनीतेन योर्थं प्रत्यानिनीषते ५३ मतिमास्थाय सुदृढां तदकापुरुषव्रतं
आपत्सां प्रतिकारज्ञस्तदात्वे दृढनिश्चयः ५४ अतीते कार्यशेषज्ञो नरोर्थैर्न प्रहीयते कर्मणा मनसा वाचा यदभीक्ष्णं निषेवते ५५
तदेवापहरत्येनं तस्मात्कल्याणमाचरेत् मंगलालंभनं योगः श्रुतमुत्थानमार्जवं ५६ भूतिमेतानि कुर्वन्ति सतां चाभीक्ष्णदर्शनं
अनिर्वेदः श्रियो मूलं दुःखस्य च शुभस्य च ५७ महान्भवत्यनिर्विण्णः सुखं चानन्त्यमश्नुते नातः श्रीमत्तरं किंचिदन्यत्पथ्यतमं मतं
५८ प्रभविष्णोर्यथा तात क्षमा सर्वत्र सर्वदा क्षमेदशक्तः सर्वस्य शक्तिमान्धर्मकारणात् ५९ अर्थानर्थौ समौ यस्य तस्य नित्यं
क्षमा हिता ६० यत्सुखं सेवमानोपि धर्मार्थाभ्यां न हीयते कामं तदुपसेवेत न मूढव्रतमाचरेत् ६१ दुःखार्तेषु प्रमत्तेषु नास्तिकेष्व
लसेषु च नश्रीर्वसत्यदांतेषु ये चोत्साहविवर्जिताः ६२
५९ तस्य मध्यमस्य यो न शक्तः नाप्यशक्तस्तस्य तत्पर्यः सर्वेषां क्षमा श्रेयस्करी तत्पर्यः ६० मूढव्रतं आहारादौ अतिनिर्बंधं अदांतेषु लिप्साहीनेषु ६१ ६२ ॥ ॥ ॥

उ०
८७

मद्यपत्रपंसलज्जं ६३ अनार्यंअवंतमकुटिलं ६४ और्ध्वदेहिकंपरलोकसाधनंयज्ञदानादि ६७ संयमइंद्रियाणांनिग्रहः ६९ भवस्यैश्वर्यस्य ७१ ब्राह्मणाकाम्या

आर्जवेवचनंरंयुक्तमार्जवात्मव्यपत्रपं अशक्तंमन्यमानास्तंवर्षयंतिकुबुद्धयः ६३ अनार्यमतिदातारमतिशूरमतिव्रतं प्रज्ञाभि
मानिनंचैवश्रीर्भयान्नोपसर्पति ६४ नचातिगुणवत्स्वेषानात्यंतंनिर्गुणेषुच नैषागुणान्कामयतेनैर्गुण्यान्नानुरज्यते ६५ उन्मत्ता
गौरिवांधाश्रीः क्वचिदेवावतिष्ठते अग्निहोत्रफलावेदाः शीलवृत्तफलंश्रुतं ६६ रतिपुत्रफलानारीदत्तभुक्तफलंधनं अधर्मो
पार्जितैरर्थैर्यःकरोत्यौर्ध्वदेहिकं ६७ नसतत्स्यफलंप्रेत्यभुंक्तेऽर्थस्यदुरागमात् कांतारेवनदुर्गेषुकृच्छ्रास्वापत्सुसंभ्रमे ६८ उद्यते
षुचशस्त्रेषुनास्तिसत्ववतांभयं उत्थानंसंयमोदाक्ष्यमप्रमादोधृतिःस्मृतिः ६९ समीक्ष्यचसमारंभोविद्धिमूलंभवस्यतु तपोबलं
तापसानांब्रह्मब्रह्मविदांबलं ७० हिंसाबलमसाधूनांक्षमागुणवतांबलं अष्टैतान्यव्रतघ्नानिआपोमूलंफलंपयः ७१ हविर्ब्रा
ह्मणकाम्याचगुरोर्वचनमौषधं नतत्परस्यसंदध्यात्प्रतिकूलंयदात्मनः ७२ संग्रहेणैषधर्मःस्यात्कामादन्यःप्रवर्तते अक्रोधेनज
येत्क्रोधमसाधुंसाधुनाजयेत् ७३

ब्राह्मणस्यइच्छातदात्मेपत्यर्थःसंदध्यात्कुर्यात् ७२ अन्योधर्मःकामातइच्छादीसाधुनाकर्मणा ७३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०
८७

स्त्रीधूर्त्तकेजारे स्त्रियांधूर्त्तेचित्येकवन्द्वावः ७४ वाक्शल्यंदुर्वचनं अनाम्नायः अनभ्यासएवमलंयेषांवाल्हीकाः पंचानांषष्ठानांन दीनांपत्रसंगमः वाल्हीकानाम॥

जयेत्कदर्यंदानेनजयेत्सत्येनचानृतं स्त्रीधूर्त्तकेलसेभीरौचंडेपुरुषमानिनि ७४ चौरेकृतघ्नेविश्वासोनकार्योनचनास्तिके अ
भिवादनशीलस्यनित्यंवृद्धोपसेविनः ७५ चत्वारिसंप्रवर्धन्तेकीर्त्तिरायुर्यशोबलं अतिक्लेशेनयेर्थाःस्युर्धर्मस्यातिक्रमेणवा
७६ अरेर्वाप्रणिपातेनमास्मतेषुमनःकृथाः अविद्यःपुरुषःशोच्यःशोच्यंमैथुनमप्रजं ७७ निराहाराःप्रजाःशोच्याःशोच्यंरा
ष्ट्रमराजकं अध्वाजरादेहवतांपर्वतानांजलंजरा ७८ असंभोगोजरास्त्रीणांवाक्शल्यंमनसोजरा अनाम्नायमलावेदाब्रा
ह्मणस्याव्रतंमलं ७९ मलंपृथिव्यांवाल्हीकाःपुरुषस्यानृतंमलं कौतूहलमलासाध्वीविप्रवासमलाःस्त्रियः ८० सुवर्णस्यम
लंरूप्यंरूप्यस्यापिमलंत्रपु ज्ञेयंत्रपुमलंसीसंसीसस्यापिमलंमलं ८१ नस्वप्नेनजयेन्निद्रांनकामेनजयेत्स्त्रियः नेन्धनेनज
येदग्निंनपानेनसुरांजयेत् ८२

तेदेशाःविप्रवासःप्रवासः ८१ स्वप्नेनशयनेन ८२ ८२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यदितेष्वेषुपुत्रेषुपांडवेषुचसमतास्तितर्हिसर्वेषुसममेवाचर यथाभागंराज्यंतेभ्योदेहीत्यर्थः ८६ इत्युद्योगेप्रजागरेविदुरवाक्ये असज्जमानः अभिमानशून्यः शक्तिंअहा
पयित्वाअनतिक्रम्ययथाशक्तीत्यर्थः संतंसाधुंउपैतिलभंतेयतःप्रसंनाःसंतःसाधवःसुखायअलंसुखंदातुंपर्याप्ताः १ अनयाक्लिष्टःपरैरपकर्षंअप्रापितोपि २ समुत्कर्षः

यस्यदानजितंमित्रंशत्रवोनिर्जितायुधि अन्नपानजितादाराःसफलंतस्यजीवितं ८३ सहस्रिणोपिजीवंतिजीवंतिशतिनस्त
था धृतराष्ट्रविमुंचेच्छांनकथंचिन्नजीव्यते ८४ यत्पृथिव्यांव्रीहियवंहिरण्यंपशवःस्त्रियः नालमेकस्यतत्सर्वमितिपश्यन्नमुह्यति
८५ राजन्भूयोब्रवीमित्वांपुत्रेषुसममाचर समतायदितेराजन्स्वेषुपांडुसुतेषुवा ८६ इतिमहाभारतेउद्योगपर्वणिप्रजागरे
विदुरउ० योभ्यर्चितःसद्भिरसज्जमानःकरोत्यर्थंशक्तिमहापयित्वा क्षिप्रंयशस्तंसमुपैतिसंतमलंप्रसंनाहिसुखायसंतः १ महां
तमप्यर्थमधर्मयुक्तंयःसंत्यजत्यनपाकृष्टएव सुखंसदुःखान्यवमुच्यशेतेजीर्णांत्वचंसर्पइवावमुच्य २ अनृतेचसमुत्कर्षोरा
जगामिचपैशुनं गुरोश्चालीकनिर्बंधःसमानिब्रह्महत्यया ३ असूयैकपदंमृत्युरतिवादःश्रियोवधः अशुश्रूषात्वराश्लाघा
विद्यायाःशत्रवस्त्रयः ४ ॥

अनृतेनत्रयपदस्यार्थः ३ एकंपदंसर्वात्मना ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्तब्धता औद्धत्यं अभिमानः दर्पः तद्वत्त्वं अत्यागित्वं लुब्धता मदमोहौ एकीकृत्य सप्त ९ अजेन सहिताः उक्षाः अजोक्षाः औदुंबरं ताम्रमयं पात्रजातं उदुंबरं स्मृतं ताम्रे इति विश्वः विषं गेहमिति सर्वज्ञः स्वर्णनाभः शालग्रामः दक्षिणावर्त्तः शंख इति नारायणः १० धन्यानि मंगलावहानि ११ सर्वपरं सर्वेभ्यः पुण्यपदहेतुभ्यः उत्कृष्टं महाविशिष्टं महे

आलस्यं मदमोहौ च चापलं गोष्ठिरेव च स्तब्धता चाभिमानित्वं तथात्यागित्वमेव च ५ एते वै सप्त दोषाः स्युः सदा विद्यार्थिनां मताः
सुखार्थिनः कुतो विद्या नास्ति विद्यार्थिनः सुखं ६ सुखार्थी वा त्यजेद्विद्यां विद्यार्थी वा त्यजेत्सुखं नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां
महोदधिः ७ नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना आशा धृतिं हन्ति समृद्धिमन्तकः क्रोधः श्रियं हन्ति यशः कदर्यता अपाल
नं हन्ति पशूंश्च राजन्नेकः क्रुद्धो ब्राह्मणो हन्ति राष्ट्रं ८ अजाश्च कांस्यं रजतं च नित्यं मध्वाकर्षः शकुनिः श्रोत्रियश्च वृद्धो ज्ञातिर
वसन्नः कुलीन एतानि ते सन्तु गृहे सदैव ९ अजोक्षा चंदनं वीणा आदर्शो मधुसर्पिषी विषमौदुंबरं शंखः स्वर्णनाभोथरोचना
१० गृहे स्थापयितव्यानि धन्यानि मनुरब्रवीत् देवब्राह्मणपूजार्थमतिथीनां च भारत ११ इदं च त्वां सर्वपरं ब्रवीमि पुण्यं पदं तात
महाविशिष्टं न जातु कामान्न भयान्न लोभाद्धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः १२

न उत्कृष्टत्वेन अविशिष्टं समानं मांगलिकमित्यर्थः १२ १२ १२ ॥ ॥ छ ॥ ॥

अस्य १

उ० अस्याजीवत्वस्य हेतुरविद्या अनित्यं सुखदुःखे अविद्या च नित्येधर्मे निरोधे आत्मनि च प्रतिष्ठस्व नित्यं कुरु तुष्य संतोषं प्राप्नुहि तोषः परउत्कृष्टः यास्मिन् लाभे १४ गृह्णाति नि
८९ र्हरंति दूरे कुर्वंति १६ उत्सृज्य मृतस्य देहं त्यक्त्वा १९ अस्माल्लोकादूर्ध्वं स्वर्गे अमुष्मात् स्वर्गात् च अतः अस्मात् च अधस्तात् लोके महत्तमः तमोगुणप्रधानैः पुरुषैः प्राप्यं स्थानं अं

नित्योधर्मः सुखदुःखे त्वनित्ये जीवोनित्योहेतुरस्यत्वनित्यः त्यक्त्वानित्यं प्रतितिष्ठस्वनित्ये संतुष्यत्वंतोषपरोहिलाभः १३ महाबलान्
पश्यमहानुभावान्प्रशास्य भूमिंधनधान्यपूर्णां राज्यानिहित्वाविपुलांश्चभोगान्गंतारंरंह्ञान्वशमंतकस्य १४ मृतंपुत्रंदुःखपुष्टं
मनुष्याउत्क्षिप्यराजन्स्वगृहान्निर्हरंति तंमुक्तकेशाःकरुणंरुदंतिचितामध्येकाष्ठमिवक्षिपंति १५ अन्योधनंप्रेतगतस्यभुंक्तेवयांसि
चाग्निश्चशरीरधातून् द्वाभ्यामयंसहगच्छत्यमुत्रपुण्येनपापेनचवेष्ट्यमानः १६ उत्सृज्यविनिवर्त्तंतेज्ञातयःसुहृदःसुताः अपु
ष्पानफलान्वृक्षान्यथातातपतत्रिणः १७ अग्नौप्रास्तंतुपुरुषंकर्मान्वेतिस्वयंकृतं तस्मात्तुपुरुषोयत्नाद्धर्मंसंचिनुयाच्छनैः १८
अस्माल्लोकादूर्ध्वममुत्रचाधोमहातमस्तिष्ठतिह्यंधकारं तद्वैमहामोहनमिंद्रियाणांबुध्यस्वमात्वांप्रलभेतराजन् १९ ॥ ॥ ॥

धकारं अप्रकाशं अंधं तमः अंधतामिस्राख्यं नरकं बुध्यस्व मा त्वां रागांधं प्रलभेत स्पृशेत १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ राम०
८९

प्रतिपत्तुं त्वं तु शक्ष्यसि चेदिति संबंधः २० आत्मा जीवो नदी पुण्यं धर्मस्तद्वती र्थं यस्यां सत्यं ब्रह्म तस्मादुद्भवो यस्याः तस्यां स्नातः निःस्नातः मन्तव्यः प्रेमग्रह इत्यर्थः पूयते मुध्यति कः
पुण्यकर्मा पुण्यमपि नित्यमलोभस्त्वं वैराग्यात्तत्परं पुण्यमित्यर्थः २१ नदी संसारनदी जन्मदुर्गाणि संतरस्मोक्षार्थं यतस्वेत्यर्थः २२ धृत्वेति कामं क्रोधं संतापाञ्च पैशुन्यं सोदरं दि २
दोषान्तरक्षेत सम्यक् दृष्ट्वा वस्तुना पादौ नेत्रे दृष्टिपूतं स्थले पादन्यासेन च पाणिपादं चक्षुषा रक्षेत चक्षुःश्रोत्रे मनसैव परस्त्र्यादिभ्यः कुशब्देभ्यश्च वाचा वर्तनेन रक्षेत

इदं वचः शक्ष्यसि चेद्यथावदनिशम्य सर्वं प्रतिपत्तुमेवं यशः परं प्राप्स्यसि जीवलोके भयं न चामुत्र न चेह तेऽस्ति २० आत्मा न
दी भारत पुण्यतीर्था सत्योदका धृतिकूला दयोर्मिः तस्यां स्नातः पूयते पुण्यकर्मा पुण्यो ह्यात्मा नित्यमलोभ एव २१ कामक्रोधग्रा
हवतीं पंचेन्द्रियजलां नदीं नावं धृतिमयीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि संतर २२ प्रज्ञावृद्धं धर्मवृद्धं स्वबंधुं विद्यावृद्धं वयसा चापि वृद्धं
कार्याकार्ये पूजयित्वा प्रसाद्य यः संपृच्छेन्न स मुह्येत्कदाचित् २३ धृत्या शिश्नोदरं रक्षेत्पाणिपादं च चक्षुषा चक्षुःश्रोत्रे च म
नसा मनो वाचं च कर्मणा २४ नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती नित्यस्वाध्यायी पतितान्नवर्जी सत्यं ब्रुवन्गुरवे कर्म कुर्वन्न ब्राह्म
णश्च्यवते ब्रह्मलोकात् अधीत्य वेदान्परिसंस्तीर्य चाग्नीनिष्ट्वा यज्ञैः पालयित्वा प्रजाश्च गोब्राह्मणार्थे शस्त्रपूतान्तरात्मा
मि २
हतः संग्रामे क्षत्रियः स्वर्गमेति २६

मनो वाचं च कर्मणा संयमनेन रक्षेत् २४ नित्योदकी नित्यं यथाकालं स्नानाचमनपरः २५ परिसंस्तीर्याग्नीन् प
रिस्तीर्णाः एतेनाग्निहोत्रमुपलक्ष्यत इति नारायणः परिसंस्तीर्य वितत्य स्वे स्वे स्थाने आधायेत्यर्थः ततो यज्ञैरिष्ट्वा शस्त्रपूतः अन्तरात्मा चित्तं यस्य गोब्राह्मणार्थ
मित्यर्थः संग्रामे हतो वा क्षत्रियः २६ ॥ ॥

अधीत्यवेदशास्त्रमितिशेषः त्रेताअग्नित्रयंतस्याः पूतंधूमंआघ्रायपुण्यंपावनं प्रेत्यमृत्वा २८ क्षात्राद्धर्मात्पृथ्वीपालनरूपात्राज्यादितियावत् राजधर्मेराज्ये
२९ मामांअनुशाससि अनुशास्सि ३१ इतिविदुरवाक्ये एवंब्रह्मविद्याधिकारीविशेषणीभूतासाधनसंपत्तिःसम्यगुपपादितातत्रक्वचित्क्वचित्प्रसंगात्

वैश्योधीत्यब्राह्मणान्क्षत्रियांश्चधनैःकालेसंविभज्याश्रितांश्च त्रेतापूतंधूममाघ्रायपुण्यंप्रेत्यस्वर्गेदिव्यसुखानिभुंक्ते २७ ब्र
ह्मक्षत्रंवैश्यवर्णंचशूद्रः क्रमेणैतान्न्यायतःपूजयानः तुष्टेष्वेतेष्वव्यथोदग्धपापस्त्यक्त्वादेहंस्वर्गसुखानिभुंक्ते २८ चातुर्वर्ण्य
स्यैषधर्मस्तवोक्तोहेतुंचात्रब्रुवतोमेनिबोध क्षात्राद्धर्माद्धीयतेपांडुपुत्रस्तंत्वंराजन्राजधर्मेनियुंक्ष्व २९ धृतराष्ट्रउवाच एव
मेतद्यथात्वंमामनुशाससिनित्यदा ममापिचमतिःसौम्यभवत्येवंयथात्थमां ३० सातुबुद्धिःकृताप्येवंपांडवान्प्रतिमेसदा दुर्यो
धनंसमासाद्यपुनर्विपरिवर्त्तते ३१ नदिष्टमभ्यतिक्रांतुंशक्यंभूतेनकेनचित् दिष्टमेवध्रुवंमन्येपौरुषंतुनिरर्थकं ३२ इत्युद्योगे
प्रजागरे धृतराष्ट्रउ० अनुक्तंयदितेकिंचिद्वाचाविदुरविद्यते तन्मेशुश्रूषतोब्रूहिविचित्राणिहिभाषसे १ विदुरउवाच धृत
राष्ट्रकुमारोवैयःपुराणःसनातनः सनत्सुजातःप्रोवाचमृत्युर्नास्तीतिभारत२ ॥

यतोयतोनिवर्त्ततइत्यादिनासंक्षेपेणब्रह्मविद्यासूचितानांविस्तारेणश्रोतुकामोधृतराष्ट्रउवाच अनुक्तमितितेत्वया १ मृत्युःजन्ममरणप्रवाहात्मकःसंसारः २

तेतुभ्यंगुह्यान्गोप्यान्योगकलादीन्प्रकाशान्शमादीन्हृदयसंश्रयान्धर्मान्प्रवक्ष्यति ३ वर्णाश्रमक्रममुल्लंघ्यब्रह्मविद्योपदेशेदित्याख्यापिकामुखेनाह किंत्व
मित्यादिना सनातनापरनामासनत्सुजातः ४ विधिदृष्टेनशास्त्रादवगतेनकर्मणामधुपर्कादिना १० विद्याप्राप्तिफलमाह यंश्रुत्वेति ११ विषहेरन्बाधेरन्अमर्ष

सतेगुह्यान्प्रकाशांश्चसर्वान्हृदयसंश्रयान् प्रवक्ष्यतिमहाराजसर्वबुद्धिमतांवरः ३ धृतराष्ट्र उ० किंत्वंनवेदतद्भूयोयन्मेब्रूयात्स
नातनः त्वमेवविदुरब्रूहिप्रज्ञाशेषोस्तिचेत्तव ४ विदुर उ० शूद्रयोनावहंजातोनातोन्यद्वक्तुमुत्सहे कुमारस्यतुयाबुद्धिर्वेद
तांशाश्वतीमहं ५ ब्राह्मीहियोनिमापन्नःसगुह्यमपियोवदेत् नतेनगर्ह्योदेवानांतस्मादेतद्ब्रवीमिते ६ धृतराष्ट्र उवाच ब्रवी
हिविदुरत्वंमेपुराणंतंसनातनं कथमेतेनदेहेनस्यादिहैवसमागमः ७ वैशंपायनउवाच चिंतयामासविदुरस्तमृषिंशंसित
व्रतं सचतच्चिंतितंज्ञात्वादर्शयामासभारत ८ सचैनंप्रतिजग्राहविधिदृष्टेनकर्मणा सुखोपविष्टंविश्रांतमथैनंविदुरोब्रवीत् ९
भगवन्संशयःकश्चिद्धृतराष्ट्रस्यमानसः योनशक्योमयावक्तुंत्वमस्मैवक्तुमर्हसि १० यंश्रुत्वायंमनुष्येंद्रःसर्वदुःखातिगोभवे
त् लाभालाभौप्रियद्वेष्यौयथैनंनजरांतकौ ११ विषहेरन्भयामर्षौक्षुत्पिपासेमदोद्भवौ अरतिश्चैवतंद्रीचकामक्रोधौक्षयो
दयौ १२ इत्युद्योगेप्रजागरःसमाप्तः विदुरवाक्यानिसमाप्तानि ॥

असहिष्णुता उद्भवउत्कर्षैश्वर्यं क्षयोदयौतन्मेर्हितुभूतेपापपुण्येच १२ इतिनैलकंठीयेभारतभावदीपेउद्योगपर्वणिप्रजागरार्थप्रकाशः समाप्तः ॥ ॥ ॥

उ०
८१

श्रीगणेशाय नमः उद्योगपर्वणि सनत्सुजातीयभाष्यकारादिभिर्व्याख्यातान्संप्रतितनपुस्तकेषु च स्थितान् पाठान् श्लोकांश्च गुरोपसंहारन्यायेनैकीकृत्य व्याख्यायते ततो
राजेति मनीषी शास्त्रसंस्कृतमनीषावान् रहिते एकांते परमां बुद्धिं परविद्यां च पपरच्छ पातदक्षरमधिगम्यत इति श्रुतिप्रसिद्धां पप्रच्छ। एतेन विषयो दर्शितः प्रयोजनं द
र्शयति महात्मा बुभूषन्निति परं ब्रह्म भवितुमिच्छन् ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति ब्रह्मज्ञानस्य ब्रह्मभावफलकत्वश्रवणात् विदुरेरितं वाक्यं सनत्सुजातः प्रोवाच मृत्युर्नास्तीति
भारतेति मृत्युशब्दितस्य बंधस्याभावं श्रुत्वा प्रतिपृच्छ्य संगत्वात्कपटवतोपि मम पापात् भयं नास्तीति संतोषं प्राप्य तेन ज्ञानस्य सर्वकर्मोन्मूलहेतुत्वं यथोक्तं हत्वापि स इ

वैशंपायन उवाच ततो राजा धृतराष्ट्रो मनीषी संपूज्य वाक्यं विदुरेरितं तत् सनत्सुजातं रहिते महात्मा पप्रच्छ बुद्धिं परमां बुभू
षन् धृतराष्ट्र उवाच सनत्सुजात यदिदं शृणोमि न मृत्युरस्तीति तव प्रवादं देवासुरा ह्याचरन् ब्रह्मचर्यममृत्यवे तत्कतरन्नु सत्यं
॥२॥

मां लोकान्न हंतीति न निबध्यत इति १ प्रश्नमेवाह सनत्सुजातेति मृत्युरिति श्रुवं जन्म मृत्स्य चेति साहचर्यात् जन्ममरणप्रवाहरूपो बंध उच्यते स नास्तीति तव प्रकर्षेण
वादं पूर्वोक्तं विदुरादिकेभ्यः श्रुतवानस्मि हे सनत्सुजात सर्वदा सुष्ठु जातं जन्म यस्य नित्यकुमारत्वेन जरामरणाविवर्जितस्य यः श्रुतिश्चेत दाहनन निरोधेन चोत्सभिर्न बद्धो
न च साधकः न मुमुक्षुर्नैव मुक्त इत्येषा परमार्थता इति उत यावन्मृत्स्वेमृत्योरभावाय एकशतं वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास इति बंधनिवृत्त्यर्थोपलंभश्रूयते
न ह्यसंभोगि त्यानिवृत्तस्य निवृत्त्यर्थे यत्नो युज्यते तत् अनयोः पक्षयोः कतरत् मतं सत्यं तत् ब्रूहीति शेषः २ ॥

सन०
८१

यत्कर्मणा ब्रह्मचर्येण मृत्युर्नास्तीति तेन सत्यस्य संबंधस्य साधनेन नाश इति अपृच्छः पृष्टवानसि यच्चापरं मृत्युश्च रूपतस्य वनास्तीत्यपृच्छः एतत् एतयोः परस्परविरुद्ध
त्वं मा विशंकिथा मा मंस्थाः अमृत्युः कर्मणा केचिदिति पाठे कर्मसाध्यं अमृतत्वं उत ज्ञानसाध्यमिति पक्षद्वयोपन्यासः तयोश्च क्रमसमुच्चयपक्षाश्रयेणाविरोधाभावं
मत्वा नो मा विशंकिथा इति ब्रवीतीत्यर्थः ३ अविरोधमेवाह उभे इति अमृतस्य एकस्यैव पुंसोऽवस्थाभेदेन उभे अपि सत्ये एव हे क्षत्रिय विद्धि अविद्यावस्थायां बंधः सम
कर्मनाशश्च विद्यावतां तु रज्जुरगवत्कालत्रयेपि नास्ति मोहान्द्रासमानस्य मृत्युज्ञानमात्रेणानिवृत्तिर्भवतीति भावः आद्यप्रह्लादैः इति पाठे उभे अपि मते अना

सनत्सुजात उवाच अपृच्छः कर्मणा यच्च मृत्युर्नास्तीति चापरे शृणु मे ब्रुवतो राजन्यथैतन्मा विशंकिथाः ३ उभे स
त्ये क्षत्रियैतस्य विद्धि मोहान्मृत्युः संमतोऽयं कवीनां प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि तथाऽप्रमादममृतत्वं ब्रवीमि ४ ॥ ॥

हि तौ नित्ये इत्यर्थः सिद्धांतमाह मोहादिति विनिर्मोहानां तु नास्त्येव मृत्युरित्यर्थः मोहं विवृणोति प्रमादमिति आत्मतत्त्वानवेक्षणं प्रमादः मूलाज्ञानमिति याव
त् तदेव मृत्युः मृत्युर्वै तम इति श्रुतेः अप्रमादं अवहितता सम्यगवेक्षणं ज्ञानमिति यावत् ज्ञानं सम्यगवेक्षणमिति स्मृतेः अमृतत्वं अमृतत्वहेतु
४ ॥ ॥ ॥ ॥

उ० ९२

प्रमादात्अज्ञानात्असुराः असत्पुरुषमाराः कामक्रोधाद्यासुरवृत्तिभिराक्रांताः पराभवन् अनात्मवशा अभूवन् तथा अप्रमादात् ज्ञानात् ब्रह्मभूताः पूर्वं ब्र
ह्मैव संतः अविद्यया ब्रह्मत्वमात्मनो मन्यमानाः विद्यया पुनर्ब्रह्मैव भवंति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतेः सुराश्चेति पाठे सुराः शमदमादिमंतः ब्रह्मभूताः ब्रह्मभा
वं गता इत्यर्थः नन्वज्ञानं जंतून् अति संसारसंकटे पातयति ननु व्याघ्र इव दृश्यते कार्यमेवास्य दृश्यते न स्वरूपमित्यर्थः हि यतः अस्य रूपं निरीक्ष्यमाणमपि तदु
पलभ्यते न हि रज्जूरगो यावज्ज्ञानमज्ञानं उरगवद्द्रष्टुं शक्यमित्यर्थः ५ ननु यदि अस्य रूपं नोपलभ्यते तर्हि तत्सत्त्वे किं प्रमाणमत आह यमिति। अतः अज्ञानाख्या
तमज्ञानं यमसंज्ञे एके मूढाः मृत्युमाहुः अपसर्पवतः कायात्पाशवद्धं वशगतं अंगुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलादिति अस्य व्यतिरेकमुखेन आत्म

प्रमादाद्वै असुराः पराभवन्नप्रमादाद्ब्रह्मभूता भवंति नैवं मृत्युर्व्याघ्र इवात्ति जंतून्नह्यस्य रूपमुपलभ्यते हि ५ यमं त्वेके मृ
त्युमतोऽन्यमाहुरात्मावसन्नममृतं ब्रह्मचर्यं पितृलोके राज्यमनुशास्ति देवः शिवः शिवानामशिवोऽशिवानां ६ ॥ ॥

निकल्पितत्वमाह आत्मावसन्नमिति आत्मनि प्रतीच्येव अवसन्नं लीनं तेन रज्जूरगादिवत् यमादिकमपि आत्मनि कल्पितमेवेत्यर्थः आत्मावासमिति पा
ठे आत्मा आश्रयमित्यर्थः यम प्रमोपायमाह यमृतमिति ब्रह्मचर्यं ब्रह्मचर्यं आत्मानुसंधानं निरस्ताखिलकल्पनाजालं अमृतत्वं मोक्षहेतुः योगिनां यमोऽयं
नास्तीत्यर्थः न तस्य रोगो न जरा न मृत्युरिति श्रुतेः ननु कल्पितस्य यमस्य रज्जूरगादेरिवार्थक्रियाकारित्वं न युक्तमत आह पितृलोक इति यादृशो यक्ष
स्तादृशो बलिरिति न्यायेन आत्मनि कल्पितगरुडभावस्य विषनिवर्तकत्ववत् अत्राप्यर्थक्रियाकारित्वमस्तीति भावः अत्र युक्तिमाह शिव इति शीतोष्णादिव
देकस्मिन्नसत्यस्य विरुद्धधर्मद्वयस्य संभवात् तस्मिन्नेव शिवत्वाशिवत्वे रज्जौ सर्पदंडादिवत्कल्पिते इत्यर्थः ६ राम० ९२

अस्येति अस्य यमस्य आदेशाद् ज्ञानात् क्रोधादिरूपो मृत्युर्नराणां हेतुर्निस्सरति उद्भवति अत्र यथा ज्ञानाभिमानी निदेवता यमः एवं क्रोधाद्यभिमा
निन्योऽपि देवताः यमस्य दासभूताः सन्तीत्याधिदैवमित्यर्थः अध्यात्मं तु अज्ञानादेव क्रोधादय उद्भवंतीति ततो निःपतत इत्यर्थः ननु यथात्मा वा स्वप्रज्ञाने
तर्हि तत्र आत्मनः पृथक्सिद्धमपृथक्सिद्धं वा अन्येषु ज्ञानानामपि पुनर्बंधापत्तिः आद्ये सांख्यप्रकृतिवत्तदनाशापत्तिरित्याशंक्याह तं विशिनष्टि
नराणां अहंगतेनैव विमार्गान् चरंतीति जीवानां योऽहंकारस्तेन सहगतं गमनं अहंकारसाहित्यं तेन विमार्गान् अनात्मगान्मार्गान् अनात्म

अस्यादेशान्निःसरते नराणां क्रोधः प्रमादो लोभरूपश्च मृत्युः
अहंगतेनैव चरन् विमार्गान्न चात्मनो योगमुपैति कश्चित् ७

अनात्ममार्गान् चरन् विषयान् भुंजान इत्यर्थः मुक्तौ अज्ञानाश्रयस्य अहमर्थस्य चिदाभासस्य नष्टत्वात् न शुद्धादात्मनः सकाशाद् ज्ञाने पुनरु
देति नापि पृथगवतिष्ठत इति भावः ननु सुषुप्तावहंकारलयोऽपि दृश्यत इत्यत आह न चेति तदानीमपि सूक्ष्मस्याहमर्थस्य सत्त्वान्न कश्चिद
ज्ञानं विना आत्मयोगं उपैति स्वरूपं प्राप्नोतीत्यर्थः अतोऽहंकारनाशात्प्राक् आत्मनः क्रोधादिरूपस्य मृत्योरुदयो युज्यत एवेत्यर्थः आस्यादे
ष इति पाठे आस्ये तस्मिन्नित्यास्यमज्ञानस्याधिष्ठानं अहंकारस्तस्मान्निःसरत इति पूर्ववत् ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

उ०
९३

आत्मयोगाभावे दोषमाह ते इति तेन राः मोहिताः क्रोधादिभिरिति शेषः तद्वशे क्रोधादिरूपस्य सत्त्वोर्वशे वर्त्तमानाः संतइतोऽस्माल्लोकात्प्रेताः गताः संतः त
त्रयमलोके पुनरिति सकृत् मनस्य च नार्थे पतंति गच्छंति नरकादाविति शेषः ततस्तान्तत्र गतान् अनुदेवा इंद्रियाणि लवंते तत्रैव गच्छंति तमुत्क्रामंतं
प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामंतं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामंतीति श्रुतेः मृत्युः प्राणाणां योगे इत्यनुशासनाच्च मृत्युरज्ञानं मरणां संसारमपि लभंते अयं भावः मृ
त्युरत्यंतविस्मृतिरिति स्मृतेरज्ञानं प्रत्यगानंदविस्मारकत्वेन यमस्य प्रत्यक्त्वेन गृहीतदेहस्य च विस्मारकत्वेन साम्यात्तद्रूपमपि मृत्युशब्दितं तत्पाप्मुख्या
मृत्युरवगोणोपमइति ८ ननु प्राकृतमरणात्कमृत्युमयं मृत्यसमस्तु हेतुः तेनैवास्तीत्याशंक्याह कर्मोदय इति भोगप्रदस्य कर्मण उदये सति कर्मफलभोगे
कृत?

ते मोहितास्तद्वशे वर्त्तमाना इतः प्रेतास्तत्र पुनः पतंति तत्तस्तां देवा अनुविलवंते अतो मृत्युर्मरणाख्यामुपैति ८
कर्मोदये कर्मफलानुरागास्तत्रानुयांति न तरंति मृत्युं सदर्थयोगा[illegible]वगमात्समंतात्प्रवर्त्तते योगभोगेन देही ९

ऽनुरागो येषां ते तथाभूताः तत्र स्वर्गादौ अनुयांति भोगवासनया पूर्वदेहं त्यक्त्वा गच्छंति अतो मृत्युं न तरंति देहनाशमात्रेण मुच्यंत इत्यर्थः तथा च श्रुतिः
येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके इति मृतस्यास्तित्वनास्तित्वे उपक्षिप्य योनिमन्ये प्रपद्यंते शरीरत्वाय देहिनः [illegible] स्थाणुमन्येनुसंयं
ति यथाकर्म यथाश्रुतमिति अस्तीत्येवोपलब्धव्य इति चास्तित्वं देहांतरप्राप्तिं चाह अत्र हेतुः सदर्थेति सत्यब्रह्मज्ञानस्य स्वरूपयोगः सदर्थयोगः पमाथ
द्योगोपेतः तस्यानवगमादलाभात्समंतात्ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्योनिषु भोगयोगेन भोगलिप्सया देही देहाभिमानी प्रवर्त्तते ९ ॥ ॥ ॥ राम०
९३

भोगस्वमेव निंदति तद्वा इति यत्त्वस्य पुंसः मिथ्याभूतेषु अर्थेषु शब्दादिविषयेषु योगो रागस्तद्यर्यगतिः प्रवृत्तिः नित्या स्वाभाविका तदेवइंद्रियाणांमहा
मोहनं अर्थानां मिथ्यात्वं संकल्पकृतत्वात् यदाहाक्षपादः दोषनिमित्तं रूपाद्यो विषयाः संकल्पकृता इति दोषा रागादिः मिथ्यार्थयोगेन विषयसंगेन
अभिहतांतरात्मा व्यथितचित्तः सन् विषयान् स्मरन् स्मरणपूर्वकं उपास्ते हेतो शत्रुप्रत्ययः स्मरणमेव विषयोपासनाहेतुरतस्तेषां विस्मरणमेव कर्त्त
व्यमित्यर्थः १० तत्स्मरणेदोषमाह अभिध्येति अभिध्या विषयस्मरणं प्रथमं ततः कामः तत्प्राप्त्यभिलाषः केनचिन्निमित्तेन न तत्प्रतिहतो क्रोधः एते

तदेव महामोहनमिंद्रियाणां मिथ्यार्थयोगे स्पृगतिर्हि नित्या मिथ्यार्थयोगाभिहतांतरात्मा स्मरन्नुपास्ते विषयान्समंतात्
१० अभि[illegible]ध्या वै प्रथमं हि हेति लोकाः न काम क्रोधावनुयाम्युपस्थात् एते बालान्मृत्यवे प्रापयंति धीरास्तु धैर्येण तरंति मृत्यु
सोभिध्यायन्नुत्पतितान्निहन्यादनादरेणाप्रतिबुध्यमानः नैनं मृत्युर्मृत्युरिवात्ति भूत्वा एवं विद्वान्यो विनिहंति कामान् १२

अभिध्यादयः एवंक्रमेण बालान् अतितचित्तान् मृत्यवे मोहाय प्रापयंति ये तु धीराः [illegible] जितचित्ताः निष्कामास्ते मृत्युं तरंति पाठांतरे धर्मे योगाभ्या
संचरंति ११ स इति सः मृत्युतरणकामः योगी वा अभिध्यायन् आत्मानं चिंतयन् उत्पतितान् कामानेव निहन्यात् हनने उपायमाह अनादरेणा
तुच्छत्वबुध्या यथि पतितंतृणं वत्तस्यादीन् प्राप्तानपि अवबुध्यमानः अचेतयन् य एवं विद्वान्भूत्वा कामान्निहंति एतं पुरुषं मृत्युः स्नानं मृत्युरिव यम
इव नात्ति न ग्रसते निष्कामस्य मृत्युभयं नास्तीत्यर्थः १२

सकामंनिंदतिकामानुसारीति विषयार्थीविषयाननुविनश्यति यथोक्तंकुरंगमातंगपतंगभृंगमीनाहताः पंचभिरेवपंचेतिफलितमाहकामानितिविषयांस्त्य
क्त्वाऽऽर्त्तौदुःखरूपंयत्किंचित्सर्वंधुनुतेनाशयति १३ विपक्षेदोषमाहतमइतिअयंकामः भूतानांतमः अज्ञानंतत्कार्यकरत्वात् यतःअप्रकाशोनास्तिप्रकाशोविष
यविवेकोयस्मिंस्तथा अतएवनरकवद्दुःखदः एतदेवाहमुह्यंतइति यथामुह्यंतोमदिरामत्ताः गच्छंतइतिपाठेग्रहगृहीताः पथिगच्छंतःश्वभ्रवत्गर्त्तेयुक्तेदेशे
धावंतितथाकामिनःसंसारेवर्त्तमानाःसुखंसुखमरंभार्यादिंप्रतिधावंतीत्यर्थः १४ अमूढवृत्तेः कामेनानभिभूतचित्तस्यपुंसस्तु तत्रागमयत्वाप्रवक्ष्यत्युर्यमः

कामानुसारीपुरुषःकामाननुविनश्यति कामान्व्युदस्यधुनुतेयत्किंचित्पुरुषोरजः १३ तमोप्रकाशोभूतानांनरकोयं
प्रदृश्यते मुह्यंतइवधावंतिगच्छंतःश्वभ्रवत्सुखं निर्दिध्यावैप्रयत्नंहंतिलोकान्कामक्रोधावनुगृह्यासुयश्चात् एतेबालान्न
त्यवेप्रापयंतिधीरास्तुधैर्यैरणातरंतुनित्यं १४ अमूढवृत्तेःपुरुषस्येहकुर्यात्किंचैवत्वत्पुल्लोरोगइवास्यव्याघ्रः अमन्यमानः
क्षत्रियकिंचिदन्यन्नाधीयीतनिर्गुदन्निवास्यचायुः १५

किंकुर्यान्नकिमपीत्यर्थः यस्मादेवंतस्मात् अस्यकामस्यआयुःजीवनंमूलास्थानंनिर्गुदन्अपनेष्यन्अन्यत्किंचित्काम्यमानंस्त्र्यादिकंअमन्यमानःअ
गणयन्नाधीयीतनस्मरेत्तत्तुच्छत्वबुध्याविषयविस्मरणमेवकाममूलोच्छेदहेतुरित्यर्थः यदाहवशिष्टः अमनस्यजागतस्यास्यजातस्याकाशवर्णवत् अपुनःस्म
रणंमन्येसाधोविस्मरणंवरंतथापितवनस्वास्थ्यंसर्वविस्मरणादृतेइतिच १५ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ राम० ९४

यमंत्वंकेइत्यत्र आत्मावयन्नमितियमोप्यात्मनिकल्पितइत्युक्तंतद्याचष्टेसक्रोधलोभाविति यस्त्वच्छरीरेस्थः अहंप्रत्ययविषयः अंतरात्मावाह्यात्मानेशरीर
मपेक्ष्यआंतरः चिदचिद्ग्रंथिरूपोजीवः समोहवान् अतस्मिन्तद्बुद्धिर्मोहः अनात्मनिदेहादावात्मबुद्धिः विपर्ययरूपंज्ञानंतद्वान्क्रोधलोभमत्सुरूपोभवति
शुकनलिकान्यायेनस्वयंवंधहीनोपिअज्ञानात्स्वात्मानंबद्धंमन्यतेतेनकामादिवशोभवतीत्यर्थः उपसंहरतिएवमिति ज्ञामोयंनमोहादितिशेषः मोहविरोधिनि
ज्ञानेतिष्ठन्निष्ठावान्यतात्मविभेतितत्रदृष्टांतः विषयेगोचरेतस्यज्ञानस्यमृत्युर्वधः विनश्यतेमृत्योर्यमस्यामर्षःदेहः अज्ञानकृतोवंधोज्ञानेनैवनश्यतिनकर्मणा

सक्रोधलोभौमोहवानंतरात्मासवैमृत्युस्त्वच्छरीरेयएषः एवंमृत्युंजायमानंविदित्वाज्ञानेतिष्ठन्नविभेतीहमृत्यो १६ विन
श्यतेविषयेतस्यमृत्युर्मृत्योर्यथाविषयंप्राप्यमर्त्यः धृतराष्ट्रउ० यानेवाहुरिज्यथासाधुलोकान्द्विजातीनांपुण्यकृतांमान्स
नातनान् तेषांपरार्थंकथयंतीहवेदाएतद्विद्वान्नेतिकथंनुकर्म १७

तिप्रघट्टकार्थः १६ अत्रशंकतेयानितिसाधुइज्ययासोपासनेनअश्वमेधादिनाकर्मणापुण्यं तमानूइंद्रलोकाद्यपेक्षयाभुयात्सनातनानत्यवहारापेक्षया
नित्यानुलोकानसत्यलोकाख्यानइहवेदेआहुः वेदविदः तेषांलोकानांपरार्थपरार्थत्वंमोक्षप्रापकत्वंवेदाः कथयंति एतत्कर्मणांक्रममुक्तिहेतुत्वंविद्वान्
ज्ञानवत्कर्मकथंनुनउपैतिनशरणीकरोति कर्मभिरेवमोक्षसिद्धौकिंज्ञानेनेतिभावः १७

उ० समाधत्ते एवमिति अविद्वान् एवं त्वदुक्तक्रमेण तत्र मोक्षसुखे दर्पं याति तथैव अर्थजातं भोगमोक्षाख्यं प्रयोजनं समाप्तं वेदाः वदंति तथा अनीहो निष्कामः
९५ परात्मा परं अनात्मानं देहादिकं अविद्यया आत्मत्वेन गृह्णन् जीवः परं निर्गुणात्मानं आयाति आभिमुख्येन प्राप्नोति निष्कामः तत्तदुपाध्याकारतां त्यक्त्वा निष्कले
न रूपेणावतिष्ठत इत्यर्थः अन्यथा तु स एव जीवः मार्गेण सुषुम्नानाड्याख्यमार्गेण तत्र लोकप्रापकान् निहत्य निरस्य ब्रह्मलोकद्वारा परं प्रयाति तथोर्ध्वमायन्नमृत
त्वमेतीति श्रुतेः। तथा च बृहदारण्यके तद्यथा पेशस्कारी मात्रामुपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते एवमेवायं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वान्यन्नवतरं कल्या
पेशस्कारः

सनत्सुजात उवाच एवं ह्यविद्वानुपयाति तत्र तथार्थजातं च वदंति वेदाः
अनीह आयाति परं परात्मा प्रयाति मार्गेण निहत्य मार्गान् १८ ॥ ॥

णतरं रूपं कुरुते पित्र्यं वा गांधर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वेति तु कामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामस्य न तस्य प्राणा उत्क्रामंत्यत्रैव समवलीयंत इति
कामयमानस्य अस्माद्देहादुत्क्रांतस्य देहं भरे यो नासद्रूपं त्वं न यतः स्वर्णाकाराणीकार दृष्टांतेन पित्र्यगांधर्वादिरूपांतरकर्तृत्वमुक्त्वा निष्कामस्य पूर्णब्रह्म राम० ९५
भावं गतस्य उत्क्रांतिर्निषिध्यते १८ ॥

ननु जीवः परं प्राप्नोतीति चेदन्यस्यानात्मता ऽयोगात्परस्य जीवत्वं प्राप्नोतीत्युक्तं भवतीति तथापुक्तं अनियोज्यप्रसंगात्मत्वात्परस्येत्याशंकते को सावितितं परमा
त्मानं अजं जन्मादिहीनं पुराणमपि नवमिव तेनेव अपरिणामित्वं निरस्तं ताद्दशं परं को सौ नियुंक्ते यन्नियोगादयं दुःखादिभाग्भवति नियोक्तान्तरसत्वे तस्या
प्यन्यस्तस्याप्यन्य इति परानवस्थेति भावः ननु पर एव नियोजकान्तरं विना ऽइदं सर्वं चेतनाचेतनं विश्वं तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः क्रमेणाभवतीति शं
कते स चेदितीत्येतद्दूषयति किं चेति अस्य परस्यावाप्तकामत्वपानिष्कामस्य किं वा कार्यं कर्तव्यमस्ति न किमपीत्यर्थः प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दोपि न प्रवर्तते

धृतराष्ट्र उवाच कोसौ नियुंक्ते तमजं पुराणं स चेदिदं सर्वमनुक्रमेण ।
किं वास्य कार्यमथवा सुखं च तन्मे विद्वन् ब्रूहि सर्वं यथावत् १९ ॥

इति न्यायेन प्रयोजनं विना परे प्रवृत्तिर्न संभवतीत्यर्थः ननु लोकवत्तु लीलाकैवल्यमिति न्यायेन लोके निष्प्रयोजनापि चतुरंगादिक्रीडा दृश्यते तद्व
त्स्यापि लीलैव जगत्सृष्टिप्रवेशादिकमित्याशंक्याहाथवेति चतुरंगादिक्रीडापि सुखार्थमेव क्रियते न च परस्यासुखलिप्सास्ति न च स्वात्मान
स्वयमेव स्वसेकरेपात्रमतः। सुखं वास्तीति न परस्य स्वतः सृष्टौ प्रवृत्तिः संभवति नापि तेन सह जीवस्याभेदः संभवति जीवपरयोर्भेदे तु जीवादृष्टानुरो
धेन राजवत्परो जीवभोगार्थं सृष्ट्यादौ प्रवर्त्तते स्वकृतमर्यादापरिपालनार्थं चेति युज्यते ऽतः न तयोरभेदः संभवतीत्यर्थः १९ ॥ ।।॥

उ० उत्तरमाहदोषइति विभेदयोगविशेषणाभेदोययोस्तौविभेदौविभिन्नौतयोर्योगित्र्यभेदेनरैक्येमहान्दोषः अन्यस्यान्यात्मत्वासंभवात् अतोजीवप
९६ रयोस्तात्त्विकोभेदोनयुक्तइत्यर्थः किंतर्हिअनादियोगेनन अनुशीलनस्यानादीभोगापवर्गौः स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयात्मकानि दक्षेत्राणितैः सहयोगेनसं
बंधेनपुंसःपरस्मात्प्रकाशात्निरत्याः जीवाघटाकाशजलेचंद्रादिन्यायेनभवंति तथातेनऔपाधिकेनभेदेनास्यआधिक्यंकिंचिदपिनआयेति नहि
जलचंद्रेकंपमानेमुख्यश्चंद्रःकंपतेनापिघटाकाशेचलतिमुख्यआकाशेचलनंसंभाव्यते तथाचश्रुतयः एकएवतुभूतात्माभूतेभूतेप्रकाशते ए

सनत्सुजातउवाच दोषोमहानत्रविभेदयोगेह्यनादियोगेनभवंतिनित्याः
तथास्यनाधिक्यमपैतिकिंचिदनादियोगेनभवंतिपुंसः १० ॥ ॥

कधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचंद्रवत् यथाह्ययंज्योतिरात्माविवस्वानपोभिन्नाबहुधैकोनुगच्छन् उपाधिनाक्रियतेभेदरूपोदेवः क्षेत्रेष्वेवमजोयम
मात्माघटसंवृतमाकाशंनीयमानेयथाघटे घटोनीयेतनाकाशंतद्वज्जीवोनभोपमइत्याद्याऔपाधिकंजीवपरयोर्भेदंदर्शयंति एकधेतिईश्वररूपेण
बहुधेतिजीवरूपेणएकएवमुख्यः जलाशयांतरगचंद्रन्यायेनप्रकाशतइत्याद्यश्रुतेरर्थः एवंचजीवेशभेदप्रयुक्तः सर्वोपिव्यवहारःसेत्स्यतिनचपरां
तरकल्पनावतरतीतिसिद्धं कथंभूतेनअनादियोगाख्येनक्षेत्रसंबंधेनअनादियोगेनअनादिनाआदिमन्येनाज्ञानेनहेतुनायोगः संबंधोयस्यसोना शा०
दियोगस्तेनभवंतितज्जन्मादिभाजइतिशेषःपुंसःपुमांसःअज्ञानयोगात्पुंसः क्षेत्रयोगइत्यर्थः १० ९६

जीवेशयोर्भेदं निरस्य प्रपंचस्यापि परमेश्वरान्न्यक्पृथक्सत्वं वारयति परतद्वेति वाशब्द उपमार्थे इति पुंस्त्वं विधेयापेक्षया परतत्त्वं परिदृश्यमानं जगत् यद्वज्जग
द्विभाति सन्नित्योऽविकारी भगवान्सर्वैश्वर्यसंपन्नः परमात्मैव वा शब्दो मिथ्यात्वद्योतकः यथा हि यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति अहमेव
स्वप्ने गजान्पश्यामि वा द्राक्षमिति वेदे लोके च मिथ्यार्थानुवादे इव शब्दः प्रयुज्यते श्रुतिश्च इदं सर्वं यदयमात्मा ब्रह्मैवेदं विश्वं सर्वं खल्विदं ब्रह्म नेत्याद्याः प्रपं
चस्य ब्रह्मानन्यत्वमाह विकारोऽनन्तं मायया तद्योगेन विश्वं करोति स्वप्नेन्द्रजालवत् तु कनककुंडलवज्जगद्ब्रह्मणोः परमार्थतो विकारविकारिभा
वोऽस्ति ब्रह्मणोऽप्यनित्यत्वापत्तेरित्यर्थः ननु नित्यं परिणामि च प्रधानं स्वातंत्र्यमेव जडस्य जगतो जडमेव कारणमस्तु स्यादृश्यात् ननु चेतनं वै लक्ष्य

यत्तत्त्वाद्भगवान्सन्नित्योऽविकारयोगेन करोति विश्वं तथा च तच्छक्तिरिति
स्म मन्यते तत्पार्थ्ययोगे च भवंति वेदाः २१ ॥

णादित्याशंक्याह तथा च तच्छक्तिरिति तथा च तेनैव प्रकारेणास्वातानि —— वज्जगद्वभासयतस्तस्य परमात्मनः शक्तिस्तदनन्यास्तीति वेदोऽपि मन्यते स्म
तथा च श्रूयते देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामिति पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते इति च ननु भोग्यत्वात् शक्तिः आत्मनः संभोक्तृत्वादात्मा तत्स्वामी तथा
च तयोर्भेद इत्याशंक्याह तत्पार्थ्येति शक्तिर्हि न शक्तिमतः पृथग्दृष्टा वह्नेरिव दहनप्रकाशनशक्तिः वेदाश्चापि वहु स्यां प्रजायेयेति सर्वस्याभवदित्या
द्यः चकाराल्लोके शक्तिग्रहोऽपि तादृशार्थ्ययोगे शक्तिशक्तिमतोरभेदेन संवंधे प्रमाणं भवंतीत्यर्थः २१

तं ३

उ०
९७

एवंजीवेशयोरभेदात्तज्जगतोमिथ्यात्वात्तज्जगज्जन्मादिनिमित्तभूतायाः प्रकृतेः ब्रह्मानन्यत्वाच्च ब्रह्माद्वैतंसिद्धंतेनमृत्युर्नास्तीतिपक्षः सुस्थिरः येषांचमतेकर्मणामत्यन्तनाश
स्तेषामपिकममुक्तिप्रणाड्याकर्मणांमोक्षहेतुत्वंचास्थितंयेकेचित्तुअस्मिन्मोक्षनिमित्तेधर्मान्अग्निहोत्रादीनिकर्माणिनाचरंतिकिंतुमोक्षार्थंसन्यासमेवकुर्वंति ये
केचित्क्रममुक्त्यर्थंकर्माणिएवउपासनासहितानिकुर्वंतियेषांतुतादृशोमहान्धर्मोनास्तिकिंतुअल्पएवाग्निहोत्रादिर्नित्यानुष्ठानात्मकोऽस्तितेषामपिसधर्मः पापेन
रागादिदोषेणाहन्यतेउतधर्मएवपापंहंतीतिप्रश्नार्थः १३ उत्तरमाहउभयमितितत्रमोक्षेउभयंसन्यासः सोपासनंकर्मचउपयुज्यतेतयोधर्मस्यफलंस्वर्गःचित्तशु
द्धिर्वाइतरस्यअधर्मस्यपापस्यानित्यकर्मत्यागस्यवाफलंनरकः उपभुज्यतइति इदमेवसंग्रहवाक्यंविवृणोतितस्मिन्स्थितोविद्वाभ्यां उभयंसन्यासः सोपासनंक

धृतराष्ट्रउ० येऽस्मिन्धर्मान्नाचरंतीहकेचित्तथाधर्मान्केचिदिहाचरंति धर्मःपापेनप्रतिहन्यतेस्विदुताहोधर्मः
प्रतिहंतिपापं १३ सनत्सुजातउवाच उभयमेवतत्रोपयुज्यतेफलंधर्मस्यैवेतरस्यच तस्मिन्स्थितोवाप्यु
भयंहिनित्यंज्ञानेनविद्वान्प्रतिहंतिसिद्धं तथान्यथापुण्यमुपैतिदेहीतथागतंपापमुपैतिसिद्धं १४ ॥ ॥

र्मचतस्मिन्मोक्षेस्वस्वरूपेस्थितोऽस्थितिनिमित्तंनित्यंअविचलंवाशब्दएवार्थःतयोर्विशेषमाह ज्ञानेनेतिसन्यासपूर्वकेणज्ञानेनब्रह्मविद्ययासिद्धंनित्यनि
र्हतंब्रह्मप्रतितिष्ठन्नतज्ज्ञदुःखादिप्रातिकूल्येनसच्चिदानंदात्मकंगच्छतिप्राप्नोतिहेतेरत्रगत्यर्थत्वंज्ञेयंतथासोपासनेनकर्मणाअन्ययासिद्धाद्विपरीतंसाध्यं
पुण्यंप्रशस्तंदेवतादिभावंउपैतियतःदेहीदेहाभिमानीभवतितथागतंतेनप्रकारेणास्थितंसिद्धंनरदेहाभिमानजंपापमपिकदाचित्तउपैति देवभावंप्राप्तोपिकदाचि रा०
न्मुच्यतेऽन्यथाजपविज्ञयादिवततोऽश्रप्यत्यपीतिज्ञानमेवश्रेष्ठमितिभावः १४ ॥ ॥ ९७

फलंधर्मस्यैवेतरस्यचेत्युक्तरांधविवृरगोति गत्वेति उभयंपुरायपापस्यचफलंस्वर्गनरकाख्यंतद्यत्रास्थिरंक्षपित्मुगत्वाप्राप्यपुनरस्मिंल्लोके कर्मरणापूर्वसंस्कारानुगुरोनतत्तद्योन्नुचितेनयुज्यतेयोगंप्राप्नोतिकर्मकृत्वातत्फलंभुक्त्वापुनः कर्मैवकुरुतेतेनकर्मपाशान्नमुच्यतइत्यर्थः य घप्येवंतथापिसचापिकर्मयोगाकर्मरणाधर्मेणाधर्मरूपेणापापंप्ररणुदतिदूरीकरोतिविद्वान्मूढस्तुकर्मरणः फलंस्वर्गपश्वादिकमेवेछतीतिभा वः अतोहेतोः धर्मोबलीयानतत्वधर्मः इतिहेतोः तस्माधर्मंकुर्वतः सिद्धिःकालेनरागादिदोषनाशद्वारामोक्षोप्यस्तीत्यर्थः विद्धीतिपाठेसिद्धिमिति

गत्वोभयंकर्मरणापुज्यतेस्थिरंशुभस्यपापस्यसचापिकर्मरणा धर्मेणापापंप्ररणुदतीहविद्वान्धर्मोबली
यानितितस्यसिद्धिः २५ धृतराष्ट्रउ० यानिहाहुःस्वस्यधर्मस्यलोकान्द्विजातीनांपुरायकृतांसनातनान्
तेषांक्रमान्कथयततोपिचान्यान्नैतद्विद्वन्नेतुमिच्छामिकर्म २६

शेषः २५ कामोधर्मःपापंचबंधहेतुःनित्यधर्मजंचपुरायंमोक्षहेतुरितिमन्वानःपृछति यानिहाहुरिति अपामसोमममृताअभूम अक्षय्यंहृ वैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवति यस्यैतेऽष्टाचत्वारिंशत्संस्काराः सब्रह्मरणः सायुज्यंसलोकतांगछतीत्यायाःश्रुतयःस्मृतयश्चपुरायकृतो द्विजातीनांस्वस्यधर्मस्यफलभूतान्सनातनान्नित्यान्लोकान्आहुः तेषांक्रमानधर्मतारतम्येनउच्चनीचभावंकथय ततोपिचान्यान्निरति शयानप्रत्यगानंदरूपान्बहुत्वंप्रजापां मोक्षसुखंचकथयएतन्नस्वधर्मादन्यत्स्वाभाविकमप्राप्तविषय भूतंनिषिद्धंकाम्यंचकर्मवेदितुंन इच्छामिएतेनस्वस्यवैराग्यंदर्शितंप्रकृतेनतदुपयोगोस्तीतिशेषः २६

उ० उत्तरमाह येषामिति व्रते यमनियमादिरूपे विस्पर्द्धा अहमन्येभ्योऽधिकं यमादीन्साधयिष्यामि अहमन्येभ्य इति संघर्षः विश्वामित्रादिवत्तपस्याभिनिवेश इति
९८ यावत् बलवतां मल्लादीनामिव ते योगिनः ब्राह्मणाः सगुणब्रह्मविदः इतः देहान्तं प्रेत्य गत्वा ब्रह्मलोके तेजस्विनः पूज्या भवंति ततो मुक्तिं च ब्रह्मणा सह प्रा
प्नुवंति तथा च स्मर्यते ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे परस्यांते कृतात्मानः प्रविशंति परं पदमिति २७ सर्वधर्मश्रेष्ठस्य योगधर्मस्य फलमुक्त्वा इत्या

सनत्सुजात उ० येषां व्रतेष्वविस्पर्द्धा बले बलवतामिव ते ब्राह्मणा इतः प्रेत्य ब्रह्मलोकप्र
काशकाः २७ येषां धर्मे च विस्पर्द्धा तेषां तज्ज्ञानसाधनं ते ब्राह्मणा इतो मुक्ताः स्वर्गं यां
ति त्रिविष्टपं २८

दिधर्मस्य फलमाह येषामाग्रहः तेषां तत्तपआदिकं ज्ञानस्य साधनं विविदिषोत्पादनद्वारा भवति तथा च श्रुतिः तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदि
षंति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेति त्रिविष्टपं देवलोकं न तु सत्यलोकं विविदिषार्थमपि कर्मानुतिष्ठतां आनुषंगिकं स्वर्गफलमपि भवतीत्यर्थः
यदाहापस्तंबः तद्यथाम्रे फलार्थे निमित्ते छायागंध इत्यनुत्पद्यते एवं धर्मं च र्यमाणमर्था अनूत्पद्यंत इति २८ राम०
९८

येतु अकरणे प्रत्यवायं मत्वा धर्म्यमिव धर्ममनुतिष्ठंति न ज्ञानार्थं नापि स्वर्गार्थं ते नाहतस्येति तस्य धर्मस्य समाचारं सम्यगनुष्ठानं वेदविदो वैदिकत्वाभिमानिनो जनाः
सम्यगित्याहुः ननु ततः किंचिदैहिकमामुष्मिकं वा फलं कामयंते एनं तु ते एनात्तज्जनात् भूयिष्ठं अमंतं तेन मन्येत तन्मानयेत किंचित्तु मानयेदेवेत्यर्थः तमेव विशिनष्टि बा
ह्यं आत्मनि वर्णाश्रमवयोवस्थाभिमानित्वात् बहिर्मुखं वैदिकत्वान्निष्कामत्वाच्च आभ्यंतरं यतः अकामहतस्य श्रोत्रियस्य कामोपमर्दतारतम्येन हिरण्यगर्भादर्वा
चीनानां मानुषादीनामानंदगणानां यो उत्तरोत्तरशतगुणितायां सप्तक इंद्रस्यानंदः सप्तकः प्रजापतेरानंद इति प्रतिपर्यायं श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य चेति आनंदो
त्कर्षः श्रूयते २९ एवं योगिनामात्मविविदिषूणां निष्कामवर्णाश्रमाभिमानिनां च धर्मः उत्तममध्यमाधमभावेन प्रोक्तः संप्रति अहिंसाप्रधानान् योगिधर्मानाह यत्र

तस्य सम्यक् समाचारमाहुर्वेदविदो जनाः नैनं मन्येत भूयिष्ठं बाह्यमाभ्यंतरं जनं २९ यत्र मन्येत भूयिष्ठं प्रावृषीव तृणोलपं
अन्नपानं ब्राह्मणस्य तज्जीवन्नानुसंज्वरेत् ३० यत्राकथ्यमानस्य प्रयच्छत्यशिवं भयं अतिरिक्तमिवाकुर्वन् स श्रेया
न्नेतरो जनः ३१

मन्येतेति यत्र गृहे अन्नपानं च ब्राह्मणस्य संन्यासिनः भूयिष्ठमस्तीति मन्येत जानीयात् तत् तद्गृहं प्राप्य जीवेत यथा प्राणयात्रा कुर्यात् न तु क्षीणवृत्तिं गृहस्थं पीडयेदिति मा
वः प्रावृषि वर्षाकाले तृणं च तुलया उच्छ्रितं तरेत् तृणं तृणोदकमिति पाठांतरं नानुसंज्वरेत् क्षुद्बाधया आत्मानं न पीडयेदित्यर्थः ३० यत्र देशे अकथ्यमानस्य स्वमा
हात्म्यं अप्रकाशयतः अशिवममंगलं भयं प्रयच्छतीति स प्रमंतमिदं भयप्रदे यदि देशे स्थित्वा सत्यपि सामर्थ्ये तत्रत्यजनमध्ये आत्मानं स्वविद्यादिना अतिरिक्तमधिकमि
व अकुर्वन् स्वोत्कर्षमप्रकाशयन् यो जनो भवति सः श्रेयान् प्रशस्ततरः परपीडां मानं च सहेतेदिति श्लोकद्वयार्थः ३१ ॥

३० ६६ ईदृशेन कस्यान्नं भोक्तव्यं तमाह यदि यः पुमान् आत्मानं कथयमानस्य स्वप्रौढिं दर्शयतो नरस्योपरि नानुसंज्वरेत् परोत्कर्षं दृष्ट्वा न संतप्येत तथा ब्रह्मस्वं यतिस्व
ब्रह्मचारी च यत्कान्तस्वामिनावुभावितिस्म्यज्ञेयस्तादिभ्यो अदत्तापन्हिज्ञनं तद्ब्रह्मस्वभोजनं अकुर्वन्यो भवति तदन्नं तस्यान्नं सतां संमतं असूयारहितस्य श्रद्धा
पूर्वकं यथा प्रस्तुतस्यान्नं भोज्यमिति तात्पर्यः ३२ श्वा शुनकः ते तन्वासिनः स्ववीर्यस्य स्वपांडित्यस्य उपजीवनात् पांडित्यादिकं प्रकाश्य भिक्षां इच्छन् यजीवंताशीभवतीत्य
र्यः ३३ यः ब्राह्मणः ब्रह्मवित् ज्ञातीनां मध्ये वसन्नपि ज्ञातयो मे मम तिम्यं अज्ञाता चर्या यामिति अज्ञात चर्याः संतु इति मन्येत ज्ञातयो मे यो गगतिं मा ज्ञासिषु रि

यो वा कथयमानस्य ह्यात्मानं नानुसंज्वरेत ब्रह्मस्वं नोपभुंजीत तदन्नं संमतं सतां ३२ यथा स्वं वांतमश्नाति श्वा वै नित्यमभूतये
एवं ते वांतमश्नंति स्ववीर्यस्योपजीवनात ३३ नित्यमज्ञातचर्या मे इति मन्येत ब्राह्मणः ज्ञातीनां तु वसन्मध्ये तं विदुर्ब्राह्मणं बु
धाः ३४ को ह्यनंतरमात्मानं ब्राह्मणो हंतुमर्हति निर्लिंगमचलं शुद्धं सर्वद्वैतविवर्जितं ३५ तस्माद्धि क्षत्रियस्यापि ब्रह्माव
सति पश्यति ३६ योन्यथा संतमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ३७ ॥ ॥ ॥

ति यस्य मध्यम्नातेज सोमतिः तं ब्राह्मणं ब्रह्मिष्ठं बुधाः तल्लक्षणज्ञाः विदुः ३४ ईदृशी चर्या विना अनंतरं उपाधिकृतव्यवधानशून्यं आत्मानं यं च निर्लिंगं अनुमानाद्यग
म्यं अचलं व्यापकं शुद्धं असंगं सर्वद्वैतविवर्जितं सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यं हंतुं अर्हति सर्वत्र ब्रह्मैव ज्ञातुमिति तात्पर्यः कोऽर्हतीति न कोपीति तात्पर्यः ३५ तस्माद्ब्राह्म
णस्यापि क्षत्रियादेरीदृशपर्यवतः कर्मणि यथा क्षत्रियस्यापि ब्रह्म स्वप्रकाशेन आवसति अधिरूढं भवति यत्र सोप्यात्मनो ब्रह्मभावं पश्यतीति मार्द्दश्लोको वा कं पा
ठांतरे तु सुगमं ३६ आत्माज्ञाने दोषमाह यदिति अन्यथा आत्मत्वेनभासमानाद्देहादेर्विपरीतं संतं अन्यथा कर्त्रादिरूपं शेषं स्पष्टं ३७ ॥ ॥ राम० ६६

आत्मतत्वप्रतिपत्त्युपायमाह। अश्रान्त इति अश्रान्तः अमहीनः यतः अनादाता अदानमल्पः निष्परिग्रह इत्यर्थः अत एव संमतः शिष्टानां निरुपद्रवश्च स्वयं भवति तथा शिष्टो विशिष्टवत्तस्मात् शिष्टत्वं न प्रकाशयेत् पाठान्तरे अशिष्टवत् यथेष्टाचरणात्तस्मात् किं तु शिष्ट एव वैदिकमर्यादापरिपालनपर एव स्यात् कविः क्रान्तदर्शी ३८ मानुषवित्ते चक्षुर्ग्राह्यधनदारादिरूपे विषये अनाढ्याः दरिद्राः सर्वसंगत्यागिन इत्यर्थः दैववित्ते श्रोत्रग्राह्यपारलौकिके धर्मादौ आढ्याः संपन्नाः तथा क्रतौ ईश्वरोपासनायां सक्रतुं कुर्वीत सूपासनायामपि क्रतुशब्दप्रयोगदर्शनात् वैराग्यपूर्वककर्मोपासनानुष्ठानपरा निर्भया भवन्तीत्यर्थः दुर्ज्ञेयस्वरूपं ३९ सर्वक्रतुभ्योऽब्रह्मज्ञानमेव श्रेष्ठमित्याह सर्वेति स्विष्टं शोभनं इष्टं दिव्यमन्नपानादिकं येन यागेन प्रीताः सन्तो यजमानाय कुर्वीतीति ते स्विष्टकृद्देवाः तान्सर्वान्येऽपि ध्यानेन धानस क

अश्रान्तः स्यादनादाता संमतो निरुपद्रवः शिष्टो न शिष्टवत्स्याद्ब्राह्मणो ब्रह्मवित्कविः ३८ अनाढ्या मानुषे वित्ते आढ्या दैववित
यः क्रतौ ते दुर्धर्षा दुष्प्रकंप्यास्तान्विद्याद्ब्रह्मणस्तनुं ३९ सर्वान्स्विष्टकृतो देवान्विद्याद्य इह कश्चन न समानो ब्राह्मणस्यास्
मिन्प्रयतेत स्वयं ४० यमप्रयतमानं तु मानयन्ति समानिनः न मान्यमानो मन्येत नमान्यमभिसंज्वरेत् ४१ ॥ ॥ ॥ ॥

लक्ष्य तु कर्म वेदसाक्षात्कुर्यात् सोऽपि ब्राह्मणस्य ब्रह्मविदः समानो न भवति तत्र हेतुः तस्मिन्निति यतः तस्मिन् स्विष्टेतिमित्रे स्वयं प्रयतते यत्नवान्भवति अयं भावः स्विष्टं क्रियासाध्यत्वादनित्यफलं ब्रह्म तु स्वतः सिद्धमेवाभिव्यज्यत इति तज्ज्ञानफलभूतो मोक्षोऽपि स्वतः सिद्धत्वान्नित्य इति न स्विष्टेन ब्रह्मज्ञानसममिति ४० यमिति यं अप्रयतमानं निरारंभं यादृशं मानयन्ति देवादयः स एव ब्रह्मज्ञात्मा विज्ञमानितो भवति यं तु यज्ञादिकर्त्तारं यमितिमानयन्ति स देवानां पशुरमानितस्त्वे तद्यथा च श्रुतिः अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानामिति उपास्ते यज्ञादिना तर्पयति ततो हेतोः आत्मानमन्यैर्मान्यमानमपि मान्यं
न मन्येत नापि अभिसंज्वरेत् अवमाने सतीति शेषः नकारो भिन्नक्रमः ४१

३० लोकः स्वभावादेवमां मानयतिनतुमयिमाने योग्यतास्तीति मत्वा दर्पनमाप्नुयादित्याह लोक इति ४१ येवमानयंतितेपिपशुवन्निर्विवेकत्वादुपेक्ष्याः एवन
१०० तुदंडनीयाइत्याह अथमेति ४३ नवाइतिमानंक्लीवत्वमार्षत्वात् कर्ममौनं योगिचर्या मानार्थिनां परलोकोदुःसंपादः परलोकार्थिनां मौनिनां चइहलोकोदुः
संपाद इतिभावः ४४ श्रीरिति धनाभिजनैश्वर्यरूपालक्ष्मीः सुखसमानरूपस्य संवासोपि दुर्लभ तेनपापिसापरिपंथिना चोरतुल्या परलोकस्यनाशि
नी योगिनां सुतराम निष्टकरीत्यर्थः ब्राह्मी ब्राह्मणस्य योग्या श्रीः ऋग्यजुः सामात्मिकात्रयः सामान्यिप्रज्ञ ॐ षिसाहि श्रीरमत्तासतामितिश्रुतेः प्रज्ञा

लोकः स्वभाववृत्तिर्हिनिमेषोन्मेषवत्सदा विद्वांसो मानयंतीह इतिमन्येत मानितः ४२ अधर्मनिपुणा मूढालोके
मायाविशारदाः नमान्यमानयिष्यंतिमान्यानामवमानिनः ४३ नवैमानंचमौनंचसहितौवसतः सदा अयंहिलो
कोमानस्य असौमौनस्यतद्विदुः ४४ श्रीः सुखस्येहसंवासः साचापिपरिपंथिनी ब्राह्मीसुदुर्लभाश्रीर्हि प्रज्ञाहीनेनक्षत्रिय
४५ द्वाराणितस्येहवदंतिसंतोबहुप्रकाराणिदुराधराणि सत्यार्जवेह्रीर्दमः शौचविद्याययानमोहप्रतिबोधनानि ४६ इतिउद्योग
पर्वणि सनत्सुजातीयप्रथमोध्यायः॥ ये ४

हीनेनक्षत्रियादीनां रहस्यं नप्राप्तुंशक्यामित्यर्थः ४५ तस्यब्राह्मसुखस्यद्वाराणिप्राप्तिसाधनानिदुराधनानिदुःसंरक्षाणि सत्यं यथार्थभाषणं आर्जवंअवक्रताह्रीः
लोकापवादभयं दमइंद्रियनिग्रहः शौचंमज्जलाभ्यांबाह्यंआंतरंतुमनः शुद्धिः विद्यावेदशास्त्राधिगमः यथेतिशब्देषुसत्सुअनादिवासनयाअयतोपिमोहोयथावत्न
प्रभवति यशमानमोहप्रतिबंधकानीतिपाठेस्पष्टार्थः ४६ इतिभारतभावदीपे सनत्सुजातीयप्रकाशे प्रथमः १ ॥ ॥ ॥ ॥ राम०
१००

(1)

